

Український центр вивчення історії Голокосту

**ГЕНОЦИД РОМІВ УКРАЇНИ
В ПЕРІОД ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ:
ВИВЧЕННЯ, ВИКЛАДАННЯ, КОМЕМОРАЦІЯ**

Матеріали
науково-практичної конференції
м. Київ, 4 жовтня 2016 р.

КИЇВ
2016

УДК 94:323.14 (477=214.58) 1941-1945

Г 34

Видання містить матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Геноцид ромів України в період Другої світової війни: вивчення, викладання, комеморація», яку було проведено у Києві 4 жовтня 2016 р. спільними зусиллями Українського центру вивчення історії Голокосту, Українського інституту національної пам'яті, Національного музею історії України у Другій світовій війні, Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України за підтримки Міжнародного фонду «Відродження» та німецького фонду «Пам'ять. Відповідальність. Майбутнє» (EVZ). Конференція стала можливою у результаті співпраці урядових органів, державних академічних установ, громадських інституцій та міжнародних організацій у справі гідного вшанування пам'яті ромських жертв Бабиного Яру та багатьох інших ромських громад, які загинули під час війни та окупації. Видання розраховано на всіх, кого цікавить доля етнічних груп на теренах України в роки Другої світової війни, проблеми колективної пам'яті, історії геноциду.

*Видання здійснено за підтримки фонду
«Пам'ять. Відповідальність. Майбутнє» (EVZ),
Німеччина*

Науковий редактор *Михайло Тяглий*
Літературний редактор *Олена Пазюк*

ISBN 978-917-7021-51-2

© Колектив авторів, 2016
© Український центр вивчення
історії Голокосту, 2016

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	5	«Непомітні жертви»
РОЗДІЛ I ВИВЧЕННЯ	9	Олександр Бєліков Роми у радянській Україні міжвоєнної доби (1920–1930-ті рр.)
	27	Николай Бессонов Геноцид цыган в Черниговской области Украины
	46	Сара Грандке Стратегії виживання ромів під час націонал-соціалістичних переслідувань у дистрикті «Галичина» у 1941–1944 рр.
	99	Олена Козакова Дослідження проблеми геноциду українських ромів у зарубіжній історіографії
	111	Тетяна Сторожко Побут ромів України в період нацистської окупації у дитячих спогадах
	126	Михайло Тяглий Ставлення місцевого населення в окупованій Україні до переслідуваних ромів (1941–1944)
РОЗДІЛ II ВИКЛАДАННЯ	159	Іраїда Майданець, Інна Калинюк Методичні рекомендації з імплементації історії ромів України та історії геноциду ромів у навчальний курс «Історія України»
	172	Олег Охредько Навчальний конструктор «Роми України»

РОЗДІЛ III КОМЕМОРАЦІЯ	190 Альона Казанська Роль ромських молодих активістів у формуванні та збереженні історичної пам'яті
	194 Ірина Моторна Депортація румунських ромів до Трансністрії (1942–1944 рр.): реконструкція подій, увічнення пам'яті, перспективи дослідження
	208 Оксана Янковенко Геноцид ромів: фондово-джерельний контент та особливості експозиційної презентації в Національному музеї історії України у Другій світовій війні

ПРО АВТОРІВ	224
--------------------	------------

ДОДАТОК	226 Резолюція науково-практичної конференції «Геноцид ромів України в період Другої світової війни: вивчення, викладання, комеморація»
----------------	--

ПЕРЕДМОВА

«НЕПОМІТНІ ЖЕРТВИ»

3-поміж мільйонів загиблих у часи величезних потрясінь і міждержавних зіткнень унаслідок дій націонал-соціалістичного режиму Третього рейху та політики інших режимів напередодні і впродовж Другої світової війни жертвами переслідувань і знищення стали у різних країнах Європи сотні тисяч ромів. З них понад 20 тисяч загинули на території сучасної України¹. Хоча ця проблематика є маловивченою, завдяки вже наявним історичним дослідженням відомо, що в багатьох регіонах окупованого Німеччиною СРСР, зокрема, на теренах України, ромів убивали підрозділи Вермахту, поліції безпеки та СД, жандармерії та інших сил, часто з допомогою місцевих адміністративних структур і поліцейських формувань, як у великих містах, так і у віддалених селах. До них додаються виморені голодом, холодом і епідеміями місцеві та депортовані ромські жертви у Трансністрії, зоні під контролем Румунії. Ромські громади зазнали руйнівного винищення або загинули внаслідок жорстоких умов, несумісних із життям. Утім, упродовж багатьох десятиліть історія геноциду ромів залишалася забутою, а жертви – непомітними. Якщо порівняти цю кількість загиблих із недосконалою, але все ж наявною міжвоєнною статистикою – наприклад, із даними переписів населення СРСР 1926 та 1939 років, – то стає очевидним, що, ймовірно, жертвами нищівних заходів стали майже всі роми тодішньої України.

Чи досліджують, викладають та пам'ятають у сучасній Україні про вбивство народу, який століттями мешкає на цій землі та зробив яскравий внесок у культуру нашої країни? Ще 2004 р. Верховна Рада України фактично створила законодавче підґрунтя для активних дій держави у сфері комеморації геноциду ромів: парламент ухвалив постанову про щорічне

¹ Ця попередня оцінка міститься у праці: *Круглов А. Геноцид цыган в Украине: статистико-региональный аспект // Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі. – 2009. – № 2 (6). – С. 113.*

відзначення 2 серпня так званого «Міжнародного дня голокосту ромів» (sic!)². Сама назва цього дня, некоректна і недосконала, демонструє спосіб, у який постанову було підготовлено, як і те, що влада не мала намірів слідкувати за її виконанням. Вона, зокрема, зобов'язала уряд разом з обласними органами виконавчої влади «визначити і здійснити заходи, спрямовані на вивчення масштабів, місць та кількості жертв гітлерівського етноциду ромів..., на увічнення пам'яті депортованих і страчених...». Якщо проаналізувати, як відбувалося виконання цієї постанови, побачимо, що у наступні роки систематичної діяльності майже не було. Більшість рекомендованих заходів залишилися на папері. Місцеві органи влади здебільшого обмежувалися у кращому випадку відвіданням комеморативних церемоній і публічних заходів, котрі, зазвичай, організовували недержавні організації та активісти, й лише у тому випадку, якщо останні брали на себе відповідальність за організацію заходів та пов'язані з цим витрати. У 2013 р. в Україні під впливом міжнародних інституцій було ухвалено «Стратегію захисту та інтеграції в українське суспільство ромської національної меншини на період до 2020 року», однак про необхідність вивчення та викладання геноциду ромів у документі не йшлося.

Втім, у сучасній Україні ситуація хоча й повільно, але змінюється у позитивному напрямі. Коли наприкінці 2015 р. Кабінет Міністрів України видав розпорядження «Про затвердження плану заходів у зв'язку з 75-ми роковинами трагедії Бабиного Яру», один з пунктів передбачав виконання робіт зі встановлення у Бабиному Ярі пам'ятника загиблим ромам – питання, яке ганебно гальмувалося впродовж багатьох років. Інший пункт передбачав проведення восени 2016 р. науково-практичної конференції про історію геноциду ромів. Такі наміри владних структур збігалися із запланованим на осінь 2016 р. завершенням трирічного проекту «Геноцид ромів (циган) в добу окупації України (1941–1944): дослідження, викладання, увічнення пам'яті», що його виконував Український центр вивчення історії Голокосту (УЦВІГ) упродовж 2014–2016 років³, завершальним етапом якого мала стати підсумкова наукова та освітня подія. Цілком зрозуміло, що правильним рішенням було об'єднати зусилля заради спільної мети, внаслідок чого 4 жовтня 2016 р. в Києві УЦВІГ разом з Українським інститутом національної пам'яті, Національним музеєм історії України у Другій світовій війні, Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України за підтримки Міжнародного фонду «Відродження» та німецького фонду «Пам'ять. Відповідальність. Майбутнє» (EVZ) провели міжнародну науково-практичну конференцію «Геноцид ромів України в період Другої світової війни: вивчення, викладання, комеморація». Отже, конференція стала можли-

² Докладніше аналіз постанови див.: Долганов П. Формування та імплементація меморіального законодавства України у сфері вшанування пам'яті жертв геноцидів і подолання їхніх наслідків // *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі*. – 2015. – № 1 (13). – С. 9–49.

³ Див. веб-сайт проекту www.romagenocide.com.ua.

вою у результаті співпраці урядових органів, державних академічних установ, громадських інституцій та міжнародних організацій у справі гідного вшанування пам'яті ромських жертв Бабиного Яру та багатьох інших ромських громад, які загинули під час війни.

Зустріч складалася з відкриття, трьох послідовних сесій і заключного «круглого столу». Конференція мала на меті розгляд історії геноциду ромського народу в кількох вимірах. Передусім, донині надто мало відомо про загальні риси окупаційної політики щодо ромів, її еволюцію та регіональні особливості. Тому під час конференції обговорювали сучасний стан наукового дослідження історичних подій. Цьому було присвячено першу сесію – *«Німецька та румунська політика щодо ромів: історико-дослідницькі аспекти, джерельна база»*.

Другим важливим виміром розгляду був просвітницький, адже історія геноциду ромів, яка демонструє, до чого призводять піднесені на рівень державної політики хибні уявлення та стереотипи щодо окремого народу, в освітній площині є потужним матеріалом для протистояння ксенофобії та виховання молодих громадян на засадах поваги до іншого. Тому друга сесія конференції мала назву *«Геноцид ромів України в освітньому просторі: формальні та неформальні освітні практики та їхня ефективність»*.

Ще одним важливим аспектом є проблематика колективної, культурної та офіційної пам'яті про геноцид ромів: якою мірою сучасне становище ромського населення країни зумовлене травматичним досвідом воєнних часів та як нині роми сприймають трагічне минуле? Чи сприяє історична політика держави засвоєнню суспільством уроків геноциду? Чи достатньо усіх цих зусиль для того, аби геноцид ромів не було забуто? Цим питанням було присвячено третю сесію конференції під назвою *«Геноцид ромів в історичній пам'яті спільноти, суспільства та держави»*.

На завершення було розглянуто та ухвалено проєкт резолюції конференції, яку після доопрацювання учасники домовилися відправити до зацікавлених сторін, передусім до органів державної влади.

Видання, що його читач тримає в руках, є збіркою доповідей, що пролунали під час конференції. На жаль, не всі учасники спромоглися оформити свої доповіді у вигляді статті для друку; що певним чином компенсується наявністю статей від інших дослідників або освітян з України, ближнього або дальнього зарубіжжя, які були не в змозі відвідати конференцію, але мають напрацювання в цій тематиці. Відповідно до концепції конференції, збірка матеріалів складається з трьох основних розділів – «Вивчення», «Викладання», «Комеморація», кожен з яких відбиває коло проблем і кут погляду на історію геноциду ромів, що обговорювалися під час основних сесій.

Разом з тим, не всі подані тексти є однорідними з погляду дослідницьких підходів або методики висвітлення теми. Як у будь-яких інших випадках наукового вивчення, маємо констатувати, що багато чого в сучасних «ромських студіях» та способах описання залежить не лише від

об'єкта вивчення «як такого», а й від того, як його бачать самі дослідники. Якими очима вони дивляться на складну та вкрай неоднорідну спільноту, яку на рівні побутових масових уявлень сприймають як «ромський народ»? Наскільки глибоко вони обізнані з культурними традиціями та звичками, притаманними цій групі, та навиками реагування на зовнішні виклики (з найважчими з яких ромам довелося зіштовхнутися під час окупації)? Адже відомо, що вивчення будь-якої геноцидної ситуації – в тому числі долі ромів – неможливе без уважного та ретельного врахування думок і дій тих, кому в цій ситуації довелося бути визначеними як жертви. Тому втішно, що, на відміну від публікацій попередніх часів, ця збірка містить набагато більше робіт, основаних на аналізі усноїсторичних свідчень від самих ромів. Таким чином жертви, які багато років залишалися наче нікими, тепер отримують право власного голосу та набувають суб'єктності, а наукове товариство дістає можливість дізнатися про травматичний досвід жертв. З огляду на те, що антиромська окупаційна політика здійснювалася не у порожнечі і прямо або опосередковано у ній були задіяні або принаймні спостерігали її різні верстви місцевих жителів, розглянуто питання реакції місцевого неромського населення відповідно до його становища у складних тогочасних реаліях – як незалежних колективних акторів, так і тих, хто був так чи так залучений до окупаційного апарату, а також простих цивільних осіб. Втішає й те, що деякі автори демонструють більш нюансовані підходи до розгляду нібито єдиної групи «циган», з огляду на етнокультурне розмаїття всередині цієї групи, яке, зазначимо, значною мірою зумовлювало реакції жертв під час екстремі та стратегії їхнього виживання. З-поміж презентованих текстів матеріали для використання знайдуть для себе не лише дослідники, а й викладачі, адже у збірнику наведено методичні розробки для викладання історії геноциду ромів. На брак відповідних розробок часто скаржаться освітяни, які мають бажання та мотивації для викладання цієї теми.

Матеріали, подані у збірнику, не лише містять спроби реконструкції та аналізу подій 75-річної давнини, а й репрезентують наші сучасні способи уявлення про те, що сталося, – що саме ми про це пам'ятаємо та чому ми вважаємо за потрібне про це пам'ятати. Осягнення історії геноциду народу, який тривалий час був – а подекуди і залишається – маргіналізованим та щодо якого існують багато стереотипів і упереджень, вкрай потрібна самому народу для кращого розуміння засобів ефективнішого протистояння переслідуванням, що трапляються сьогодні, а навколишньому суспільству – для усвідомлення того, що відбувається, коли упередження та забобони, які існують в соціумі в латентному, «сплячому» вигляді, легітимізуються панівною ідеологією та владою і стають складовою державної політики. Маємо надію, що конференція і цей збірник матеріалів стануть кроком уперед в усвідомленні уроків трагічної сторінки історії ромів.

Михайло Тяглий
Український центр вивчення історії Голокосту

РОЗДІЛ І. ВИВЧЕННЯ

ОЛЕКСАНДР БЕЛІКОВ

РОМИ У РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ МІЖВОЄННОЇ ДОБИ (1920–1930-ті рр.)

Міжвоєнна доба є дуже важливою та суперечливою сторінкою в історії ромів, які мешкали в радянській Україні. Закінчення Громадянської війни, перемога радянської влади та інші події мали великі наслідки для ромського народу. Роми, бажали вони того чи ні, опинилися в умовах, коли будь-яку відмінність чи інакшість переслідували, коли тоталітарна більшовицька система розпочала перетворювати «найдикіший народ» на активного будівника комунізму, виховуючи «радянську людину». Роми розділили всі лиха та нещастя – голодомори, розкуркулення, колективізацію, репресії – з іншими народами, які проживали в Україні.

Водночас перед ромами відкривалися й нові можливості та перспективи (у сферах освіти, охорони здоров'я, культурного розвитку, суспільно-політичній галузі тощо). У 1920–1930-х рр. радянська влада здійснила перший комплекс заходів щодо ромів, а саме: було прийнято відповідні правові акти; створено ромські колгоспи, промислові артілі, ромську суспільну організацію. Головним завданням радянської влади стосовно ромів було проголошено залучення їх до виробничої праці у промисловості та землеробстві. На жаль, більшість із цих планів залишилися нереалізованими. Друга світова війна знищила й те, що було зроблено.

Мета цього дослідження – проаналізувати процеси, пов’язані з життям ромського населення УСРР у міжвоєнну добу: розглянути питання чисельності ромів, основні напрями державної політики (які рішення приймала верхівка та як їх виконували на місцях) та процеси, які відбувалися всередині ромського середовища, тобто як роми ставилися до подій, як боронили власну ідентичність та життя.

Перша світова війна, революційні події, громадянська війна не сприяли розвитку циганознавства. Однак після встановлення радянської влади та запровадження політики коренізації в Україні склалися сприятливі умови не лише для розвитку національних меншин, а й для їхнього наукового дослідження. Підвищення наукового інтересу до ромського народу відбулося у 1920–1930-х рр. і пов’язане було, насамперед, з іменами таких дослідників, як О. Баранников, О. Германо, Л. Берг, В. Філоненко.

Ім’я індолога, академіка Олексія Петровича Баранникова (1890–1952), автора більш ніж двохсот наукових праць, перекладача, директора Інституту сходознавства в Ленінграді, досі посідає помітне місце не лише у вітчизняному, а й у світовому ромознавстві. Ромською мовою О. Баранников оволодів ще у дитинстві, на Черкащині, й роми завжди перебували в колі його наукових інтересів. Дослідникові належить низка праць, присвячених ромській проблематиці. У статті «Про діалект циган Артемівської округи» (1928) О. Баранников уперше порушує питання про діалекти ромів СРСР, доводить, що не можна говорити про єдиний варіант ромської мови на території країни, обстоює ідею існування різних діалектів (українських, російських тощо) ромів і навіть різних діалектів серед українських ромів. Зокрема, він проводить порівняльно-мовний аналіз діалектів Ізюма та Слов’янська, з одного боку, і Сум – з іншого, на підставі чого доходить висновку про різні шляхи проникнення ромів в Україну (як із півдня, з придунайських областей, так і з півночі). Власні погляди на цю проблему Баранников виніс на розгляд світового ромознавства¹.

Велика праця вченого «Про дослідження циган СРСР» (1929) містить критичний огляд літератури, яка присвячена питанню вивчення ромів, що мешкали на території Радянського Союзу. У ній

¹ Баранников О. П. Про діалект циган Артемівської округи // Науковий збірник Ленінградського товариства дослідників української історії, письменства та мови. – К., 1928. – С. 53–61.

також розглядаються основні проблеми історії та культури ромів. Інша наукова праця О. Баранникова «Цигани СРСР» (1931) є загальним оглядом стану, історії, матеріальної та духовної культури ромів Радянського Союзу².

Найбільший інтерес становить праця О. Баранникова «Українські цигани»³ (1931). Автор на підставі ретельного аналізу діалекту українських ромів підтвердив свій висновок, що вони прийшли іншими шляхами, ніж решта ромів СРСР. Баранников стверджував, що українські роми являли собою окрему етнічну групу. Також учений висвітлив головні заняття осілих і кочових ромів; підкреслив, що українські роми дедалі більше зазнають асиміляції з боку українців. Книжка містить багато фольклорних матеріалів і фотографій. Ця праця, попри певний оглядовий характер та деякі фактологічні помилки, й нині має велике значення, надто що інших робіт з історії та етнографії українських циган немає.

Короткі відомості про радянських циган містяться у статті О. Германо (1893–1955), першого у світі професійного циганського письменника, чий дитинство та юність були пов'язані з Україною. Виступав Германо і як публіцист: у своїх статтях він порушував гострі проблеми циганського життя. Вінцем його багаторічної праці стала «Бібліографія про циган. Показчик книг та статей з 1780 до 1930 рр.» (1930). Германо також належить невелика загальна розвідка «Цигани вчора й сьогодні» (1931)⁴.

Відомості про чисельність, розселення та соціально-економічний стан бессарабських ромів є у працях дослідника Л. Берга, присвячених дослідженню населення Бессарабії (1928)⁵.

У 1930 р. було опубліковано працю В. Філоненка, що є одним із небагатьох досліджень кримських циган. Автор поділяє кримських

² *Его же*. Об изучении цыган СССР // *Известия АН СССР*. – VII серия. – 1929. – № 5–6.

³ *Його жс*. Українські цигани. – К.: Всеукраїнська академія наук; Етнографічна комісія; Кабінет нацмен, 1931. – 57 с.

⁴ *Герман А. В.* Библиография о цыганах. Указатель книг и статей с 1780 по 1930 гг. – М., 1930; *Его же*. Цыгане вчера и сегодня. – М.: Учпедгиз, 1931. – 101 с.

⁵ *Берг Л. С.* Бессарабия. Страна – люди – хозяйство. – Петроград, 1918. – 126 с.; *Его же*. Население Бессарабии. Этнографический состав и численность // Российская Академия Наук. Труды Комиссии по изучению племенного состава населения России. – Петроград, 1928. – № 6. – С. 36–38.

циган на власне циган (рома) та гурбетів, дає коротку характеристику кожній групі (за родом занять, зовнішнім виглядом, способом життя тощо). Праця має тим більшу цінність, якщо врахувати, що пізніших робіт із цієї проблематики донині практично немає⁶.

Отже, міжвоєнний період відіграв важливу роль у розвитку вітчизняного ромознавства. За досить короткий час було створено багато праць, що не втратили наукової цінності й досі. Проте слід згадати, що деякі події ромської історії у тих роботах було висвітлено не лише неповно, а й дуже упереджено. Історичні події проаналізовано у партійному дусі й тому дуже однобічно: усе мало доводити правоту комуністичної національної політики. До того ж багато тем були закритими для науковців (голодомор, репресії тощо).

Тільки наприкінці 1980-х рр. деякі дослідники (у тому числі вихідці з ромської інтелігенції) спробували подолати наявні вади й по-новому поглянути на історію ромів. Зокрема, в історичних працях вчені долали марксистсько-ленінську догматику, намагалися спиратись на досягнення світової наукової думки, розуміючи, що наука не може існувати без творчих контактів, обміну думками й дискусій.

Останніми роками можна зафіксувати намагання комплексного розгляду історії та культури ромів Східної Європи, у тому числі міжвоєнної доби. Прикладами є праця Д.М. Кроу «Історія циган Східної Європи та Росії» (1996)⁷, в якій автор використав документальні джерела, що зберігаються у закордонних наукових установах, колективна монографія російських дослідників «Історія циган – новий погляд» (2000)⁸, дослідження сторінок історії Всеросійського циганського союзу (ВСЦ) Б. О'Кіфі⁹.

Дослідник М. Бессонов присвятив кілька розвідок репресіям проти ромів у 1930-х рр. у Радянському Союзі, використовуючи

⁶ Филоненко А. В. Крымские цыгане // *Записки Коллегии востоковедов.* – 1930. – Т. V. – С. 329–342.

⁷ Crowe D. M. *A history of the gypsies of Eastern Europe and Russia.* – N.Y.: St. Martin's Griffin, 1996. – XVII. – 517 p.

⁸ Деметер Н., Бессонов Н., Кутенков В. *История цыган – новый взгляд.* – Воронеж: ИПФ «Воронеж», 2000. – 336 с.

⁹ O'Keefe B. "Backward Gypsies", *Soviet Citizens: The All-Russian Gypsy Union, 1925–28* // *Kritika. Explorations in Russian and Eurasian History.* – 2011. – Vol. 11, No. 2. – P. 283–312.

архівні дані НКВС, спогади свідків-ромів¹⁰. Російський історик М. Бугай досліджував історію радянських циган 1930–1960-х рр., у тому числі колгоспний рух серед українських ромів¹¹. Цього ж періоду торкалися у своїх працях дослідники О. Беліков¹² та Н. Зіневич¹³. Окремий розділ (лекція 3) присвячено ромам Радянського Союзу (до 1938 р.) у курсі лекцій «Цигани в Східній Європі» болгарських дослідників О. Марушіакової та В. Попова¹⁴.

Отже, останній період ромської історіографії виявляється дуже плідним, саме в цей час було створено низку наукових праць з питань ромської історії міжвоєнної доби. Проте цю проблематику не можна вважати вичерпаною, навпаки, аналіз історіографії засвідчує, що подальші дослідження є своєчасними й доцільними.

Джерельна база цього дослідження складається з таких груп:

1. Радянські офіційні державні документи, що склали законодавчу базу й визначали напрями діяльності місцевих органів влади у роботі як з національними меншинами взагалі, так і з ромами зокрема. Частина цих документів надруковано, але значна кількість документів державних органів влади ще й досі залишається неопублікованою й зберігається в архівах. Інтерес становлять постанови ВУЦВК УСРР щодо землеустрою циган і заходів сприяння переходу циган-кочовиків на осілість від 23 лютого 1927 р.¹⁵,

¹⁰ Бессонов Н. В. Цыгане: годы ссылки и побегов // 30 октября. – 2002. – № 26; Его же. Цыгане под сенью рубиновых звезд // Там же. – 2002. – № 22.

¹¹ Бугай Н. Ф. Забытые страницы жизни сообщества цыган в Союзе ССР: 1930–1960-е годы // Приволжский научный вестник. Научно-практический журнал. – 2015. – № 7 (47). – С. 46–65.

¹² Беліков А. В. Экономическое положение украинских цыган в 1917–1930 гг. // Материалы региональной научно-практической конференции. – Донецк, 1997. – С. 34–35; Його ж. З історії циганського населення Донбасу // Нові сторінки історії Донбасу. Книга 7. – Донецьк, 1999. – С. 261–268; Беліков О. В., Масальський В. І. Освіта циганського населення України: історичний екскурс і сучасність // Наука. Релігія. Суспільство. – 2003. – № 1.

¹³ Зіневич Н. О. Цигани в Україні: формування етносу і сучасний стан // УДЖ. – 2001. – № 1. – С. 40–52; Зіневич Н. О. Циганський етнос в Україні (історіографія та джерела): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.06. – К.: Нац. акад. наук України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2005. – 18 с.

¹⁴ Марушіакова Е., Попов В. Цигани в Източна Европа. Курс лекции. – София: Парадигма, 2012. – С. 73–97.

¹⁵ Витяг з протоколу 77/277 засідання Президії Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету, м. Харків, 23 лютого 1927 р. // Державний архів Донецької області (далі – ДАДО), ф. Р-2, п. 1, спр. 759, арк. 128.

а також «Інструкція про проведення заходів економічного та організаційно-адміністративного порядку для допомоги переходу кочовим циганам до осілого життя та втягування їх у трудові процеси» й «Заходи сприяння до переходу кочових циган до трудового осілого життя» Центральної комісії національних меншин (ЦКНМ) від 2 вересня 1927 р.¹⁶

2. Матеріали діловодної документації вищих і нижчих інстанцій. Особливий інтерес становлять матеріали фонду ЦКНМ при Всеукраїнському центральному виконавчому комітеті (1923–1932 рр.) (ф. 413) у ЦДАВОУ, де зібрано документи про роботу серед національних меншин, постанови, протоколи, листування щодо залучення циган до землеробства, створення циганських колгоспів тощо¹⁷.

3. Матеріали статистики. Найважливішими серед статистичних джерел є ревізії та переписи населення – Всесоюзний перепис міського населення 1923 р. та Всесоюзний перепис населення у 1926 р.¹⁸ Щодо достовірності даних Всесоюзного перепису 1939 р. дослідники мають великі сумніви, оскільки радянські демографи були змушені підтвердити проголошену на XVIII з'їзді ВКП(б) (ще до підбиття підсумків перепису) тезу Й. Сталіна про 170-мільйонне населення СРСР¹⁹.

¹⁶ Інструкція про проведення заходів економічного та організаційно-адміністративного порядку для допомоги переходу кочовим циганам до осілого життя та втягування їх у трудові процеси // ДАДО, ф. Р-2, оп. 1, спр. 759, арк. 104, 127; Заходи сприяння до переходу кочових циган до трудового осілого життя ЦКНМ від 2 вересня 1927 р. // ДАДО, ф. Р-2, оп. 1, спр. 759, арк. 126.

¹⁷ Доповідь «Про переселення нацменшостей на Україні» та постанови ЦКНМ по доповіді наркомземправ (1930) // Центральний державний архів органів вищої влади України (далі – ЦДАВО), ф. 413, оп. 1, спр. 527, арк. 2–7; «Нацменшості УСРР до XII роковини Жовтня» // Там само, ф. 413, оп. 1, спр. 452, арк. 85; Проект постанови ЦКНМ про прискорення залучення малокількісних нац. меншостей (асірійців та циган) до землеробства // Там само, ф. 413, оп. 1, спр. 548, арк. 39; Лист голови ЦКНМ від 6 вересня 1929 р. «О созыве Всеукраинской конференции трудящихся цыган в ноябре 1929 г.» // ЦДАВО, ф. 413, оп. 1, спр. 84, арк. 109.

¹⁸ Всесоюзная перепись населения 17 декабря 1926 г. Краткие сводки. – Выпуск IV: Народность и родной язык населения СССР. – М.: Издание ЦСУ СССР, 1928. – С. 6.

¹⁹ Тольц М. С. Перепись, приговоренная к забвению // Семья и семейная политика / Под ред. А. Г. Вишневского. – М.: ИСЭПН АН СССР, 1991. – С. 161–178.

4. Матеріали періодики. Радянська преса приділяла особливу увагу ромам під час урядових кампаній коренізації та залучення ромів до праці у 1920–1930-х рр.

Перша спроба видавати ромські часописи – «Романі зоря» («Циганська зоря») та «Нево дром» («Новий шлях») – відбулася у 1920-ті рр. у Москві. Ці видання друкувалися ромською мовою й, попри політичну заангажованість, містили цінні відомості щодо історії, культури, побуту ромів, важкого стану ромських жінок, матеріали загальнополітичного характеру, практичні поради.

5. Мемуари драматурга та письменника І. Ром-Лебедева (1990), О. Деметер-Чарської (1998). Особливо важливими у дослідженні цього періоду є нариси про долю українських ромів у 1932–1933 рр. ромського письменника та громадського діяча В. Бамбули²⁰.

Зазначимо, що останніми роками відбувається процес розширення джерельної бази (розтаємничення багатьох документів, «відкриття» зачинених фондів, цифрова обробка усних свідчень свідків тощо).

У 1920-х рр. в Україні кочових циган було небагато. Улітку в Україні кочували роми з великоруських округ, найчастіше кримські, бессарабські, а також табори іноземних ромів (з Польщі, Німеччини, Австро-Угорщини, Румунії), які опинилися на українських землях під час Першої світової війни.

29 листопада 1926 р. до ЦКНМ при ВУЦВК надійшов лист з Наркомату внутрішніх справ. У листі йшлося, зокрема, про закордонних ромів, які перебували на території УСРР. *«Група сербів у Кам'янецькій окрузі є цигани, хоч вони й ображаються, коли їх назвати циганами. Чи вони можуть виїхати за кордон? На це питання треба відповісти негативно. НКВС з радістю дав би їм дозвіл на виїзд за кордон. Але майже безнадійно сподіватися, щоб яка-небудь держава дала їм дозвіл на в'їзд, тим більше, що у них нема ніяких національних документів; окрім того, яка держава згодиться прийняти їх до себе. Декілька таких груп зверталось кілька разів до НКВС та до Окрадмінвідділів в Одесі і в інших*

²⁰ Ром-Лебедев И. От цыганского хора к театру «Ромэн». – М.: Искусство, 1990. – 271 с.; Деметер-Чарская О. Наша жизнь в России. Ol'ga Demeter-Charskaya. Amaro trayo ande Russiya / Red. prof. G. S. Demeter. – М., 1998; Бамбула В. Циганська доля – що вітер в полі. – Переяслав-Хмельницький, 2002. – 63 с.

містах з проханням дати їм дозвіл на виїзд за кордон та дати допомогу і безплатний проїзд. Їм було сказано, що їм буде дано дозвіл на виїзд за кордон, якщо вони подадуть національні документи, або хоч би дозвіл на в'їзд до чужоземних держав. Після того вони відходили, але нацдокументів або дозволів на в'їзд до чужоземних держав не приносили. В листі Кам'янецького Окрвиконкому до ЦКНМ написано, що як-будто би Волинський ОВК надіслав зазначену групу сербів до Кам'яця. Адмінвідділ НКВЧ гадає, що такі відомості неправдиві та що група сербів заявила так Кам'янецькому Окрвиконкомові через те, щоб оправдати свій проїзд до Кам'яця»²¹.

У 1928 р. О. Баранников зафіксував пересування ромів із Бессарабії, Угорщини, Сербії, які перейшли кордони у часи революції. Вчений зазначив, що ці кочові роми – елемент тимчасовий, вони здебільшого вже не кочували конями, а їздили поїздами і з територією України були пов'язані не дуже міцно. Вони іноді довго жили у великих містах – у Харкові, Києві тощо, а якщо й шли до села, то тільки на ярмарки або щоб поворожити жінкам²².

У серпні 1929 р. з Дніпропетровщини до НКВС з листом звернувся завідувач окрадмінвідділу знов стосовно ромів – румунських підданих: «До ОАВ звернулось 13 осіб, що заявили себе румунсько-підданими (румунські цигани). Вони нацдокументів не мають належно оформлених. А представили до ОАВ старий румунський документ виданий ще в 1910 році. З початку революції вони не заявляли себе румунсько-підданими і в свій час свого громадянства не оптували. Тепер же, бажаючи виїхати в Персію для одержання там нацдокументів, звернулися до ОАВ, аби одержати візу... при погодженні цього питання виникло непорозуміння в тому, що згідно з положенням ОАВ має право видавати такі посвідки (по ф.2) і такі навіть було заготовлено, але відповідний орган заперечує по тій причині, що данні особи 19 років не турбувались про своє підданство, а тепер, коли потребувалось виїжджати за кордон – то заявляють себе румунсько-підданими. На цій підваліні відповідний орган гадає, що цих осіб слід рахувати українськими громадянами й посвідок по ф.2 не видавати. Просимо в найкоротший час повідомити чи слід цим циганам (румунсько-підданим) видавати по-

²¹ ЦДАВО, ф. 413, оп. 1, спр. 4, арк. 165, 165 зв.

²² Баранников О. П. Українські цигани... – С. 12.

свідки по ф.2; якщо законно посвідки ці видавати, то чи можна і в майбутньому видавати візу на виїзд за кордон в Персію цим особам лише на підставі того нацдокументу, виданого на батька сім'ї, що тепер уже вмер, ще в 1910 р. в Румунії»²³.

Більшість українських ромів (сервів і влахів) у 1920–1930 рр. в УСРР жили осіло по 40–50 дворів, у містах, здебільшого у степових регіонах, де більш жваво йшла торгівля конями. Меншими групами жили цигани по селах²⁴. За даними Всесоюзного перепису 1926 р., на території УСРР налічувалося 13 578 ромів, загалом у Радянському Союзі – 61 229 ромів²⁵.

Однак матеріали перепису не завжди відповідали реальному становищу. Наприклад, ромів у Криму нарахували 649 осіб, тоді як у 1921 р. їх було 3 076²⁶. Часто під час перепису ромів зовсім не враховували або ж записували до інших етносів. Приміром, у Сімферополі тільки 8 осіб назвали себе циганами, натомість за приблизними підрахунками дослідника В. Філоненка у Криму проживали 25–30 тисяч циган (тільки у Сімферополі – більш як 4 тисячі)²⁷.

Представник ВСЦ в Україні М. Бізев у доповідній звертав увагу, що 30 червня 1926 р. він отримав від сумського окружного статистичного бюро звірку, за якою у Сумській окрузі проживали 128 ромів. Фактично у Сумській окрузі М. Бізев нарахував близько 100 родин ромів (500 осіб). «Отак будуть Вам даватись справи от всіх країв», – підкреслив він²⁸.

Наступні великі зміни у чисельності ромів України відбулися у 1939–1940 рр., коли до складу УРСР приєднали західні та південно-західні території разом із ромським населенням. Проте кількісний підрахунок зроблено не було, а Друга світова війна кардинально змінила ситуацію.

У літературі радянської доби можна прочитати, що роми сприйняли Жовтневу революцію 1917 р. з радістю. Ідеї соціалізму були їм відповідали обцинному устрою табору, і зміни пішли ромам

²³ ЦДАВО, ф. 5, оп 5, спр. 225, арк. 19.

²⁴ Баранников О. П. Українські цигани... – С. 24.

²⁵ Всесоюзная перепись населения 17 декабря 1926 г... – С. 6.

²⁶ Філоненко А. В. Крымские цыгане... – С. 331.

²⁷ Там же. – С. 332.

²⁸ ЦДАВО, ф. 413, оп. 1, спр. 346, арк. 109.

на благо. Так, частина ромів-бідняків підтримала революцію. Але насправді революція ускладнила становище ромів, позаяк зруйнувала усталену структуру їхнього життєзабезпечення. Падіння рівня життя корінного населення вдарило по доходах від циганських промислів. Крім того, життєві пріоритети ромів суперечили програмним цілям більшовиків. Це визнавала навіть радянська преса; зокрема, газета «Крестьянская правда» у 1928 р. писала: *«Заняття, побут, лад життя циган цілковито суперечать основам нашого соціалістичного суспільства. Експлуататорський і спекулянтський устрій при цараті був більш сприятливим для діяльності циган. Хоча революція принесла циганам покращання їхнього правового стану, але вона боліче вдарила по їхніх джерелах існування...»*²⁹.

Роми не бачили нічого поганого у наявності заможних верств населення, навпаки, саме наявність багатих робила їхні промисли прибутковими. Крім того, такі заняття, як торгівля, менджування кіньми, ворожіння тощо, роми вважали не менш важливими, ніж виробничу працю. Першими постраждали заможні роми – цигани-торговці, землевласники, господарі, які втратили власність. Втрачали джерело існування й міські роми-музики (зачинялися ресторани, зникали заможні клієнти). Роми не почали зі зброєю в руках захищатися: через свою ментальність, яка ставить життя вище за будь-яке майно, роми лишили майно, яке накопичували поколіннями, та пішли кочувати. Але й кочові табори в умовах суцільного зубожіння населення не могли вже себе прогодувати й вимушені були шукати нові засоби існування.

Однак ще у 1920-х рр. в Україні було чимало заможних ромів, що жили «наче справжні купці», мали наймитів. Коли посилювалися заходи боротьби з приватною торгівлею, становище цих циган похитнулося, їм залишилося лише посередництво між покупцем і продавцем коней³⁰.

У передвоєнний період радянська влада здійснила комплекс заходів щодо ромів, який передбачав прийняття правових актів; створення циганських колгоспів та промислових артілей, циганської суспільної організації тощо. Головним завданням радянської влади

²⁹ *Крестьянская правда (Луга)*. – 1928. – 13 нояб.

³⁰ *Баранников О. П.* Українські цигани... – С. 33.

стосовно ромів було проголошено залучення їх до виробничої праці у промисловості та землеробстві³¹.

З прийняттям ЦВК СРСР 1 жовтня 1926 р. постанови «Про заходи щодо сприяння переходу кочових циган до трудового осілого способу життя», такі процеси активізувалися скрізь у країні. В УСРР ще у червні 1926 р. влада відреагувала на лист голови проскурівського ДПУ від 11 травня 1926 р. до ДПУ УСРР про стан ромів, які мешкали у Вовковинецькому районі Проскурівської округи. У листі йдеться про 32 родини осілих ромів (160 осіб), що мешкають у лісі, виробляють із деревини ложки і «*протягом десятків років експлуатуються місцевими кулаками, які заробляють на них великі гроші*». З часом місцева влада спромоглася відвести ромам 40 десятин землі, на якій вони викопали землянки й там мешкали. «*Грязь, вогкість, холод і голод ведуть до звиродніння цієї групи населення. Достатньо буде вказати, що на всі 32 родини є тільки 2 пари чобіт при тому, що зимового одягу взагалі немає – це вже у достатньої мірі характеризує їхній стан... в землянках розвелася маса чорних тарганів, які буквально з'їдають тіла дітей, більша частина яких, завдяки цьому, не має волосся на голові*», – пише голова. Далі вказує, що після надання землі ромам, місцеве населення змінило ставлення до циган: якщо раніше підтримували, то «*зараз відповідають: вам дала Радянська влада землю, так жерте її*». Зусиллями РВК та ОВК вдалося надати 64 куб. лісу для побудови хат, однак грошей у ромів не було, щоб навіть вивезти цей ліс, не кажучи про будівництво.

Автор вказує, що «*незважаючи на вкрай важке становище, вказана група циганів відрізняється чесністю і за весь час їхнього перебування (близько 100 років), не було навіть випадку дрібної крадіжки. В той же час не можна не відзначити серед них існуючого революційного настрою і тяги до навчання (всі безписемні), що для них доки на жаль є нездійсненим*». Закінчується лист проханням терміново відреагувати й надати допомогу від уряду, надіслати спеціальну комісію для обстеження цього селища³².

24 червня 1926 р. це питання розглядали на закритій нараді ЦКНМ при ВЦВК. Тоді ж було вирішено провести роботу з вияв-

³¹ Пільги циганам при оселенні на колфондах // *Вісті ВУЦВК*. – 1928. – № 166 (18 лип.); Налагодити обслуговування осілих циган // *Там само*. – 6 грудня; Зорін В. Цигани на Україні // *Комуніст*. – Харків, 1927. – 15 черв.

³² ЦДАВО, ф. 413, оп. 2, спр. 5, арк. 4, 5.

лення земельного фонду для оселення ромів та надання їм матеріальної допомоги (мова йшла про переговори з Наркомземом та Наркомфіном). Зважаючи на вкрай важкий стан 32 ромських родин (150 осіб), що мешкали в Вовковинецькому районі Проскурівської округи, вирішили просити Президію ВЦВК дати вказівки відповідним органам про негайне надання допомоги цим родинам, а також почати у спішному порядку виявляти ромів, які проживають на території України. Причому, оскільки значна частина циган має кочовий образ життя й окружні бюро нацменшин (ОБНМ) не можуть їх виявити, запропонувати представникові ВСЦ тов. Бізеву допомогти ОБНМ у виявленні кочових циган, для чого Президія ВЦВК асигнувала 150 карбованців³³.

23 лютого 1927 р. ВУЦВК УРСР прийняв постанову щодо землеустрою ромів і заходів сприяння переходу ромів-кочовиків на осілість³⁴.

Для виконання постанови було розроблено «Інструкцію про проведення заходів економічного та організаційно-адміністративного порядку для допомоги переходу кочовим циганам до осілого життя та втягування їх у трудові процеси». Серед заходів були облік циган, скликання нарад циганського населення. Було виокремлено головні напрями залучення циган у «трудові процеси»: сільське господарство, кустарні артілі, промисловість³⁵. Кредити мали надавати тільки колективам. Виділяли кошти й земельні ділянки під забудови, відкриття торговельних помешкань, кустарне виробництво. Житлоспілки мали допомагати ромам одержати житло в кооперативних будівлях³⁶.

За даними ЦКНМ, уже у 1927 р. цигани Запорозької, Криворізької та Маріупольської округ отримали землю й почали працювати. Прилуцька окружна рада повідомила, що з 40 ромських родин 18 бажають зайнятись хліборобством.

Зміни у господарюванні, що принесла колективізація, а також нестача металу та палива, перетворення колгоспних кузень на ремонтно-механічні майстерні, брак коней у селян посилили занепад традиційного циганського господарства.

³³ Там само, спр. 7, арк. 86.

³⁴ ДАДО, ф. Р. 2, оп. 1, спр. 759, арк. 128.

³⁵ Там само, ф. Р. 279, оп. 1, спр. 759, арк. 37.

³⁶ Там само, арк. 127–128.

У 1929–1931 рр. ЦКНМ при ВУЦВК регулярно розглядав питання втягнення ромів до землеробства. Отже, адміністративно-організаційні заходи місцевих органів влади не мали великого успіху. Кочові роми здебільшого погоджувались на цей захід дуже неохоче. Осілі роми говорили про кочових: *«Темний народ. Вони нас осілих не люблять. Коли ми їх звемо на землю, вони не вірять, сміються... деякі кричать: собаці сіна дати хочуть»*³⁷.

Проте перші циганські колгоспи було створено. Зокрема, у 1928 р. під Запоріжжям було організовано сільськогосподарський колектив ромів із 10 родин (55 осіб), якому надали 196 гектарів землі³⁸. Станом на 1 січня 1930 р. в Україні існувало дев'ять ромських колгоспів, які об'єднали 173 родини: три колгоспи у Мелітопольському окрузі, два у Криворізькому, по одному в Херсонському, Першотравневому, Маріупольському та Одеському. У січні 1931 р. було створено колгосп «Трудовий нацмен» (на Правобережжі). У 1935–1937 рр. у с. Юленці на Київщині – колгосп ім. Постишева (керував ним М. Сандуленко, засновник відомого музичного роду Сандуленків). У 1936 р. у Лозівському районі Харківської області було створено ромський колгосп ім. Димитрова.

Плинність ромських кадрів у колгоспах наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. була дуже високою. Більшість ромів не мала навіть навичок сільськогосподарської праці. Дуже показовою є розповідь рома І. С. Пихви про надання у 1928 р. ромам землі коло села Пантаївки: *«Почали обробляти поле, поробили днів два. Робить нічого не вміють. Вийшли в поле і співають і танцюють, а робити не хочуть... Тих, що вміють робить на землі як селяни, небагато, цигани розійшлися»*³⁹. Часто влада переводила напівзруйновані ромські колгоспи до інших, нециганських або організувала господарства з ромів і татар, ромів і українців. Це спричиняло міжнаціональні чвари. Наприклад, один з українських колгоспів перед об'єднанням із ромським висунув умови: щоб цигани не їздили по ярмаркам; щоб до них не приїздили родичі; щоб цигани не дралися. Такі колгоспи дуже скоро розпадалися.

Колгоспна система суперечила ромському укладу. Вона передбачала насильне прикріплення до землі, табірний строк за втечу

³⁷ Мар С. Цыганский узел // *Красная газета*. – 1928. – № 23 (24 августа).

³⁸ Цыганский колхоз // *Экономическая жизнь*. – 1928. – 26 мая.

³⁹ Баранников О. П. Українські цигани... – С. 53–54.

або за невиконання завдання тощо. Однак преса того часу описує великий ентузіазм з боку ромів: численні ходаки йшли до місцевих органів влади, на ромських зібраннях проголошували «Дайте землю!». Відомо, що 11 січня 1930 р. до Сталінської міської ради звернулася група ромів (30 родин) із усним проханням «виділити землю на пісках». У січні 1933 р. до Сталінської міської ради звернулися 95 ромів із заявою, в якій висловлювали бажання організувати колгосп. Цей документ відображає дух доби (стиль документа збережено): *«А мы у советский республике живемо и так защищали наши некоторые товарищи у рядах Красной Армии, так вы не можете лишить нас из-за кнута права голоса. Так вот мы просимо маса нацменів циган встановити нам право избрания голосов и выдать нам землю и организовать коллектив чтобы работали мы как все пролетариаты»*⁴⁰.

Пояснення цього феномена є простим: роми бажали отримати грошову допомогу. Як свідчить «Доповідь про переселення нацменшостей на Україні» 1928 р., норма кредитування циган становила 500 рублів на родину. Після її отримання багато «колгоспників», зазвичай, зникало. Разом з тим частина ромів справді робила спробу організувати життя на нових началах. Якщо у 1932 р. було лише 25 ромських колгоспів, то до 1938 р. було створено вже 52. Проте загальна кількість колгоспників не перевищувала п'яти відсотків від загальної кількості ромів.

Поширювалася також індивідуальна трудова діяльність ромів. ЦКНМ подав до Ради народних комісарів проект відповідних заходів, що передбачав «втягати ромів до трудколективів, ромів-підлітків посилати на навчання до кустарів, утворювати кустарні промислові артілі та в плановому порядку постачати їм кредити й сировину». У різних містах роми пішли на промислові підприємства або утворили артілі з ремонту котлів та посуду, ковальські тощо. У Харкові у 1928 р. було організовано артіль ромів-лудильників і котлярів. У місті Сталіно в жовтні 1933 р. при Металпромсоюзу діяла промислова артіль із 26 родин келдерарів для вироблення посуду. Деяка кількість циган влаштувалися на підприємства та об'єкти народного господарства⁴¹.

⁴⁰ ДАДО, ф. Р-2794, оп. 1, спр. 1024, арк. 15.

⁴¹ Там само, арк. 48–50.

Влада, втім, констатувала, що «облік та звітність у циганських артілях пущені на самоплив», «готова продукція збувається у приватному порядку», «в артілях взагалі не ведеться політично-просвітня робота». Спроби виправити ці «недоліки» й призвели до того, що артілі почали розпадатися.

У 1926 р. у Москві було створено Всеросійську спілку циган – з метою об'єднання ромів, захисту їхніх інтересів, підйому культурного рівня, взаємодопомоги. За діяльністю спілки спостерігав НКВС. За планом роботи ЦКНМ при ВУЦВК УСРР серед малочисельних національностей у 1926–1927 рр. передбачалося налагодити зв'язок із Всеросійською спілкою циган. Однак роми в Україні поставилися з підозрою до цієї організації. Її емісари, які були послані в Україну, не знайшли спільної мови з місцевими ромами. Навіть дійшло до сутичок, після чого роботу спілки в Україні згорнули.

Певним досягненням було створення у 1926 р. ромської писемності на основі кирилиці. Упродовж 1927–1930 рр. видали букварі для загальноосвітніх шкіл, а також п'ять книжок бібліотечки для читання ромською мовою (праці В. Леніна, Й. Сталіна, матеріали ВКП(б), антирелігійна література, підручники з арифметики та ромської мови). У 1927–1932 рр. виходили громадсько-політичні та літературні часописи «Романі зоря» та «Нево дром». У 1929 р. при Нацбюро Всесоюзного товариства пролетарських письменників організували групу письменників-ромів, яку в 1932 р. було перетворено на ромську секцію Московської асоціації пролетарських письменників. Проте станом на 1929 р. серед ромів України писемних було лише вісім відсотків.

У щорічній доповіді ЦКНМ при ВУЦВК УСРР «Про стан нацменроботи на Україні та її перспективи» констатувалося, що у 1930 р. стосовно ромів проведено велику роботу в галузі народної освіти, однак бракує підручників та літератури циганською мовою. У 1937/38 навчальному році в Одеській області навчалися 39 учнів у школі з російською та ромською мовами викладання.

Велику роль у становленні ромського мистецтва відіграв театр «Ромен», який було створено у 1931 р. У 1934 р. відбулися гастролі театру в Україні. Відомо, що ромські виконавці виступили перед будівельниками Харківської ТЕЦ. У 1935 р. у м. Остер зняли фільм «Останній табір».

Проте політику сприяння розвитку національних культур недовзі згорнули. Остаточний крок у ліквідації освітніх закладів для національних меншин України було зроблено протоколом № 20 засідання Політбюро ЦК КП(б)У від 10 квітня 1938 р. «Про реорганізацію національних шкіл на Україні». У серпні цю директиву було втілено в життя – усі вказані класи реорганізовано «як шкідливі, які ізолюють дітей від радянського життя». З 1939 р. видання літератури ромською мовою припинилося. Офіційно заборони не було, однак створені умови унеможливили видання літератури рідною мовою. Національні редакції при видавництвах у Москві було ліквідовано, а їхні функції передано з центру на місця. Однак республіки не мали для цього належної бази.

Не минули ромів і політичні репресії 1930-х рр. Традиційно аполітичних кочовиків заарештовували й засуджували за такими статтями: бродяжництво, контрреволюція, шпигунство, шкідництво, скупка валюти тощо. Однією з причин репресій була зацікавленість державних органів у вилученні матеріальних цінностей. Першими постраждали представники найзаможніших ромів, які мали зовнішні ознаки багатства (золоте намисто, сережки, браслети, срібні та золоті монети у волоссі жінок). До слова, звинувачення у скуповуванні валюти ґрунтувалися на тому факті, що роми робили намисто з талерів, дукатів тощо.

У 1929 р. було розгромлено Спілку циган. Членів ромської артілі «Румунський іноземець» відправили до таборів як ворогів народу. Дід циганолога Л. Черенкова сидів у таборі спочатку як польський шпигун (бо володів польською мовою), а потім як японський та німецький. За статтею 58 Карного кодексу сиділи роми – колишні піддані Австро-Угорщини, які приїхали до Росії напередодні революції та не здогадалися «загубити» австро-угорські паспорти⁴². Нерідко ромів засуджували до тюремного ув'язнення та вислання до Сибіру за повернення до кочового життя. Зокрема, у середині 1930-х рр. було заарештовано келдерарський табір, який кочував Україною. Людей у літню спеку набили до теплушок й повезли до Сибіру. У дорозі половина людей вмерла. Решту кинули у тайзі. З трьохсот осіб вижили менше ніж двадцять.

Трагедією ромського народу став Голодомор 1932–1933 рр. Осілі роми розділили долю багатьох українців⁴³. Ромів, які тікали від

⁴² Я, Лев Черенков, цыган... // *Союз*. – 1990. – № 42 (октяб.). – С. 19.

⁴³ *Бамбула В.* Циганська доля...

голоду, за наказом Л. Берії розстрілювали. 27 грудня 1932 р. ввели прописку громадян, яка давала змогу отримати продовольчі картки. Прописатися у великих містах (Москва, Київ, Одеса, Харків тощо), в яких було краще постачання продуктів, ромам було майже неможливо. На вокзалах і ринках проводили облави. У 1933 р. десятки таборів сервів, влахів, кишинівців і кримських циган змогли пробитися до великих міст. Цей рік ознаменувався наймасштабнішими каральними акціями – влітку пройшли масові арешти у Москві, Києві та Ленінграді і депортації до Сибіру⁴⁴. Тільки з Москви з 23 червня по 3 липня було депортовано 5470 циган. Лише частка кримських циган змогла влаштуватися на будівництво московського метро й вціліла.

Наприкінці 1930-х рр. ромів почали арештовувати не таборами, а поодинці, направляти не на заслання, а в табори як «соціально-небезпечні елементи»⁴⁵. Зокрема, у 1937 р. поблизу Черкас під час облав на табори усіх, хто не встиг заховатися, ув'язнили; рома Костеште арештували за те, що він не пустив дітей до школи. У серпні цього ж року в Оржиці (Полтавщина) буцімто за крадіжку зерна заарештували п'ятьох ромів⁴⁶. У селищі-таборі «Тайга» біля Новосибірська було 340 родин (1800 осіб) ромів, і кількість ця збільшувалася внаслідок облав, які проводили в Білорусі, Молдавії і Україні⁴⁷.

У 1937 р. був розстріляний талановитий ромський письменник Володимир Зорін (Веля Пашун), член ВКП(б) з 1919 р., кореспондент харківської газети «Вісті», лауреат першої премії літературного конкурсу, проведеного Наркоматом освіти України⁴⁸.

Деякі дослідники вважають, що напередодні війни були розстріляні сотні ромів і щонайменше 10 тисяч стали жертвами депортацій⁴⁹. Власне, це стало причиною приховування ромами власної національної належності.

⁴⁴ Бессонов Н. Цыгане под сенью рубиновых звезд: <http://gypsy-life.net/history06.htm>.

⁴⁵ Там же.

⁴⁶ Бамбула В. Циганська доля... – С. 13.

⁴⁷ Бессонов Н. Цыгане под сенью рубиновых звезд...

⁴⁸ Келар С. Від витоків до сьогодення (Циганська література в європейському контексті) // *Сучасність*. – 1996. – № 2. – С. 131.

⁴⁹ Бессонов Н. Цыгане: годы ссылок и побегов // 30 октября. – 2002. – № 26. – С. 10.

Отже, період 1920–1930-х рр. в історії ромів України не можна оцінювати однозначно – він мав як позитивні, так і негативні наслідки. З одного боку, радянський уряд ужив низку заходів, спрямованих на оселення та «окультурення» ромів, а саме: було прийнято відповідні правові акти, створено ромські колективні господарства та промислові артілі. Головним завданням радянської влади було проголошено залучення ромів до виробничої праці у землеробстві та промисловості. При цьому влада активно йшла до своєї мети: ідеологічно обробляла ромську молодь, залучала ромів до соціалістичного будівництва. Владі роми були потрібні, оскільки давали можливість показати світу приклад, як «дикий» народ перетворився і заново народився під впливом ідей соціалізму. Водночас владі роми шкодили – вільними переміщеннями, приватно-підприємницькими засадами своєї діяльності та дрібнотоварними стосунками у своєму середовищі, збереженням власної ідентичності і небажанням перетворюватися на «радянську людину».

З іншого боку, ромський народ отримав реальну можливість розімкнути коло професійно-кастової обмеженості, приєднатися до цивілізації та культури, піднести власну самосвідомість і національну гідність – передусім завдяки освіті, сприятливим умовам для розвитку ромської мови та культури, створенню власних громадських структур, залученню активних ромів (комсомольців, комуністів) до суспільного життя в країні.

На жаль, політику коренізації дуже скоро згорнули, і всі ці можливості було втрачено. Політика радянської влади вирізнялася непослідовністю: спочатку всі ромські проблеми намагалися вирішити суто в руслі переселенської політики (передусім до сільських районів). Не враховували ромську специфіку, і тому запропоновані заходи роми часто сприймали вороже. Було багато декларативних дій – акти проголошувалися, проте нічим не підкріплювалися. Цю політику поступово трансформували, враховували помилки та недоліки, але занадто повільно. Особливим важелем у цій політиці став Голодомор 1932–1933 рр. в Україні та репресивні заходи. Роми залишалися заручниками тоталітарної системи, й попереду на них чекали ще більші біди та потрясіння.

НИКОЛАЙ БЕССОНОВ

ГЕНОЦИД ЦЫГАН В ЧЕРНИГОВСКОЙ ОБЛАСТИ УКРАИНЫ

Геноцид цыган Украины отражен в ряде публикаций обзорного характера¹. В них дана периодизация нацистских репрессий, приводятся статистические данные. Однако до сих пор в цыгановедении ощущается нехватка исследований регионального характера. Желая восполнить этот пробел, мы расскажем об участии цыган Черниговщины под оккупацией. Геноцид в данной области уже затрагивался ранее в исторических публикациях. В частности, перечислялись конкретные места массовых убийств. Вместе с тем, практически не использовались нарративные источники. Не оглашались также фамилии погибших цыган. В данной статье мы постараемся привести факты, не известные как широкому читателю, так и специалистам.

¹ *Holler M.* Der nationalsozialistische Volkermord an den Roma in der besetzten Sowjetunion (1941–1944). – Heidelberg, 2009; *Бессонов Н.* Геноцид цыган Украины в годы Великой отечественной войны // *Рома в Україні. Историчний та етнокультурний розвиток цыган (рома) України (XVI–XX ст.)*. Матеріали Міжнародного круглого столу 3 листоп. 2006 р. – Донецьк, 2006. – С. 4–28; *Круглов А.* Геноцид цыган в Украине в 1941–1944 гг.: статистико-региональный аспект // *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі*. – 2009. – № 2 (6). – С. 83–113; *Тяглий М.* Окупаційна політика та доля ромів України // *Україна в Другій світовій війні: Погляд з XXI століття*. – К.: Наукова думка, 2011. – Кн. 2. – С. 864–897.

Напомним, что геноцид проходил в три этапа. На первом кочевых цыган убивали по своей инициативе расистски настроенные каратели из айнзацгрупп. Например, из рапорта от 20 октября 1941 г. мы узнаем, что эсэсовское подразделение встретило на марше в Житомирской области табор из 32 человек. Все цыгане были казнены². Точно так же эсэсовцы расстреляли табор цыган-*котляров* в августе 1941 г. в Одесской области³, а осенью 1941 г. «Sonderkommando SS» ликвидировала кочевые семьи под Никоподем⁴. Подобные самовольные акции наводили получателей рапортов на мысль, что «цыганский вопрос» можно решить путем поголовного истребления.

* * *

На втором этапе (с весны 1942 г.) геноцид согласованно начался по всей территории СССР. Данный факт говорит о том, что решение об уничтожении цыган было принято на самом высоком уровне. Документы, подтверждающие эту установку, не найдены до сих пор. Но ясно, что только члены нацистского руководства могли дать приказ на согласованные действия оккупационным властям и эсэсовским подразделениям.

К весне 1942 г. оккупантам удалось создать полицию из местных кадров, которая позволяла выявить не только кочевых, но и оседлых цыган. Последние зачастую мало выделялись из числа украинских крестьян как одеждой, так и образом жизни. Без помощи коллаборационистов немцы не смогли бы проводить истребительные акции так эффективно.

Документы Чрезвычайной государственной комиссии по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков и их сообщников (далее – ЧГК) позволяют воссоздать события в **Чернигове**. Согласно «Акту № 12» Черниговской ЧГК, расстрелы цыган начались весной 1942 г.⁵ Эпизодические акции,

² *Zimmermann Michael*. The Soviet Union and the Baltic States 1941-44: the massacre of the Gypsies // In the shadow of the Swastika. The Gypsies during the Second World War. Part 2. – Great Britain, 1999. – P. 134.

³ Государственный архив Российской Федерации (далее – ГАРФ), ф. 7021, оп. 69, д. 75, л. 234, 235, 237об.

⁴ Никопольский краеведческий музей им. М. В. Ломоносова. НДКМ, КП-28281, Арх. 9834.

⁵ ГАРФ, ф. 7021, оп. 78, д. 31, л. 63.

укрытые за тюремными стенами, не спугнули цыганскую общину. Поэтому она поверила объявлению, напечатанному 10 июня 1942 г. тиражом в триста экземпляров. Цыганам Черниговской области предписывалось собраться для переселения в «определенные места жительства», причем в третьем параграфе сообщалось, что уклоняющиеся «будут строго караться». (К этому времени люди уже усвоили, что под этой фразой подразумевается расстрел). Текст был напечатан на украинском и русском языках. Отдал приказ начальник полиции безопасности города Чернигова⁶ штурмбаннфюрер СС Т. Кристензен⁷. И так, для геноцида цыган была избрана та же технология, что и при Холокосте. Распоряжение собраться для переезда было обманом. Потенциальные жертвы просто не хотели верить в то, что итогом будет массовый расстрел. Полицейские растолковывали цыганам, что драгоценности и украшения лучше взять с собой, потому что в ближайшее время они в родные края все равно не вернутся.

И потянулись ручейки с хуторов, из деревень и маленьких городков. Автор записал со слов цыган семейную историю, которая произошла в селе **Куликовка** (27 километров к юго-востоку от Чернигова). Еще до того, как на улице появился длинный караван, полицией предупредил сельского кузнеца: «Прячь семью. Немцы цыган расстреливать повезут». Прокоп Егорович был со светлой кожей. Кочевые приятели даже звали его *парно ром* (белый цыган). Тем не менее, совету он внял и скрылся в лесу вместе с сыном и женой. Невестка была на сносях и бежать отказалась, поэтому ее спрятали в подпол.

Днем через село потянулся обоз из десятков телег. Цыгане были нарядно одеты, женщины – в золотых украшениях. Одни семьи думали, что понадобились немцам для концертных выступлений. Другим пообещали, будто на новом месте они получают дома, земли и коров. Некоторые телеги ехали весело – с песнями, с музыкой. И вроде бы никто не пытался бежать.

Под утро кузнец Прокоп прокрался в свой дом. В полумраке он увидел жуткую сцену. Невестка, думая, что опасность миновала, вышла на крыльцо. Напротив нее стоял какой-то человек с оружием

⁶ Державний архів Чернігівської області (далее – ДАЧО), ф. Р-3001, оп. 1, спр. 22, арк. 28.

⁷ *Круглов А.* Указ. соч. – С. 92.

наизготовку. Вероятно, кто-то из обреченных все же сбежал с полпути, и поэтому конвойные обыскивали двор за двором. Внешность у беременной женщины была цыганской. Незнакомец без разговоров пырнул ее штыком в живот. Безоружный кузнец вынужден был затаиться, чтобы не быть убитым следом. (Вскоре цыган Прокоп ушел в партизаны и жестоко мстил оккупантам за причиненное горе⁸).

Далее уместно будет привести цитату из книги о Чернигове военных времен:

«В августе 1942 года немцы “пропустили” через тюрьму множество цыган, собранных со всех областей в одну длинную колонну с кибитками и шатрами, набитыми подушками и перинами, с маленькими детьми, их матерями и бабушками. Возможно, цыгане и могли бы рассеяться по лесам, но их обманули полицаи, уведолив, что переселяют в Сербию. Прием это был не новый (еще осенью 1941 года, собирая евреев на расстрел, им говорили, что будут переселять в Палестину). Когда цыганская колонна, которая неторопливо ехала по улицам в сопровождении разомлевших на летней жаре полицаев, доехала до задних ворот тюрьмы, цыгане поняли, в какую Сербию они едут. Заголосили и закричали женщины, начали плакать дети, заметались мужчины, ища возможность вырваться из пасти смерти, но напрасно. Гитлеровцы, собравшиеся по сторонам, направили на всю толпу дула винтовок с автоматами и, скинув с телег старых да малых, погнали всех в камеры. Имущество растащили.

Расстреливали цыган целый день, и на второй, и на третий... Машина, выехав из тюрьмы, поворачивала на дорогу, ведущую к опушке Подусовского леса. Цыган выгоняли из машин, ставили на край траншеи и стреляли в упор из автоматов. Из машин, крытых брезентом, которые проезжали по этому маршруту через город, доносились безумные крики женщин, от которых у прохожих стыла кровь в жилах»⁹.

⁸ Записал Н. В. Бессонов в 2003 г. в Санкт-Петербурге от двух информантов. *Сэрво* Прокофий Николаевич Котляренко пересказал эту историю со слов своего деда, Прокопа Егоровича Котляренко; русская цыганка Тамара Николаевна Череповская привела сведения, услышанные от *сэрвицы* Ефросиньи Осиповны в 1959 г.

⁹ Літопис міста Чернігова періоду Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років (по документах, спогадах очевидців, публіцистиці та мемуарах). – Чернівці: Десна, 1992. Цит. по: *Хамовська Інна*. Розправа // *Романі Яг*. – 2004. – № 9 (51), 23 юнія. – С. 8.

Сколько людей цыганской национальности было расстреляно в Чернигове? Точную цифру мы никогда не узнаем. Немецкая отчетность была либо уничтожена, либо вывезена накануне отступления и надежно спрятана. Советские же данные фрагментарны. При расследовании члены ЧГК частично вскрыли массовые захоронения и оценили число жертв оккупации в 45 тысяч человек¹⁰. Одновременно жителям города предлагали удостоверить арест и бесследное исчезновение родственников. Благодаря этой работе были составлены поименные списки расстрелянных. В них перечислено лишь 720 человек¹¹ (ничтожная доля от общего числа). В списках нет графы «национальность» – указаны только фамилии, возраст и дата смерти. Эти акты были бы полностью бесполезны для данной публикации, если бы автор не знал конкретные фамилии погибших цыган. Знаменитый цыганский поэт Михаил Козимиренко сообщил в письме, что следует «заострить внимание на семьях: Белецких, Сандуленко, Вакулецких, Сулима, Горбуновых, Марковских. Все это цыгане...»¹². Михаил Григорьевич неоднократно писал, что потерял 45 человек из своей родни. В результате работы с документами Государственного архива Российской Федерации я вынужден сделать печальную поправку. Не 45, а 49 членов семьи Козимиренко погибли в 1942 г. только во время августовских расстрелов (с наступлением зимы было казнено еще четверо).

Вот данные о цыганских семьях, расстрелянных в августе 1942 г. (из актов-списков № 2, № 4 и № 20). Все эти жертвы удостоверял своей подписью цыган Козимиренко, проживавший на улице Лермонтова, д. 9:

Козимиренко Михаил Фадеевич (56 лет),
Козимиренко Николай Михайлович (25 лет),
Козимиренко Ольга Михайловна (22 года),
Козимиренко Матрена Григорьевна (27 лет),
Козимиренко Михаил Михайлович (7 лет),
Козимиренко Валентин Павлович (4 года),
Козимиренко Василий Васильевич (7 месяцев),
Козимиренко Пилип Фадеевич (52 года),
Козимиренко Анна Атрофимовна (45 лет),

¹⁰ ГАРФ, ф. 7021, оп. 78, д. 31, л. 59 об.

¹¹ Там же, л. 65 об.

¹² Письмо М. Г. Козимиренко к Н. В. Бессонову от 25.7.03. Л. 5 // Архив автора.

Козмиренко Василій Пилипович (17 лет),
Козмиренко Федор Пилипович (14 лет),
Козмиренко Прасковья Пилиповна (27 лет),
Козмиренко Алексей Пилипович (13 лет),
Козмиренко Ольга Пилиповна (16 лет),
Козмиренко Мария Федоровна (65 лет),
Козмиренко Ульяна Федоровна (35 лет),
Козмиренко Мария Федоровна (32 года),
Козмиренко Иван Федорович (45 лет),
Козмиренко Варвара Александровна (34 года),
Козмиренко Николай Иванович (7 лет),
Козмиренко Владимир Григорьевич (27 лет),
Козмиренко Мария Григорьевна (19 лет),
Козмиренко Василій Григорьевич (14 лет),
Козмиренко Федор Алексеевич (33 года),
Козмиренко Евфраксиния Ивановна (29 лет),
Козмиренко Василій Федорович (9 лет),
Козмиренко Иван Федорович (27 лет),
Козмиренко Матрена Кирилловна (27 лет),
Козмиренко Соня Ивановна (7 лет),
Козмиренко Николай Иванович (11 месяцев),
Козмиренко Прасковья Алексеевна (25 лет),
Козмиренко Мария Григорьевна (13 лет),
Козмиренко Василій Владимирович (4 года),
Козмиренко Николай Владимирович (2 года),
Козмиренко София Ивановна (16 лет),
Козмиренко Данило Иванович (14 лет),
Козмиренко Ольга Ивановна (19 лет),
Козмиренко Ульяна Ивановна (40 лет),
Козмиренко Галина Ивановна (14 лет),
Козмиренко Мария Ивановна (4 года),
Козмиренко Владимир Иванович (3 года),
Козмиренко Тихон Максимович (64 года),
Козмиренко Вера Тихоновна (18 лет),
Козмиренко Федор Тихонович (25 лет),
Козмиренко Гаврило Григорьевич (48 лет),
Козмиренко Василій Гаврилович (18 лет),
Козмиренко Федор Гаврилович (16 лет),

Козмиренко София Гавриловна (14 лет),
Козмиренко Валентина Гавриловна (8 лет),
Сулима Матрена Федоровна (32 года),
Сулима Василий Михайлович (14 лет),
Сулима Николай Михайлович (12 лет),
Сулима Федор Гаврилович (48 лет),
Сулима Пелагея Дмитриевна (46 лет),
Сулима Алексей Федорович (29 лет),
Сулима Дарья Остаповна (34 года),
Сулима Василий Алексеевич (4 года),
Сулима Мария Федоровна (22 года),
Сулима Владимир Никифорович (23 года),
Сулима Ольга Федоровна (15 лет),
Сулима Петр Федорович (19 лет),
Сулима Мария Федоровна (15 лет),
Сулима Михаил Гаврилович (35 лет),
Сулима Михаил Михайлович (55 лет),
Сулима Федор Михайлович (22 года),
Сулима Екатерина Васильевна (40 лет),
Сулима Екатерина Павловна (20 лет),
Сулима Андрей Михайлович (15 лет),
Горбунов Максим Алексеевич (50 лет),
Ануфриев Савелий Никитович (35 лет),
Ануфриева Мария Алексеевна (37 лет),
Ануфриев Федор Савельевич (12 лет),
Ануфриев Николай Савельевич (10 лет),
Ануфриев Василий Савельевич (7 лет),
Ануфриев Станислав Савельевич (5 лет),
Ануфриев Владимир Савельевич (1 год),
Горбунова Матрена Алексеевна (35 лет),
Горбунов Иван Максимович (18 лет),
Горбунова Прасковья Максимовна (16 лет),
Горбунова Вера Максимовна (12 лет),
Горбунова Мария Максимовна (7 лет),
Горбунов Николай Максимович (4 года),
Белецкий Николай Александрович (38 лет),
Белецкая Парасковья Остаповна (25 лет),
Белецкий Николай Николаевич (13 лет),

Белецкая Соня Николаевна (10 лет),
Белецкая Марфа Ефремовна (40 лет),
Белецкий Василий Никитович (48 лет),
Белецкая София Савельевна (48 лет),
Белецкий Иван Васильевич (25 лет),
Белецкая Валентина Григорьевна (20 лет),
Белецкая Раиса Ивановна (4 года),
Белецкий Петр Васильевич (29 лет),
Белецкая Татьяна Порфирьевна (25 лет),
Белецкий Михаил Васильевич (19 лет),
Белецкая Ульяна Савельевна (16 лет),
Василенко Николай Павлович (28 лет),
Василенко Прасковья Павловна (30 лет),
Василенко Любовь Павловна (22 года),
Матусевич Петр Конович (38 лет),
Матусевич Ульяна Федоровна (30 лет),
Матусевич Петр Петрович (25 лет),
Матусевич Агафия Николаевна (17 лет),
Матусевич Ефросиния Григорьевна (15 лет)¹³.

На августовских расстрелах дело не кончилось. Следующая волна жертв относится уже к началу осени. Сентябрьские казни были тоже массовыми. Судя по акту-списку № 8, теперь узников везли уже не в урочище Подусовка, а к лесу Павловка. Если же говорить о фамилиях, то мы имеем сведения только о цыганской семье Сулима, гибель которых засвидетельствовал некий Остапенко:

Сулима Федор (56 лет),
Сулима Палагея (40 лет),
Сулима Алеша (20 лет),
Сулима Дария (38 лет),
Сулима Владимир (16 лет),
Сулима Иван (14 лет),
Сулима Анатолий (8 лет),
Сулима Мария (22 года),
Сулима Оксана (3 года),
Сулима Ничипор (5 лет),
Сулима Мария (18 лет),

¹³ ГАРФ, ф. 7021, оп. 78, д. 31, л. 67, 67об, 69, 69об., 85.

а также еще четверо членов семьи, имена которых свидетель не вспомнил¹⁴.

Есть основания считать, что в сентябре погибло гораздо больше цыган. Сохранились показания свидетеля, который сидел в черниговской тюрьме именно в это время и описал последние дни цыганских смертников. В. А. Гребенников сообщил Чрезвычайной комиссии следующее:

«27 сентября 1942 года на ул. 1 мая я был задержан обходом полиции за хождение по городу позже установленного времени (7 ч. вечера)... В тюрьме меня предварительно завели в контору, после проведения короткой регистрации и передачи конвоиром СД тюрьме, меня, вместе с другими бывшими там арестованными, направили в карантинную камеру...

Я был помещен в камеру № 44, находящуюся в первом полу-подвальном этаже, переполненную арестованными так, что втолкнувший тюремщиком в дверь, я не мог сделать ни одного шага вперед и здесь же возле двери остановился...

Находясь в карантинной камере, я видел, как по двору тюрьмы провели попарно мужчин, женщин и детей цыган. До этого в Чернигове и по всех населенных пунктах области были арестованы все цыгане и направлены в черниговскую тюрьму. Проходившие по двору тюрьмы цыгане были раздеты до пояса наголо и имели на себе – мужчины кальсоны, а женщины – нижние рубахи; все были босые. Их было много и проходили они долго, держась друг с другом за руки.

Несмотря на изнуренное состояние, арестованные в камерах днем не спали, а ночью очень плохо. Спали на грязном голом полу. Спать было тесно, можно было только всем на одном боку, поворачиваясь по команде одновременно на другой бок...

29 сентября вечерней поверки в камерах не было, каковая обычно проводилась дежурным помощником тюрьмы. Обычный режим был нарушен. Заключенных выборочно переводили из одной камеры в другую до поздней ночи. Ночью были заложены все окна первого этажа тюрьмы листовым железом...

Утром 30 сентября 1942 года мы слышали шум подъехавшей к воротам тюрьмы автомашины, лязг запоров, топот по двору кованых сапог немцев и лай собак. Машина въехала во двор, топот

¹⁴ Там же, л. 73.

бегущих по коридору тюремщиков, стук задвижки двери камеры и команда: “сорок первая, выходи, по два, бегом!”. Людей из камеры гнали к машине и грузили. Автомашина уезжала и через несколько минут все это повторялось. Тюремщики называли номера других камер, но выходили из этих камер заключенные не бегом, как с первой, а выгонялись силой. Так же производилась и посадка в автомашины. Во дворе раздавались крики, ругань, хлопанье затворов и лай собак. Обречённые на расстрел ни в чем не повинные советские люди сопротивлялись и протестовали. Это вывозили немцы на расстрел цыган.

В тот же день арестованных тюрьмы не кормили, не поили, не выводили на двор; поверки так же не было. На другой день при выводе на уборочный двор, я увидел на нем 26 пустых параш. Это значило – 26 свободных камер...

На другой день после расстрела цыган, я видел в окно камеры, как по двору тюрьмы проходили тюремщики, неся с собою узлы с одеждой и обувью. Мне стало понятно, почему перед расстрелом были полураздетые и босые цыгане»¹⁵.

Из показаний Виктора Гребенникова следует, что 30 сентября 1942 г. палачи «разгрузили» 26 цыганских камер. Возникает вопрос: сколько заключенных вмещала одна камера черниговской тюрьмы? В архивном деле имеется приблизительный ответ. Еще один узник, Ф. А. Александренко, объяснил: «В тюрьме я сидел в камере № 32, расположенной на втором этаже. В камере этой, рассчитанной примерно человек на 20–25, сидело свыше 100 человек... Пол был мокрый... Заключенные не могли не только лежать и сидеть, но даже свободно стоять... В камерах сидели вместе мужчины, женщины и дети»¹⁶.

Даже если представить себе, что цыганские камеры были забиты не битком, и в них томилось по 50 человек, – то это уже 1300 невинных жертв. Напомню, что это колоссальное число мы видим уже после того, как прошли летние расстрелы (на которые таборы съехались добровольно).

Выжившие узники рассказали, как людей вывозили на казнь. «При посадках заключенных в автомашины на расстрел – травили

¹⁵ Там же, л. 61, 61об., 62.

¹⁶ Там же, л. 60.

сопротивляющихся собаками»¹⁷. «Обреченных на расстрел советских граждан немцы вывозили из тюрьмы на крытых темным брезентом грузовых машинах... Полицейские ездили вместе с арестованными в грузовых машинах, а немцы ездили отдельно на легковых машинах, которые следовали за грузовыми»¹⁸. Такой порядок был рационален. Если бы в кузове возник бунт, то представители «высшей расы» не пострадали.

Истребление цыган было задумано как тотальное. Но славянское население укрывало обреченных на смерть людей. Благодаря этому заметная часть цыганской общины выжила. Среди спасшихся был уже упомянутый поэт Михаил Козмиренко. Мать перебрала 4-летнего ребенка через забор к 15-летнему соседу Саше Бондаренко, который и укрыл цыганенка. Спустя десятки лет член Союза писателей Украины встретился со своим спасителем, и оба они не смогли сдержать слез. Этот трогательный эпизод описан в газете «Романі яг»¹⁹. Чудом уцелевший мальчик внес значительный вклад в цыганскую и украинскую культуру. Он многое сделал для их взаимного обогащения, в частности, перевел на родной язык стихи Т. Шевченко. После войны многие цыгане-сэрвы, уцелевшие под оккупацией, становились врачами, учителями, инженерами, артистами. Но никто не узнает, кем могли вырасти те цыганские дети, которые лежат в братских могилах.

Черниговские расправы продолжались и после сентября 1942-го. Истребив тех, кто поверил в «переселение», каратели принялись за поиски цыган, которые уклонились от приглашения на казнь. Например, восемь цыган из г. **Козелец** были осенью отконвоированы в Чернигов и там расстреляны²⁰. Имеются также данные по селу **Тихоновичи** Корюковского района. Среди жертв четверо – цыганской национальности:

Панченко Домна Ефимовна (55 лет),
Панченко Ольга Яковлевна (20 лет),
Панченко Андрей Яковлевич (12 лет),
Панченко Мария Яковлевна (9 лет).

¹⁷ Там же, л. 62об.

¹⁸ Там же, л. 60об.

¹⁹ *Лебединець Л.* Дорога до істини // *Романи яг.* – 2005. – № 5 (110), 27 марта. – С. 9.

²⁰ ГАРФ, ф. 7021, оп. 78, д. 11, л. 116.

Эти колхозницы были «20 декабря 1942 г. карательным отрядом “СС” расстреляны в г. Чернигове»²¹.

Кстати не следует думать, что все казненные цыгане обязательно прошли через черниговскую тюрьму. Иногда ликвидации проводились прямо в том месте, где эсэсовцы обнаруживали кочевые семьи. Так, цыгане-котляры из рода *чучони*, живущие в Амурском районе Днепропетровска, поведали автору страшные подробности гибели своих родственников.

Немцы окружили стоянку табора в пригороде Чернигова летом 1942 г. во время свадьбы. Дрила и Лукреция женили своего сына Лешу; они сосватали за парня Сабину, красивую девушку из хорошей семьи. Леше было 19, невеста была младше. Каратели грубо прервали церемонию и велели цыганам копать траншею. Когда немцы раздали лопаты, старики стали упрашивать палачей пощадить хотя бы молодых. Жалобные слова навели палачей на мысль устроить зверское представление. Они пинками погнали юную пару на городскую окраину, где нашли в кузне длинный штырь с резьбой на концах. Этим толстым прутком жениху с невестой проткнули щеки насквозь и завернули на концах большие гайки. Потом молодых долго водили по улицам, взнузданных железом и окровавленных. Горожане умоляли отпустить парня с девушкой. Но изверги только со смехом дергали за веревку, накинутую на середину арматуры, стараясь причинить влюбленным еще больше мук. Немцев забавляла эта садистская выдумка – железные брачные узы. Так, с прутком, продетым сквозь щеки, Лешу с Сабинкой и прикончили на краю ямы. Были расстреляны и все остальные *котляры* из рода *савулони*. Погибло восемнадцать семей. Раненых зарыли еще живыми. Возле могилы поставили караул, чтобы потрясенные местные жители не смогли кого-то спасти.

Тем временем родня, которая ничего не подозревала, ехала на поезде в Чернигов. По дороге Гого, одному из опоздавших на свадьбу, приснился плохой сон. Леша и Сабина звали его к себе тревожными голосами. Предчувствие не обмануло цыгана. На месте встречи стояли пустые разоренные палатки, валялись перины и самовары. Очевидцы рассказали о страшных подробностях гибели табора и о том, что из шевелящейся могилы долго доносились стоны²².

²¹ Там же, д. 14, л. 19, 19об.

²² Записал Н. В. Бессонов в 2004 г. в Днепропетровске от *котлярки* из вицы *чучони* Пабай Грековны Демьяновой, *котляра* Яноша Потокоско и других родственников погибших.

Попытаемся дать приблизительную оценку числа погибших. Хотя принято считать, что *котлярские* семьи многодетны, автор неоднократно сталкивался в архиве с переписями их таборов. Среднее число членов семьи составляло 5–6 человек. Поэтому возьмем за основу минимальную цифру пять. При таком допущении в ходе описанной карательной акции погибло не менее 90 человек.

История о том, как проткнули щеки молодым людям, вначале показалась автору жестокой фантазией. Однако дальнейшая работа в архиве подтвердила, что в Черниговской области оккупанты действительно опустились до такого садизма. В одном из протоколов имеются показания свидетельницы М. И. Черновой. Она лично видела, как в мае 1943 г. каратели конвоировали селян, прятавшихся в лесу после сожжения родной деревни. В колонне было человек 40-50: старики, подростки и женщины. Они шли «пониженные как вьюны по четыре в ряд толстой проволокой со связанными назад руками, прикрученными к повозке, запряженной клячей... День был знойный. Лошадь то останавливалась и отгонялась от мух, то дергала, побуждаемая лозиною, неожиданными остановками и рывками раздирала щеки несчастным, которые истекали кровью и слезами»²³.

Перейдем к истребительным акциям, которые проводились в селах и городах Черниговской области. В селе **Журавки** Варвинского района оказалось 7 цыганских жертв. Этих членов колхоза в Чернигов не повели – предпочли отконвоировать в город Прилуки и там расстрелять. В акте указано, что казнь осуществил карательный отряд «СС» по приказу начальника районной жандармерии Изельмана. Вот фамилии и возраст жертв:

Руженко Марта Николаевна (32 года),
Андреенко Ольга Яковлевна (30 лет),
Андреенко Алексей Андреевич (14 лет),
Андреенко Ольга Ивановна (1 год),
Андреенко Анна Андреевна (11 лет),
Дементова Вера Никитишна (14 лет),
Дементова Настасия Николаевна (38 лет)²⁴.

²³ ГАРФ, ф. 7021, оп. 78, д. 204, л. 10, 11.

²⁴ Там же, д. 5, л. 23.

Акт от 28 мая 1944 г. сообщает о зверствах оккупантов в селе **Ковчин** Куликовского района. Комиссия подчеркнула, что речь идет именно о геноциде. Про 14 жертв написано: «В 1943 году зверски расстреляны как принадлежащие к цыганской нации». Обращаем внимание, что в поименном списке снова фигурируют Козимиренко (написание фамилии здесь через «а»). Кроме них – мальчик Горбунов, который, вероятно, прятался у деревенской родни:

Сулимовский Дмитрий Иванович (48 лет),
Сулимовская Анна Филипповна (45 лет),
Сулимовская Любовь Дмитриевна (16 лет),
Сулимовский Даниил Дмитриевич (8 лет),
Сулимовская Матрена Дмитриевна (6 лет),
Сулимовская Раиса Дмитриевна (полтора года),
Сулимовская Ефросинья Ивановна (48 лет),
Казимиренко Ульяна Ивановна (37 лет),
Казимиренко Анна Ивановна (13 лет),
Казимиренко Мария Ивановна (7 лет),
Казимиренко Владимир Иванович (5 лет),
Ануфриевская Татьяна Терентьевна (26 лет),
Ануфриевская Мария Терентьевна (21 год),
Горбунов Даниил Иванович (6 лет)²⁵.

В ноябре 1942 г. были уничтожены цыгане города **Корюковка** – 12 человек²⁶. Тогда же был расстрел 7 цыган в селе **Зубахи** Репнинского района²⁷. В г. **Остер** были расстреляны 9 цыган²⁸. В селе **Борки** Остерского района погибло 6 цыган²⁹.

Государственная комиссия расследовала события в городе **Новгород-Северский**. Акт от 20 июня 1944 г. сообщает, что оккупанты расстреливали русских, украинцев, евреев и цыган. Раскопки показали, что большинство жертв лежит в противотанковом рву. Кроме того, была вскрыта яма размером 10×6×3 метра с останками цыганских мужчин, женщин и детей³⁰. Следователь госбезопасности взял показания у свидетеля П. К. Луценко. Этот пожилой украинец сидел при немцах в городской тюрьме и рассказал следующее: «6 января

²⁵ Там же, д. 15, л. 33.

²⁶ Дзвони пам'яті. – К.: Рад. письменник, 1986. – С. 143.

²⁷ ГАРФ, ф. 7021, оп. 78, д. 26, л. 5.

²⁸ Там же, д. 36, л. 33, 36.

²⁹ Там же, л. 3.

³⁰ Там же, д. 22, л. 1, 2, 2об.

1943 г., когда я находился в камере, то мне в волчок было видно, как с тюрьмы выводили работники жандармерии с привязанными руками цыган для расстрела. В первый раз выводили мужчин, в последствии женщин и детей, сажали в машины душегубки и увозили на расстрел за реку Десну. Всего с тюрьмы цыган вывезли 387 человек, которых всех расстреляли. Мне рассказывал один товарищ, который находился в нашей камере, фамилию его я не знаю, которого немцы выбрали для закопки ямы, – клали рядами живыми, после чего расстреливали, многих закапывали живыми, под землей были слышны еще стоны цыган, земля шевелилась от движения в земле»³¹.

Второй свидетель, К. Т. Ермак, подневольно работал на починке моста через Десну возле Северска. Мимо него в 12 часов проехали машины с цыганами – на расстрел. А в 5 часов из оцепленного немцами леса вышли полицаи, которые принимали участие в казни. Среди них был опознан предатель из села Остроушки Василий Лазаревич Даниленко³². В деле указаны фамилии некоторых погибших цыган Новгород-Северского района³³. 40 жертв цыганской национальности, которые были расстреляны 26 февраля 1943 г., проживали в селе **Горбово** Новгород-Северского района³⁴.

Ряд актов ЧГК говорит не о казни, а только об аресте и вывозе цыган. Так, 30 мая 1942 г. были арестованы девяттеро цыган возле города **Батурин**. Приказ отдали начальник районной жандармерии обер-лейтенант Гольтман и бургомистр Горбанивец. Все девяттеро арестованных были членами колхоза имени Сталина. Вот их данные:

Горбенко Екатерина Н. (66 лет),
Горбенко Анастасия В. (29 лет),
Горбенко Александра Вас. (22 года),
Горбенко Петр Вас. (26 лет),
Горбенко Анна Вас. (15 лет),
Горбенко Николай Ст. (6 лет),
Горбенко Иван Ст. (4 года),
Гордиенко Мая Дмитр. (5 лет),
Хвостик Неля Алекс. (5 лет)³⁵.

³¹ Там же, л. 7.

³² Там же, л. 40.

³³ Там же, л. 20, 45, 46.

³⁴ Там же, л. 46–50.

³⁵ ДАЧО, ф. Р-3013, оп. 1, спр. 2, арк. 21.

Подчеркнем, что речь идет не о кочевых цыганах, а о земледельцах. 15-летняя Аня была школьницей. Это лишний раз показывает, что проводился именно геноцид. Расстреливая «социализированных» цыган, каратели не могли сослаться на «преступный образ жизни» (как в случае с таборными семьями). Участь батуринских цыган неизвестна. Но сохранились сведения, что «вывезенная» украинка этого же колхоза Христина Порокол была расстреляна в городе Бахмач.

Еще две фамилии «вывезенных неизвестно куда» батуринских цыган мы узнаем из другого документа: Горбенко Стефан Васильевич (37 лет), колхозник колхоза им. Шевченко, а также единоличник Василий Кузьменко (47 лет)³⁶.

Село **Рябухи** Дмитровского района тоже имеет свой список «вывезенных» в город Бахмач. Среди них трое цыганской национальности, обозначенные в акте как хлебопашцы:

Бичок Григорий Мусийович (46 лет),

Бичок Семен Николаевич (55 лет),

Бичок Ганна Семеновна (15 лет).

Увезли их 24 октября 1942 г.³⁷ Как они закончили свои дни, документы умалчивают. Но если рассуждать по аналогии, то можно предположить трагический финал. Некоторые акты ЧГК конкретизируют, что происходило с отконвоированными селянами. Украинка Ольга Лысенко из села Рундивизия была арестована за «антигитлеровские частушки що співала на гулянке», отправлена в Бахмач, где и сожжена заживо³⁸. Так же погиб украинец Илья Гайдан. Он был увезен в Бахмач и сожжен немцами³⁹.

* * *

На третьем этапе геноцида цыгане погибали вместе со славянами. Нацисты использовали как предлог для террора нападение партизан. Местное население объявляли пособниками и уничтожали целые деревни. При этом никто уже не смотрел на национальность жертв. Устраивалась облава, людей запирали в сарай

³⁶ Там само, арк. 19.

³⁷ ГАРФ, ф.7021, оп. 78, д. 8, л. 62.

³⁸ Там же, л. 59, 61.

³⁹ Там же, л. 43.

или амбар, после чего сжигали заживо. В селе **Городище** Батурина-ского района мученическую смерть приняли как украинцы, так и местные цыгане. Все они были сожжены заживо в колхозном сарае 18 марта 1943 г. Провел эту акцию карательный отряд «СС» по приказу начальника районной жандармерии обер-лейтенанта Гартмана. Погибшие цыгане были колхозниками в колхозах «Вторая пятилетка» и «14 октября». В большинстве они занимались земледелием, но один значится в бумагах как сельский кузнец. Девочка Фрося была ученицей, прочие дети до школы еще не доросли. Вот фамилии 16 жертв цыганской национальности:

Горбенко Андрей Лукич (55 лет),
Горбенко Григорий Михайлович (32 года),
Горбенко Яков Михайлович (28 лет),
Горбенко Иван Михайлович (22 года),
Горбенко Евдокия Михайловна (35 лет),
Миненко Иван Григорович (35 лет),
Миненко Ефросинья Ивановна (12 лет),
Миненко Николай Иванович (8 лет),
Миненко Татьяна Ивановна (полтора года),
Горбенко Оксения Овсейовна (30 лет),
Горбенко Мария Яковна (8 лет),
Горбенко Мария Ивановна (25 лет),
Горбенко Анна Ивановна (5 лет),
Горбенко Ольга Ивановна (2 года),
Горбенко София Луковна (50 лет),
Горбенко Степанида Луковна (25 лет)⁴⁰.

Дополнительную информацию дает другой акт ЧГК. Оказывается, в сарае села Городище 18 марта 1943 г. «спалили» также цыган села **Агюша** Батурина-ского района Черниговской области. Они были из колхоза «Прогресс». Вот их фамилии и возраст:

Юрченко Левко Данилович (45 лет),
Юрченко Кулина Лукична (48 лет),
Юрченко Вера Левковна (18 лет),
Юрченко Мария Левковна (13 лет),
Юрченко Василь Левкович (11 лет)⁴¹.

⁴⁰ ДАЧО, ф. Р-3013, оп. 1, спр. 2, арк. 3, 3зв., 4.

⁴¹ Там само, арк. 12.

Подведем итоги. Имеющиеся источники позволяют установить минимальное число погибших цыган. Автор предлагает разделить для ясности жертвы террора по географическому признаку.

1. Цыгане, которые были свезены в черниговскую тюрьму и вывозились на расстрел оттуда.

2. Цыгане, погибшие в пригороде Чернигова и по всей Черниговской области.

Проще работать с цифрами по второй категории, так как они конкретны:

- пригород Чернигова – *котлярский* табор численностью минимум 90 человек;
- село Куликовка – 1 цыганка.
- село Журавки – 7 цыган;
- село Ковчин – 14 цыган;
- город Корюковка – 12 цыган;
- село Зубахи – 7 цыган;
- город Остер – 9 цыган;
- село Борки – 6 цыган;
- город Новгород-Северский – 387 цыган;
- село Горбово – 40 цыган;
- город Батурин – 11 цыган;
- село Рябухи – 3 цыгана;
- село Городище – 16 цыган;
- село Атюша – 5 цыган.

Итого: в области погибло минимум 608 цыган.

Теперь о жертвах, прошедших через черниговскую тюрьму. Согласно документам, были свезены и расстреляны:

- 8 цыган из села Козелец;
- 4 из села Тихоновичи.

Кроме того, благодаря поименным спискам удалось установить фамилии узников, которых назвали черниговские родственники. В этом списке 119 человек.

Итого: из тюрьмы были отконвоированы на расстрел как минимум 131 человек.

Складывая цифры по городу и области, мы получаем 739 жертв геноцида. Повторим, что это тот минимум, о котором можно говорить с уверенностью.

Далее мы вступаем в область оценок. Реальное количество погибших было выше в силу следующих факторов.

Областные акты учитывают главным образом цыган, о которых пофамильно было известно в сельсоветах, то есть об оседлых *сэрвах*. Между тем, по Черниговской области кочевали таборы *котляров, ловарей, крымов, кишиневцев* и так далее. Судьба этих людей по документам ЧГК не прослеживается.

Часть областных документов – это пофамильные списки фамилий без конкретизации национальности. Поэтому неучтенными остаются цыгане, которых немцы уничтожили заодно с украинцами в ходе антипартизанских акций.

Наконец, число цыганских узников черниговской тюрьмы значительно превышает указанную выше минимальную цифру. Напомним, что только в конце сентября нацисты «разгрузили» 26 цыганских камер. Даже если снизить вдвое среднюю наполняемость камеры, это – 1300 погибших цыган. Напомним также, что главные «ликвидации» проходили не в сентябре, а в августе. Именно тогда съехалась в Чернигов первая волна жертв. Исходя из этих рассуждений, автор полагает, что не будет преувеличением говорить о двух тысячах жертв в одном только Чернигове. Еще тысяча могла быть уничтожена в городах и селах области.

Сводная цифра в три тысячи жертв геноцида может оспариваться коллегами (хотя каждый, кто работал с документами Чрезвычайной комиссии, признаёт большие пробелы по разным категориям жертв). Так или иначе, мы должны признать, что малочисленный цыганский народ пострадал в Черниговской области очень сильно. Число расстрелянных здесь цыган сопоставимо с совокупными потерями в трех прибалтийских государствах.

СТРАТЕГІЇ ВИЖИВАННЯ РОМІВ
ПІД ЧАС НАЦІОНАЛ-СОЦІАЛІСТИЧНИХ ПЕРЕСЛІДУВАНЬ
У ДИСТРИКТІ «ГАЛИЧИНА» У 1941–1944 рр.

У великій кількості нормативно-правових актів і роз'яснень до наказів націонал-соціалісти проголошують «циган»¹ поряд із євреями «расово чужими» та ворогами, які мають бути виключені з «народної спільноти». У 1938 р. Генріх Гімлер дав розпорядження про «врегулювання циганського питання на підставі расових принципів», метою якого мало стати «остаточне розв'язання циганського питання». Після війни націонал-соціалісти також давали свідчення про «однакове ставлення» до євреїв і «циган», що впливає, наприклад, із показів командира айнзацгрупи «D» Отто Олендорфа². Націонал-соціалістичні переслідування людей, які були стигматизовані як «цигани», мали в Європі різний перебіг.

¹ Тут даний термін наводиться у лапках за аналогією до оригінального німецького терміна *Zigeunern*, який використовувався за часів націонал-соціалізму та відображав певну групу населення, що підлягала переслідуванням відповідно до уявлень нацистів про цю групу. Для позначення представників групи, яку сьогодні в Німеччині називають узагальнюючим терміном «сінті і рома», а в Україні – роми, у тексті надалі використовується термін «роми».

² *Holler M.* Hat Otto Ohlendorf die systematische Vernichtung der sowjetischen Roma initiiert? // *Deutsche Besatzung in der Sowjetunion 1941–1944. Vernichtungskrieg. Reaktionen. Erinnerung.* Quinkert B, Morré J (Hrsg.). – Paderborn: Schöningh, 2014. – S. 76–94.

Лише у 1970–1980-х рр. вивчення історії переслідувань у Західній Європі набуло більшого значення. Однак центральним об'єктом вивчення були насамперед ті, хто зазнали переслідувань у якомусь конкретному регіоні. Приміром, питання переслідувань у німецькомовних регіонах вивчено досить добре. І хоча при розгляді питання про характер націонал-соціалістичних переслідувань ромів дослідники часто посилаються на події у Східній Європі, все ж таки досі відомостей про переслідування саме на цих територіях масмо значно менше. Є лише декілька ґрунтовних емпіричних досліджень, які стосуються окремих регіонів. Досі немає однозначного ставлення до того, як слід оцінювати історію націонал-соціалістичних переслідувань такої стигматизованої меншини, як роми. В історіографії точаться дебати про оцінку системності, всеохоплюваності, цілеспрямованості, а отже і масштабів переслідувань.

Особливе місце в окупованій Європі посідав дистрикт «Галичина»³. Після нападу на Радянський Союз цю територію у серпні 1941 р. було приєднано до вже створеного Генерал-губернаторства. Навесні 1942 р. уряд Генерал-губернаторства розпорядився провести у дистрикті «Галичина» перепис «циганського населення». Представники німецької влади нарахували 536 «іноземних циган» і 670 осіб, що мають польське громадянство⁴. За якими критеріями людей ідентифікували та обліковували як «циган» – невідомо. Невідома також і кількість ромів, що мешкали у Польщі до 1939 р., а також тих, кого знищили німецькі підрозділи під час окупації.

³ Дистрикт «Галичина» – окупована Третім райхом територія у Західній Україні. Найважливішими містами цього регіону у той час були Лемберг (Львів), Станіслав (Івано-Франківськ) та Тернополь (Тернопіль). Після першого розділу Речі Посполитої у 1772 р. до кінця Першої світової війни входила до складу Австро-Угорської імперії. Після кровавих конфліктів наприкінці війни Східна Галичина відійшла до Польської Республіки (Другої Речі Посполитої), а після окупації Східної Польщі радянськими військами у вересні 1939 р. була приєднана до Радянського Союзу. У серпні 1941 р. цю територію було передано в адміністративне підпорядкування Генерал-губернаторству. Влітку 1944 р. її взяли під контроль радянські війська та знов приєднали до радянської України. Заради зручності у подальшому поняття «дистрикт “Галичина”» вживається як синонім до Галичини та Східної Галичини.

⁴ Державний архів Львівської області (ДАЛО), ф. Р-35, оп. 5, спр. 119, арк. 1: Видворення циган, що мають румунське або угорське громадянство, уряд Генерал-губернаторства / Головне управління внутрішніх справ / Відділ з питань реєстрації та забезпечення населення, від Управління внутрішніх справ / Відділ реєстрації та забезпечення населення, від 30 квітня 1942 р.

Досі не досліджено питання про те, як саме у дистрикті «Галичина» переслідували людей, які були стигматизовані як «цигани», які методи при цьому застосовували німецькі окупанти та хто були ті люди, що зазнали переслідувань. Свідчень ромів із зазначеного регіону досі немає, тому про їхні стратегії виживання та досвід нічого не відомо. Наявні лише декілька автобіографій східноєвропейських ромів, що вижили.

Винятком є відеоінтерв'ю, які зберігаються в архіві Інституту візуальної історії та освіти Фонду Шоа університету Південної Каліфорнії, що був заснований у 1994 р. як Фонд історичних відеодокументів «Ті, хто пережили Шоа»⁵ (далі – USC SFI). Серед близько 52 тисяч записів – 407 інтерв'ю з ромами та сінті з різних країн та різними мовами. До дистрикту «Галичина» мають стосунок 30 інтерв'ю, 15 з яких було досліджено в рамках цієї роботи. Метою є з'ясування стратегій виживання, про які розповіли роми наприкінці 1990-х рр. Це дає нам змогу вперше ознайомитись із досвідом тих, хто зазнав переслідувань, а також поглянути на жертв не лише як на об'єкт націонал-соціалістичних переслідувань, а й як на суб'єкта, що діяв свідомо і приймав рішення про обрання певної стратегії виживання. Під час дослідження зміст інтерв'ю пов'язувався з даними проведених досліджень та з історичним контекстом.

Контекст: Генерал-губернаторство, приєднання дистрикту «Галичина» та наявні відомості про історію переслідування в зазначеному регіоні людей, які були визначені як «цигани»

Із поширенням влади націонал-соціалістів частішали й нападки на людей, яких відносили до «циган». Такі переслідування мали різний характер. Міхаель Ціммерман пов'язує «помітну неодноразовість переслідувань циган»⁶ з уповноваженими інституціями на місцях, із конкретними виконавцями та наявністю конфліктів інтересів між ними. На думку Вольфганга Віппермана, переслідування людей, які були стигматизовані як «цигани», слід розглядати у тіснішому зв'язку з расовими та територіальними планами

⁵ Див. вебсайт <https://sfi.usc.edu/vha>.

⁶ Zimmermann M. Rassenutopie und Genozid. Die nationalsozialistische "Lösung der Zigeunerfrage". – Hamburg: Christians, 1996. – S. 166.

націонал-соціалістів. Пропаговане «очищення раси» пов'язувалось зі створенням ієрархічного територіального порядку, який мав би шляхом етнічних чисток забезпечити «життєвий простір». Віпперман розглядає вирішальний циркуляр Гімлера від 1938 р. як свого роду аналог рішень Ванзейської конференції⁷.

Ще під час війни з Польщею німецькі війська майже дійшли до Лемберга (Львова). Після вторгнення Радянського Союзу зі сходу німці відступили. Договір між Німеччиною та Радянським Союзом про дружбу та визначення кордонів (від 28 вересня 1939 р.) доповнював пакт, укладений між Гітлером і Сталіним, детальним описом встановлених кордонів та закріплював розподіл Польщі, а також політичне та економічне приєднання південно-східних районів Польщі до створеної таким чином радянської Західної України. Про відносини між місцевим ромським населенням та новою радянською владою відомостей немає.

Німецькі окупанти вважали Генерал-губернаторство «прикордонними областями», або «прикордонними територіями Великого Германського райху», і свідомо тримали у підвішеному стані в плані міжнародного права. Воно не було ані за кордоном, ані частиною Райху. Для Генерал-губернаторства були характерні конфлікти, пов'язані із суперечностями у повноваженнях органів влади, а також анархія, жорстоке поводження, корупція та свавілля⁸.

Економічно ця територія мала повністю залежати від Райху. Якщо стосовно довгострокових цілей Генерал-губернаторства німецька політика не давала чітких відповідей, то короткострокові цілі формулювалися чіткіше. Поряд із бажанням використати цю територію як плацдарм для подальшої військової кампанії на Сході, основною метою була жорстка економічна експлуатація країни

⁷ *Wippermann W.* "Auserwählte Opfer"? Shoah und Porrajmos im Vergleich. Eine Kontroverse. – Berlin: Frank & Timme, 2005. – S. 118–123.

⁸ *Majer D.* "Fremdvölkische" im Dritten Reich. Ein Beitrag zur nationalsozialistischen Rechtssetzung und Rechtspraxis in Verwaltung und Justiz unter besonderer Berücksichtigung der eingegliederten Ostgebiete und des Generalgouvernements. – Boppard/Rhein: Bold Verlag, 1981. – S. 463–501; *Madajczyk Cz.* Allgemeine Richtlinien der deutschen Besatzungspolitik // *Młynarczyk J.A.* Polen unter deutscher und sowjetischer Besatzung 1939–1945. – Osnabrück: Fibre, 2009. – S. 37–51; *Brożat M.* Nationalsozialistische Polenpolitik 1939–1945. – Stuttgart: Dt. Verlagsanstalt, 1961. – S. 68–84; *Sandkühler Th.* "Endlösung" in Galizien. Der Judenmord in Ostpolen und die Rettungsinitiativen von Berthold Beitz 1941–1944. Bonn: Dietz, 1996. – S. 26–39.

та її мешканців, а також знищення неугодних. Дешеву робочу силу та різноманітні ресурси мали використовувати на благо німців⁹. Прикметними рисами були: особлива правова система, яка базувалася на принципах расистської ієрархії, терор і депортація певних етнічних груп з-посеред місцевого населення, геноцид євреїв і тих, хто був визначений як «цигани». Переслідування останніх спочатку нібито мало другорядну роль.

На думку Єжи Фіцовського, знищення тих, кого вважали «циганами», в ідеологічному плані німці спланували менш ґрунтовно. Однак міра жорстокості, яку застосовували під час переслідування циган, була така сама, як при знищенні євреїв¹⁰. Тих «циган», які проживали на території Польщі, окупанти теж відправляли у концтабори і табори смерті. Декого з них тримали у гетто разом із євреями. Але у більшості випадків їх розстрілювали на місці¹¹.

Результати розслідувань, що їх проводила у післявоєнні роки Головна комісія з розслідування злочинів, скоєних німцями у Польщі, свідчать про щонайменше 167 місць розстрілів, де німецькі окупанти разом з поплічниками вбивали тих, кого вважали «циганами»¹². Однак із політичних мотивів комісія майже не розслідувала розстріли на території дистрикту «Галичина», тому що більша частина цих земель з 1944 р. знов увійшла до Західної України у складі Радянського Союзу. Можна припустити, що у Генерал-губернаторстві було значно більше місць, де німецькі окупанти розстрілювали «циган». Петро Качиця, проаналізувавши документи згаданої комісії, дійшов висновку, що у переслідуванні циган брала участь уся окупаційна система влади¹³: поліція, кримінальна поліція, поліція безпеки та СД, а також підрозділи вермахту, геста-

⁹ Majer D. "Fremdvölkische" im Dritten Reich. – S. 459ff; *Madajczyk Cz.* Die Okkupationspolitik Nazideutschlands in Polen 1939–1945. – Berlin: Akademie-Verlag, 1987. – S. 69; *Sandkühler Th.* "Endlösung" in Galizien. – S. 30.

¹⁰ *Ficowski J.* Die Vernichtung // *Züllich T.* (Hrsg.). In Auschwitz vergast, bis heute verfolgt. Zur Situation der Roma (Zigeuner) in Deutschland und Europa. – Reinbeck: Rowohl, 1979. – S. 91–112, 95.

¹¹ *Ficowski J.* The Gypsies in Poland, History and Customs. – Warschau: Interpress, 1992. – S. 38–48.

¹² *Kaszyca P.* Die Morde an Sinti und Roma im Generalgouvernement 1939–1945 // *Długoborski W.* (Hrsg.). Sinti und Roma im KL Auschwitz-Birkenau 1943–44. Vor dem Hintergrund ihrer Verfolgung unter der Naziherrschaft. – Oświęcim: Verlag Staatl. Museum Auschwitz-Birkenau, 1998. – S. 117–143.

¹³ *Kaszyca P.* Die Morde an Sinti und Roma...

по, СС, допоміжні загони, що склалися не з німців. За підрахунками П. Качиці, 47% усіх убивств здійснила жандармерія; 80% страт відбувалися через розстріл. Більшість страт проводили у лісах, що П. Качиця пояснює намаганням злочинців приховати свої діяння. Націонал-соціалісти проводили страти там, де найчастіше переховувались переслідувані. Це одна з причин, чому інші місцеві мешканці не знали про кількість жертв, а їхня поінформованість про вбивства часто була дуже обмеженою. До того ж багато мешканців сіл і міст сприймали «циган» як таких, що перебували у їхньому населеному пункті проїздом, і тому їхнє «зникнення» не впадало в очі¹⁴. Іншим поясненням могло бути ігнорування, що базувалося на наявних стереотипах, або навіть згода з боку місцевого населення.

Під час згаданих 167 розстрілів націонал-соціалісти вбили щонайменше 3600 людей. Серед загиблих переважно не було людей, що належали до інших категорій жертв. Якщо таке і траплялося, то цими іншими категоріями були, як правило, євреї. П. Качиця стверджує, що розстріли проводили у 1942–1943 рр.¹⁵ Саме в цей період і на території Райху переслідування циган набуло радикальнішого характеру, адже на початку 1943 р. «циган» із Германського райху депортували у так званий «циганський сімейний табір», що належав до концтабору Аушвіц-Біркенау.

Єжи Фіцовський зазначає, що з 1942 р. розпочалися радикальні заходи проти «циган». На його думку, різниці у ставленні до осілих та кочових не було. Більшість циган німці розстрілювали просто на місці. Є. Фіцовський пояснює це побоюваннями того, що люди, яких вважали циганами, могли втекти, і до того ж могли мати контакти з партизанами¹⁶. Незрозуміло лише, чому такі побоювання стосуються саме переслідування циган. Адже німці розстрілювали також і представників інших етнічних груп, щодо яких теж був ризик, що вони втечуть і які теж добре орієнтувалися у цьому регіоні.

Чеслав Лучак вважає одним із перших кроків переслідування циган у Генерал-губернаторстві заборону на власний розсуд змінювати місце проживання та вказівку про переселення до гетто.

¹⁴ Ibid.

¹⁵ *Kaszyca P.* Die Morde an Sinti und Roma...

¹⁶ *Ficowski J.* The Gypsies in Poland, History and Customs. – S. 38–48; *Ficowski J.* Die Vernichtung. – S. 93f.

Хто не виконував цих розпоряджень, ризикував потрапити в ув'язнення до табору. Позаяк становище ставало дедалі загрозливішим, частина переслідуваних намагалася співпрацювати з німецькими окупантами. Однак німецькі окупанти на це не йшли.

Наявність румунських або угорських документів, судячи з усього, могла слугувати найбільшим захистом. Частина переслідуваних намагалася приєднатися до угорської етнічної групи, що існувала у Генерал-губернаторстві короткий час, хоча це і не давало жодних гарантій. Інша частина рятувалася від німецької політики знищення втечею до Угорщини та Румунії. Щоб не ставити під сумнів добрі стосунки з дружніми Угорщиною та Румунією, націонал-соціалісти, на думку Ч. Лучака, не наважувалися поводитися більш жорстко з «циганами», що мали угорське або румунське громадянство¹⁷.

Чеслав Лучак називає три основні причини непослідовного переслідування: 1) втеча ромів до Чехословаччини, Угорщини та Румунії; 2) відмова дружніх країн погодитися з депортацією «циган» до таборів; 3) стримане ставлення СС наприкінці війни до «доброго ромського населення», чим Ч. Лучак натякає на зміну політики щодо «циган», але у подальшому цю тезу не пояснює¹⁸.

Периферія периферії – включення дистрикту «Галичина» до Генерал-губернаторства

Після нападу німців на Радянський Союз населенню Східної Галичини знов довелося пережити зміну влади. Проведені до цього заходи із «советизації» було скасовано. Основну загрозу для єврейського населення становили погроми та німецькі підрозділи, що здійснювали розстріли.

Спочатку серед націонал-соціалістів не було спільної думки щодо того, що надалі робити з окупованими територіями і який там має бути адміністративний устрій. На користь приєднання Галичини до Генерал-губернаторства були не лише економічні при-

¹⁷ *Łuczak Cz.* Polska i Polacy w drugiej wojnie światowej. – Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 1993. – S. 133–136; більш короткі версії див. у його старих працях: *Łuczak Cz.* Zagłada Warszawa. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1989. – S. 66–98; *Łuczak Cz.* Polityka ludnościowa i ekonomiczna hitlerowskich Niemiec w okupowanej Polsce. – Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1979. – S. 68–117.

¹⁸ *Łuczak Cz.* Polska i Polacy... – S. 136.

чини, а й прагнення відновити відносини часів Габсбургів та польський кордон міжвоєнного періоду. З одного боку, здавалось, що велика кількість українського населення в Галичині була німцям на руку, тому що це давало змогу розіграти карту таким чином, щоб зіштовхнути українців з поляками. З іншого боку, це був обтяжливий момент, тому що саме українські націоналісти в Галичині прагнули до створення нової української держави, до складу якої мала входити Галичина. Але для німецьких окупантів про це навіть не могло йти мови. Проте рішення про остаточне відхилення ідеї створення великоукраїнської держави не могли ухвалити без наслідків для відносин між українцями та німцями¹⁹. Врешті-решт Гітлер під час конференції з питань Східних територій, що відбулась 16 липня 1941 р., вирішив приєднати Галичину до Генерал-губернаторства²⁰. З огляду на територію та чисельність населення Галичина ставала найбільшим дистриктом, у якому більшість населення становили українці. Контроль за цими територіями ускладнювався через велику кількість лісів та боліт²¹.

Вже під час вирішення питань адміністративного устрою німецькі війська знищили тисячі людей: євреїв, комуністів і тих, кого вважали комуністами, противників режиму та інших «небажаних».

Націонал-соціалістичні переслідування циган у дистрикті «Галичина»

Олександр Круглов датує початок націонал-соціалістичних переслідувань циган у дистрикті «Галичина» лютим 1942 р. Згідно з його дослідженнями, масштаби переслідувань значно залежали від місцевої влади, перш за все від поліції²². На думку Єжи Фіцовського, найбільшого розмаху знищення досягли у Польщі у 1943 р.²³

В одному з небагатьох документів з дистрикту «Галичина», що датований 30 квітня 1942 р. і стосується безпосередньо «циган», ідеться про «видворення циган, що мають румунське та угорське

¹⁹ *Madajczyk Cz.* Die Okkupationspolitik... – S. 76–86, 525–539.

²⁰ *Sandkühler Th.* “Endlösung“ in Galizien. – S. 43ff.

²¹ *Madajczyk Cz.* Die Okkupationspolitik... – S. 535.

²² *Круглов А.* Геноцид циган в Україні в 1941–1944 гг.: статистико-регіональний аспект // *Голокост і сучасність: Студії в Україні і світі.* – 2009. – № 2 (6). – С. 83–113.

²³ *Ficowski J.* Die Vernichtung. – S. 91–112.

громадянство». Уряд Генерал-губернаторства у Кракові, а саме Головне управління внутрішніх справ / Відділ реєстрації та забезпечення населення, за два місяці до цього, тобто 25 лютого 1942 р., розпорядився провести перепис «циганського населення» у Галичині, яка щойно увійшла до складу Генерал-губернаторства.

«Повідомляю, що на території дистрикту «Галичина» перебувають			
163	цигани	з румунським громадянством	
261	"	з угорським	" "
26	"	з рутенським	" "
4	"	зі словацьким	" "
2	"	з російським	" "
20	"	з сербським	" "
60	"	з іншим	" "
всього 536	"	з іноземним	" "

Крім цього є 670 циган, що мають польське громадянство.

Окремі окружні староства повідомили про таку кількість:

Львів – місто	23	цигани з румунським громадянством	
	1	" з російським	" "
Чортків	313	" з польським	" "
	27	" з румунським	" "
	20	" з сербським	" "
Коломия	306	" з польським	" "
	35	" з румунським	" "
	1	" з російським	" "
Самбір	78	" з румунським	" "
	261	" з угорським	" "
	26	" з рутенським	" "
	4	" зі словацьким	" "
	60	" з іншим	" "
Злочів	30	" з польським	" "

Окружні староства Львів-район, Бережани, Калуш, Кам'янка-Струмилівська, Станіслав, Стрий і Тернопіль повідомили про відсутність осіб, щодо яких надійшов запит»²⁴.

Про окружні староства Львів-Гродек, Городенка, Дрогобич і Рава-Руська немає даних у цьому списку. Щоправда, перші два округи було розформовано відповідно у березні 1942 р. та 1 квітня 1942 р., однак окружні староства Дрогобич і Рава-Руська існували

²⁴ ДАЛО, ф. Р-35, оп. 5, спр. 119, арк. 1.

аж до самого кінця окупації. Чому вони не надали відомостей, лишається невідомим. Отже, загальна кількість тих людей, що були визначені як «цигани», у дистрикті «Галичина» могла бути більшою. Станом на лютий 1942 р. у Дрогобичі було щонайменше 120 «циган», які мали румунські документи. Їх «евакуювали» з району Кракова. Під час розслідування, яке проводила кримінальна поліція, опитали членів 18 родин, які після цього у березні повернулися під Краків. Крім того, також у березні зареєстрували 114 «циган» у Дрогобичі та 132 у Бориславі, при цьому останніх у подальші місяці вивезли до табору примусових працівників. У той самий час місцева влада розпорядилася депортувати «іноземних циган» з округів Станіслав та Коломия разом з євреями до табору смерті Белжець²⁵.

Невідомо, чи були враховані усі ці люди під час перепису, проведеного навесні 1942 р., і на підставі чого проводили реєстрацію. Можна припустити, що окремі окружні староства самі встановлювали критерії. Тому питання щодо способу та виду такої реєстрації поки що залишається без відповіді. Можна припустити, що ті, кого вважали «циганами», мали під час реєстрації надавати документи, які підтверджували їхню особу. Слід зазначити, що деякі очевидці вже після війни свідчили про те, що вони мали підроблені паспорти. Питання про те, якою мірою це могло вплинути на зазначений список, датований квітнем 1942 р., та скільки людей на той час уже переховувалось, теж залишаються без відповіді.

Особи, визначені як «цигани», – жертви розстрілів у дистрикті «Галичина»

Хоча айнзацгрупи не завжди мали чіткий наказ вбивати тих, кого вважали «циганами», вони, на думку Дональда Кенріка та Греттана Паксона, здійснювали вбивства з трьох причин: 1) на підставі власного ставлення до тих, кого вважали «циганами», й тому, що були схильні до садизму; 2) керуючись пропагованою роками загальною ідеєю про однакове ставлення до євреїв і «циган», яка нібито надавала законності їхнім діям; 3) сприйнявши дискредитуючі уявлення про «циган» як про небезпечних і небажаних осіб²⁶.

²⁵ *Круглов А.* Геноцид цыган в Украине... – С. 104.

²⁶ *Kenrick D., Puxon G.* Destiny of Europe's Gypsies. – London: Sussex University Press, 1972. – S. 143f.

Як встановив Мартін Холлер, під Смоленськом окупанти проводили навіть своєрідне расистське дослідження, в якому головну роль відігравали не осілість або соціальна сумісність, а насамперед колір шкіри та волосся жертв. Після поіменної реєстрації місцеві можновладці робили, так би мовити, фізичний огляд, що підтверджує расово-ідеологічну мотивацію переслідувачів²⁷.

Олександр Круглов вважає, що ті, хто були визначені як «цигани», на Галичині ставали жертвами націонал-соціалістичного насилля лише в окремих випадках, адже загиблих було кілька сотень²⁸.

Відомо про наявність тижневих звітів 133-го резервного моторизованого поліцейського батальйону, який у серпні 1942 р. був перейменований у 2-й батальйон 24-го поліцейського полку та був розташований неподалік Рава-Руської на крайньому північному заході Галичини. У звіті від 22 серпня 1942 р. капітан охоронної поліції та командир роти Ледерер поряд із інформацією про затримання «євреїв», «розбійників», «поплічників», «психічно хворих» та «дармоїдів» повідомляє про шістьох «циган», яких затримали його підрозділи під час перевірки населених пунктів і прочісування ділянок лісу. Він також зазначає, що «*рішення стосовно шістьох затриманих циган*» виконано «*24-м поліцейським полком відповідно до усного розпорядження від 21 серпня, отриманого телефоном зв'язком*». Можна припустити, що ці шестеро людей були розстріляні. Ще раніше, 1 серпня 1942 р. Ледерер повідомляє:

«У період з 25.07 по 01.08.1942 р. було усунуто:

а) розбійників	—
б) поплічників	9 (серед них 5 євреїв)
с) жебраків	27
д) крадіїв	7
е) бродяг	13
ф) незаконне володіння зброєю	1
г) психічно хворих	2
h) циган	6
і) євреїв	<u>64</u>
загалом:	<u>147</u> » ²⁹ .

²⁷ Holler M. Hat Otto Ohlendorf... – S. 83–87.

²⁸ Круглов А. Геноцид цыган в Украине... – С. 112.

²⁹ Список від 1 серпня 1944 р., підписаний відповідальним з безпеки, командиром роти 133-го поліцейського батальйону // Российский государственный военный архив (РГВА), ф. 1323, оп. 2, спр. 2926, арк. 104, 79.

Невідомо, коли саме на Галичині почались розстріли людей, яких вважали «циганями», адже немає документальних джерел. Очевидці свідчать про те, що десь до 1942 р. можна було пересуватися вільно. До того часу окупанти не обмежували й поїздки³⁰. Більшу частину відомостей про масові розстріли зі зрозумілих причин вдалося зібрати лише після закінчення нацистської окупації. Значущу роль при цьому відігравали державні комісії, як-от Надзвичайна державна комісія зі встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників у Радянському Союзі (далі – НДК) та Головна комісія з розслідування нацистських злочинів у Польщі, які мали пролити світло на події того часу. Однак проблемою залишається політичне забарвлення їхніх розслідувань. Польська комісія після війни встановила факти вбивства на території Польщі тисяч людей, яких було визначено як «циган»³¹. Але при цьому Польщу розглядали у кордонах, уже зміщених на захід. Позаяк східні райони Польщі відійшли Радянському Союзу, Головна комісія майже не проводила розслідувань стосовно дистрикту «Галичина». Відомості про місця масових страт шукали лише на тих територіях, які після 1945 р. лишились у складі Польщі і під час націонал-соціалістичної окупації адміністративно належали до Галичини.

Щоправда, НДК розслідувала злочини на території Галичини, але чим далі вона просувалася у своїх розслідуваннях услід за лінією фронту на Захід, тим частіше жертви ставали «мирними радянськими громадянами». Тобто чіткого визначення категорій загиблих не було³².

Засідки у лісі: розповіді ромів, які вижили

Багато свідків розповідають про засідки у лісі та жорстокість з боку як німців, так і українців. Очевидець Мечислав Гоман, якому вдалося вижити, розповідав, що хтось доніс про їхній табір ромів.

³⁰ Ленцовська А. Відеосвідчення інституту фонду Шоа як джерело до вивчення та викладання історії ромів України у період 1941–1944 рр. // *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі*. – 2009. – № 2 (6). – С. 114–123. Також про це свідчать досліджені нами відеоінтерв'ю з архіву Інституту візуальної історії (USC SFI).

³¹ Див. «die Ergebnisse der Hauptkommission zu als "Zigeuner" Stigmatisierten», у: *Kazyca P. Die Morde an Sinti und Roma...*

³² На це мені вказав Мартін Холлер (Martin Holler).

Він казав, що одного разу прийшли німці, щоб усіх відвести до німецького табору. Один із його родичів із Познані добре розмовляв німецькою та спробував дати німецьким солдатам хабара – ланцюжки, золото, каблучки, щоб вони відпустили їх. Однак німці відмовились і сказали, що мусять доправити їх до табору. У деякого були коні та вози.

«Не знаю, точно не знаю, скільки від Львова до Перемишля, може 70, 60 [...], а може 40. [...] Це було влітку. Тож старші хлопці, кому було по 18, 19, 20 років, повтікали у жито. [...] Хлопці групами ховалися у житі, тому що, це ж були місяці, коли ще стояло жито. [...] Тож вони ускочили у жито та сховалися, і мій батько сховався, а ми з мамою лишилися... я плакав, пам'ятаю, що плакав і просив маму. [...] Щоб та полячка дала нам молока, і вона дала. Хліба. А українець, що був одягнений у цивільному, він поговорив із тією жінкою, щоб вона дала нам хліба. Вона і молока нам дала. [...] Вони знали, що буде, що нас відведуть до табору. [...]

Скільки то було кілометрів, доки пішов той німець. Скільки було кілометрів до того табору... ну, не знаю. Розповідали, що до Перемишля 20 кілометрів, до того табору... а він із села зателефонував, туди у табір, і поговорив з тим німцем, що вирішував у таборі... і той сказав, що не візьме нас, тому що війна, фронт близько, що вони втечуть... і так вони нас відпустили»³³.

Потім родина сховалася поблизу Львова.

Людвік Долинський описує випадок, коли німці або українці прийшли у ліс та відібрали у них коней. Брат відмовився віддавати, і за це його вбили³⁴. Стефанія Горняк (дівоче прізвище Сурмай), 1930 року народження, розповідає, як до лісу прийшли німці й напали на їхній табір. Дівчина, її брати, сестри і матір втекли далі у ліс і сховалися. Вночі вони повернулися. Багатьох людей розстріляли³⁵.

Мацей Коломпарт розповідає про «бандерівців», які приходили вночі й шукали у них золото. Одного разу вони нічого не знайшли,

³³ Мечислав Гоман (Mieczyslaw Goman). USC SFI, testimony 32796, сегмент 21–30.

³⁴ Людвік Долинський (Ludwik Doliński). USC SFI, testimony 44108, сегмент 41. Точне місце подій, а також ступінь родинного зв'язку остаточно не з'ясовано.

³⁵ Стефанія Горняк (Сурмай) (Stefania Surmaj Górniak). USC SFI, testimony 45755, починаючи із сегмента 6.

тож забрали із собою ромську дівчину і згвалтували її. Якось німці когось шукали у лісі й натрапили на ромський табір. З родиною Мацея нічого не трапилося, оскільки у матері були угорські документи, які вона показала німцям³⁶.

Марія Квятковська переховувалася у лісі разом зі своїми родичами. Вона розповідає, що вони саме збиралися готувати їжу, коли побачили, що їх оточили німці та українці: чотири машини та озброєні «гестапівці на конях». Табір оточили з усіх боків, німці та українці. Вона розповідає, що їх били, а дітей кидали у вогнище. Частина ромів змусили копати могилу, тож наміри переслідувачів були зрозумілими. Роми перелякалися і почали благодіяти німців. Хтось із німців розмовляв польською. Також один з ромів трохи розмовляв німецькою і намагався переконати німців, щоб ті відпустили їх. «Якби він не був німецького походження, усі б загинули», – розповідала Марія Квятковська. Вона не сказала, як закінчилася ця історія, чи підрозділ просто пішов, чи вони відкупилися, як вона сама та її родичі змогли уникнути розстрілу³⁷.

Ув'язнення у гетто та табори

Щодо ув'язнення у гетто, концтабори і табори примусових працівників у дослідницькій літературі наводять різні й частково суперечливі дані. Єжи Фіцовський зазначає, що місцеві органи влади у Генерал-губернаторстві розпорядилися навесні 1942 р. про обмеження перебування тих, кого вважали «циганями». «Циган» мали доставляти до єврейських гетто, а їхнє майно підлягало конфіскації. Попри таке розпорядження, примусове тримання застосовували не на всіх територіях. Лише в районі Варшави розпорядження виконували більш-менш ретельно. Тут ще у 1941 р. тих, кого вважали «циганями», ув'язнили у Варшавському гетто, а через деякий час перевели до табору смерті Треблінка, де вони загинули³⁸. Чи стосувалося таке загальне розпорядження усього дистрикту «Галичина», чи це були лише окремі вказівки з боку окружних очільників, – невідомо.

³⁶ Мацей Коломпарт (Maciej Kolompart). USC SFI, testimony 33055, сегмент 32, про останнє також сегмент 5.

³⁷ Марія Квятковська (Гоман) (Maria Kwiatkowska, нар. Goman). USC SFI, testimony 32103, починаючи із сегмента 11.

³⁸ *Ficowski Jerzy*. Die Vernichtung. – S. 91–112.

Чеслав Лучак теж розповідає про заходи, вжиті німцями з метою зобов'язати тих, кого вони вважали «циганами», проживати лише у певних місцях. Осіб, які чинили опір, визнавали «асоціальними» й одразу ж перевозили до табору³⁹. У подальших публікаціях Ч. Лучак зазначає також, що німецькі можновладці доправляли у гетто майже усіх затриманих «циган». Переслідувані мушили носити одяг з позначкою у вигляді літери «Z». Багато людей вмирили в гетто через погані умови утримання. Тих, хто лишився у живих, німці у лютому 1942 р., керуючись так званим «Аушвіцьким наказом» Гімлера, відправили до «циганського сімейного табору», що був частиною табору Аушвіц-Біркенау⁴⁰. Однак Петро Качиця заперечує це і стверджує, що більша частина в'язнів «циганського сімейного табору» була з Германського району. У зазначеному таборі було лише 13,6% польських «циган»⁴¹.

Дональд Кенрік та Греттан Паксон також розповідають про те, що усім, кого вважали «циганами», було наказано проживати у гетто, а також обов'язково носити на рукаві пов'язку із літерою «Z». Однак умови перебування в гетто могли значно відрізнитися. У деяких гетто був дуже суворий режим охорони, в інших – менш суворий. Подеколи навколо гетто навіть не було огорожі чи муру.

Д. Кенрік та Г. Паксон розповідають про львівське гетто, зокрема, про ув'язнення у ньому людей, яких вважали «циганами». Кшиштоф Буковський стверджує, що ув'язнені у цьому гетто «цигани» мали польське громадянство і аж до 1944 року могли вільно пересуватися і навіть торгувати⁴². Однак очевидці – роми, яким вдалося вижити, – розповідали зовсім інше про своє примусове перебування там. У гетто вони жили у таких самих нелюдських умовах, що і євреї: вони згадували про голод, недостатню медичну допомогу, жадливі санітарні умови, примусову працю, жорстокість наглядачів, вбивства ув'язнених

³⁹ *Luczak Cz.* Polityka ludnościowa... – S. 98.

⁴⁰ *Luczak Cz.* Polska i Polacy... – S. 133.

⁴¹ *Kaszycza P.* Die Morde an Sinti und Roma... – S. 119f.; а також *Fings Karola, Sparing, Frank.* Rassismus, Lager, Völkermord. Die nationalsozialistische Zigeunerverfolgung in Köln. – Köln: Emons, 2005.

⁴² *Bukowski K.* Wybrane zbrodnie nazistowskie popełnione przez okupanta hitlerowskiego na Romach w Polsce w okresie II wojny światowej w dokumentach Oddziałowej Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w Rzeszowie. – Szczecinek: Związek Romów Polskich, 2012. – S. 66; про свободу пересування та затримання у львівському гетто див.: *Kenrick Donald, Puxon, Grattan.* Destiny of Europe's Gypsies. – S. 139f.

«циган». До того, як потрапити у гетто, вони перебували у ромському таборі в лісах неподалік Львова, звідки у 1942 р. їх вигнали німці. У гетто «цигани» часто жили цілими родинами, але згадується і про те, що серед них були окремі люди, тобто без родин. Очевидці змогли вижити, тому що їм вдалося втекти⁴³. Як повідомляли свідки, у деяких гетто німецькі окупанти проводили селекцію, тобто визначали серед «циган» «працездатних», щоб відправити їх до концентраційних таборів⁴⁴. «Циган» доправляли не лише у гетто, а й до трудових таборів⁴⁵. Окрім того, Фіцовський, щоправда, без посилання на джерела, пише про те, що у лютому 1943 р. німецькі окупанти депортували у табір Майданек 20 осіб, яких вони вважали «циганами»⁴⁶.

Поводження німців із «циганами» викликало великий страх серед переслідуваних, що спонукало деяких ромських лідерів до співпраці з німцями. Найвідомішим прикладом є випадок із циганським бароном Рудольфом Квеком (Рудольф І), якого, щоправда, визнавали далеко не усі ромські групи. Навесні 1941 р. він намагався налагодити контакт з урядом Генерал-губернаторства. Є відомості про те, що в обмін на гарантії власної безпеки та безпеки його родичів він вказував німцям на місця, де переховувались роми. Але, ймовірно, до більшої співпраці не дійшло⁴⁷.

Про вивчення відеоінтерв'ю та загальні умови дослідження

Автобіографії можна вивчати, керуючись різними підходами. У фахових дослідженнях немає єдності щодо того, що саме можна

⁴³ *Bukowski K.* Wybrane zbrodnie nazistowskie... – S. 66–71.

⁴⁴ Ромська жінка розповіла про доправлення до концтабору Равенсбрюк із Львівського гетто (див.: *Bukowski K.* Wybrane zbrodnie nazistowskie... – S. 51, 47–56). А також: Дочка Горняка (Коломпарта) (*Doczka Horniak Kolompart*). USC SFI, testimony 32538, сегмент 5; Мацей Коломпарт (*Maciej Kolompart*). Ibid., testimony 33055, сегмент 38.

⁴⁵ *Kenrick D., Puxon G.* Destiny of Europe's Gypsies. – S. 139f. Круглов теж пише про доправлення ромів із Борислава до табору примусових робітників у серпні 1942 р. (див.: *Круглов А.* Геноцид цыган в Украине... – С. 105).

⁴⁶ *Ficowski J.* Die Vernichtung. – S. 102f.

⁴⁷ *Zimmermann Michael.* Rassenutopie und Genozid. – S. 277–283; *Łuczak Cz.* Polityka ludnościowa... – S. 98; *Łuczak Cz.* Polska i Polacy... – S. 133f; *Ficowski J.* Wielew Trauer und Wege. Zigeuner in Polen. – Frankfurt/Main: Peter Lang, 1992. – S. 61; *Kenrick D., Puxon G.* Gypsies under the swastika. Hertfordshire: University of Hertfordshire Press, 2009. – S. 71f.

почерпнути з автобіографічних документів, зокрема, з усної історичних джерел, немає і чіткої методології. Деякі дослідники звертають увагу перш за все на спосіб формування змісту, тобто на те, як автор розповідає. Гаральд Вельцер, Габріелле Розенталь та Ульріке Юрайт (з деякими зауваженнями) стверджують, що під час вивчення автобіографічних джерел ледве можна зафіксувати, про що саме розповідається⁴⁸. Александр фон Плато теж вбачає цікаві дослідницькі перспективи у тому, як розповідається, однак не виключає, що при застосуванні критичного підходу до джерел можна ставити питання також і про історичні події та факти⁴⁹. Зокрема, під час досліджень за тематикою, щодо якої наявна лише невелика кількість письмових матеріалів, саме усні джерела набувають важливого значення⁵⁰.

Письмові матеріали, такі як адміністративні документи, часто помилково сприймають як «достовірніші джерела». Однак вивчення таких матеріалів приховує в собі небезпеку отримати уявлення про історичні події лише з погляду тодішніх можновладців. Тож, на думку А. фон Плато, усні джерела можуть становити засіб змінення перспективи. Він дійшов висновку, що за умови застосування критичного підходу до джерел усною історією можна послугуватися для «відтворення фактів, історичних процесів і подій, якщо бракує інших джерел або з метою контролю та корегування відомостей, що отримані із застосуванням інших методичних підходів»⁵¹. Враховуючи це, у подальшому дослідженні слід узяти до уваги інтерв'ю з ромами та встановити їхні стратегії виживання під час нацистської окупації⁵².

⁴⁸ Welzer H. Das Interview als Artefakt. Zur Kritik der Zeitzeugenforschung // *BIOS. Zeitschrift für Biographieforschung, Oral History und Lebenslaufanalyse*. – 2000. – Jg. 13, Heft 1. – S. 51–63; Jureit U. Erinnerungsmuster. Zur Methodik lebensgeschichtlicher Interviews mit Überlebenden der Konzentrations- und Vernichtungslager. – Hamburg: Ergebnisse Verlag, 1999; Rosenthal G. Interpetative Sozialforschung. Eine Einführung. – Weinheim [u.a.]: Beltz Juventa, 2015.

⁴⁹ Plato A. von. Zeitzeugen und die historische Zunft. Erinnerung, kommunikative Tradierung und kollektives Gedächtnis in der qualitativen Geschichtswissenschaft – ein Problemaufriss // *BIOS. Zeitschrift für Biographieforschung, Oral History und Lebenslaufanalyse*. – 2000. – Jg. 13. – S. 5–29.

⁵⁰ Wierling D. Oral History // *Maurer Michael (Hrsg.)*. Aufriss der historischen Wissenschaften. Band 7. Neue Themen und Methoden der Geschichtswissenschaft. – Stuttgart: Reclam, 2003. – S. 81–151; Plato Alexander von. Zeitzeugen und die historische Zunft. – S. 25.

⁵¹ Plato A von. Zeitzeugen und die historische Zunft. – S. 26–29.

⁵² Ibid. – S. 26.

Далі основну увагу ми звертатимемо саме на переслідування, натомість емоційний бік пережитого, мовні особливості очевидців, а також сам спосіб передачі інформації (відео) як основне джерело історичної інформації не розглядатимемо.

Вплив соціальних умов на пам'ять та спогади

На думку історика Доротее Вірлінг, *«результатом інтерпретаційної роботи є [...] не впевненість, а правдоподібність»*, результатом є *«не докази»*, а *«обґрунтовані пропозиції»*⁵³.

Тобто історія – це не просто те, що було в минулому, це *«складний процес, який формується під впливом соціальних чинників залежно від смислового сприйняття»*⁵⁴. Моріс Гальбакс під спогадами розуміє уявлення про минуле, які створені через деякий час після події та пов'язані із соціальними умовами сьогодення. В цьому сенсі на розповідь про пережиті події минулого більше впливає те, що відбувається тут і зараз, ніж те, що було у минулому. Отже, на пам'ять впливає взаємодія між конкретним індивідом та іншими людьми. Комунікація разом із соціальними умовами створюють соціальні рамки, які формують пам'ять, що постійно змінюється⁵⁵.

На такі соціальні умови слід звернути особливу увагу під час опитування осіб, які були визначені як «цигани» під час нацистських переслідувань. Історик Міхаель Ціммерман виступав за інтерпретацію у загальносуспільному контексті, оскільки позиція меншин після 1945 р. має надзвичайний вплив на зміст розповідей. Слід згадати й широке обговорення статусу жертв у суспільстві, й прогалини у законодавстві щодо націонал-соціалістичних переслідувань. Відомо, що після 1945 р. намітились подальші тенденції як зовнішньої, так і внутрішньої ізоляції. У подальшому варто звернути увагу на майже повну відсутність стосунків між

⁵³ Wierling D. Oral History. – S. 129.

⁵⁴ Wierling D. Zeitgeschichte ohne Zeitzeugen. Vom kommunikativen zum kulturellen Gedächtnis – drei Geschichten und zwölf Thesen // BIOS. Zeitschrift für Biographieforschung, Oral History und Lebenslaufanalyse. – 2008. – Jg. 21, Heft 1. – S. 28–36, 31.

⁵⁵ Halbwachs M. Das Gedächtnis und seine sozialen Bedingungen. – Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1985.

переслідуваними і членами навколишнього суспільства⁵⁶. М. Ціммерман дійшов своїх висновків під час виконання проекту з опитування очевидців – німецькомовних сінті. Однак його зауваження будуть слухними і для роботи зі свідками зі Східної Європи.

У Польщі роми також належали і належать до категорії осіб, якою нехтують і переслідування якої тривалий час не визнавали. Грошову компенсацію отримала лише невелика частина постраждалих. У вивчених інтерв'ю відчувається вплив життєвого досвіду, отриманого у післявоєнній Польській Народній Республіці. Здається, що політика примушення до осілого життя, яку проводили з 1950-х рр., для деякого з очевидців виявилася ще однією своєрідною психологічною травмою⁵⁷. Всупереч настановам Інституту візуальної історії, який був замовником проекту, не у кожному інтерв'ю головною темою є період нацистських переслідувань⁵⁸. По-перше, інтерв'юер відверто запитує очевидців про політику Комуністичної партії стосовно ромів, спрямовуючи їхні розповіді у цьому напрямі. По-друге, опитані під час націонал-соціалістичної окупації були дітьми. Їхні спогади, як вони самі зізнаються, часто були уривчастими та неповними. Зате у 1950–1960-ті рр. вони здебільшого були вже молодими дорослими людьми, тому, як правило, мають детальні спогади про примушування до осілого життя.

Поряд із цим вплив на пам'ять і розповіді ромів мають спогади поляків про Другу світову війну та Польську Народну Республіку, а також про часи вже після здобуття незалежності. Зокрема, широкі дебати 1990-х рр. про історію та історичну пам'ять у Польщі могли вплинути на спогади очевидців. Саме після здобуття незалежності у Польщі формувалася оновлена історія щодо

⁵⁶ Zimmermann M. "Jetzt" und "Damals" als imaginierte Einheit. Erfahrungen in einem lebensgeschichtlichen Projekt über die nationalsozialistische Verfolgung von Sinti und Roma // *BIOS. Zeitschrift für Biographieforschung, Oral History und Lebenslaufanalyse*. 1991. – Heft 2. – S. 225–242.

⁵⁷ Наприклад у: Мачей Коломпарт (Maciej Kolompart), USC SFI, testimony 33055; Зага Лакатош (Zaga Lakatosz, нар. Lakatosz), *ibid.*, testimony 39421; Матильда Камінська (Mirpa) (Matylda Mirga Kamińska), *ibid.*, testimony 47518.

⁵⁸ Nägel V.L. Das Visual History Archive des Shoah Foundation Institute in Forschung, Lehre und Schulunterricht // *Baranowski D. (Hrsg.)*. "Ich bin die Stimme der sechs Millionen." Das Videoarchiv im Ort der Information. – Berlin: Stiftung Denkmal für die Ermordeten Juden Europas, 2009. – S. 185–191, 187.

жертв і мучеників. Темою дебатів, яка викликала особливо багато емоцій, були «українці». Це негативне кліше наявне і в розповідях очевидців.

Така сама ситуація зі своєрідним прирівнюванням міри страждань євреїв, поляків і ромів, про що наголошують багато очевидців у досліджених інтерв'ю. Причиною цього може бути загальносуспільна полеміка зі спірних питань, що розгорнулася у Польщі після 1989 р., а також офіційна політика у ПНР щодо історії. У 1990-ті роки основну увагу в Польщі приділяли насамперед національній історії. Історію переслідування євреїв і ромів почали докладніше вивчати пізніше, через декілька років⁵⁹. Історіографічна база з ромської тематики значно поступається такій щодо долі єврейського народу за часів нацизму.

Після 1989 р. було засновано товариства жертв, серед яких були і ромські. На жаль, нам невідомо, чи мали ті 15 очевидців, чий інтерв'ю ми дослідили, якийсь стосунок до таких товариств. Тому в межах цієї роботи ми не можемо встановити, чи впливали на очевидців такі організації та розповіді інших людей.

Методика опрацювання інтерв'ю

Хоча в останні десятиріччя було проведено чимало проектів, пов'язаних з інтерв'ю, досі є небагато ґрунтовних методичних рекомендацій щодо відеоінтерв'ю⁶⁰. Питання щодо методики їх опрацювання поки що лишається частково відкритим, однак Альберт Ліхтблау рекомендує щонайменше повний триразовий перегляд. Таким підходом керувались і ми під час опрацювання інтерв'ю. Під час першого кроку аналізу основну увагу приділяємо аудіоін-

⁵⁹ Kosmala B. Polen. Lange Schatten der Erinnerung: Der Zweite Weltkrieg im kollektiven Gedächtnis // *Flacke M. (Hrsg.). Mythen der Nationen. 1945 Arena der Erinnerungen. Katalog zur Ausstellung im Deutschen Historischen Museum Berlin.* – Mainz: Philipp von Zabern Verlag, 2004. – S. 509–540, 514f.

⁶⁰ Зауваження з цього приводу див. у: *Lichtblau A. Wie verändert sich mündliche Geschichte, wenn wir auch sehen, was wir hören? Überlegungen zur audiovisuellen Geschichte // BIOS. Zeitschrift für Biographieforschung, Oral History und Lebenslaufanalyse. Sonderheft.* – 2007. – 20. Jahrgang. Festschrift für Alexander von Plato. – S. 65–74; а також у: *Apel L. “You are participating in history”. Das Visual History Archive der Shoah Foundation // Zeithistorische Forschungen/Studies in Contemporary History, Online-Ausgabe.* – 2008. – 5, H. 3: <http://www.zeithistorische-forschungen.de/3-2008/id=4392>.

формації (слухаємо), під час другого – відеорядові (дивимось), під час третього – аудіо- та відеоінформації (слухаємо й дивимось). Ліхтбау також рекомендує транскрибувати інтерв'ю, що ми робили лише в окремих випадках⁶¹.

Крім того, постало питання, яку кількість інтерв'ю слід опрацювати. Поряд із таким критерієм, як перебування свідка у дис-трикті «Галичина» або на прикордонній із ним території, певну роль відігравав зміст розповіді. Деякі історики, які займаються усною історією, закликають шукати різницю між тим, що було, і тим, про що розповідають очевидці. Щоправда, це потребує багатьох зусиль, але є досить продуктивним методом. Без сумніву, розповіді свідків не слід сприймати як недостовірні або взагалі як неправдиві. Навіть те, що не відповідає фактам, особа, яка дає інтерв'ю, може психологічно сприймати як таке, що було насправді. Тобто критичний науковий підхід полягає не лише у тому, щоб перевірити правдивість розповіді, а й у тому, щоб сприйняти і серйозно поставитися до запропонованої оповідачем інтерпретації подій⁶². Проте ми все ж таки не взяли до уваги деякі інтерв'ю, оскільки вони містили дуже значні суперечності. Вони потребували великої кількості змістовних коментарів, що, з огляду на широкий спектр нашого дослідження, не було б доцільним⁶³.

Александр фон Плато слушно зазначає, що під час аналізу усних джерел завжди виникає проблема розгляду окремого випадку та генералізації. Таке «співвідношення невизначеностей» свідчить про необхідність прийняти рішення: або в центрі нашої уваги має бути окремий випадок, що однак не дає змоги робити висновки про загальну ситуацію, або слід розглядати свідчення ширшої гру-

⁶¹ *Lichtblau A.* Wie verändert sich mündliche Geschichte... – S. 72f.

⁶² Про відмінності: *Rosenthal G.* Die erzählte Lebensgeschichte als historisch-soziale Realität. Methodologische Implikationen für die Analyse biografischer Texte // *Berliner Geschichtswerkstatt (Hrsg.).* Alltagskultur, Subjektivität und Geschichte. Zur Theorie und Praxis von Alltagsgeschichte. – Münster, 1994. – S. 125–138; про правдивість розповідей: *Portelli Alessandro.* The peculiarities of Oral History // *History Workshop.* 1981. – 12, Autumn. – S. 96–107; *Wierling D.* Zeitgeschichte ohne Zeitzeugen. – S. 34.

⁶³ Насамперед у: Агнешка Сівак (Agnieszka Siwak, нар. Zelińska), USC SFI, testimony 43583; Ева Ковальська (дів. Калиновська) (Ewa Kowalska, нар. Kalinowska), *ibid.*, testimony 44552; Францишка Сівак (Franciszka Siwak, нар. Duda), *ibid.*, testimony 44547; Розалія Пачковська (Rozalia Paczkowska Kowalska), *ibid.*, testimony 44546.

пи людей, що однак відсуває на другий план кожну окрему розповідь⁶⁴. Ми вирішили зупинитися на останньому варіанті⁶⁵.

Про перебіг відеоінтерв'ю

Записи бесід з тими, хто пережив переслідування, що зберігаються в архіві Інституту візуальної історії (VNA), тривають у середньому від двох до трьох годин⁶⁶. Ми досліджували коротші розповіді, тобто переважно йдеться про відеозаписи тривалістю близько 30 хвилин.

Більшість інтерв'ю проведено у помешканнях очевидців. У тих інтерв'ю, які ми дослідили, поряд з очевидцем, інтерв'юером та оператором часто були присутні члени родини інформанта, тому в деяких випадках відбувалися короткі розмови між очевидцем та його родичами, вони перебивали, втручалися у розмову тощо. Це суперечило правилам Інституту візуальної історії щодо проведення інтерв'ю⁶⁷. Присутність інших людей під час інтерв'ю певною мірою відволікає оповідача. Деякі записи перериваються через короткочасні вимкнення електрики під час інтерв'ю⁶⁸. Крім того, кожні 30 хвилин потрібно було вставляти у камеру нову касету.

Як правило, наприкінці розмови інтерв'юер просить оповідача показати фотографії та документи і запросити родичів у кадр. У тій самій частині інтерв'ю оповідача просять сказати декілька слів «на

⁶⁴ Plato A. von. *Zeitzeugen und die historische Zunft*. – S. 26–29.

⁶⁵ Текстів інтерв'ю (транскриптів) в архіві Інституту візуальної історії (USC SFI) немає. Взагалі такі записи дослідники усної історії вважають стандартом. Офіційно Інститут пояснює відсутність текстів намаганням спонукати користувачів до повного перегляду інтерв'ю. Хоча наявність транскриптів цьому б не перешкодила, однак, можливо, у деяких випадках обмежувала б такі намагання. Справжньою причиною відсутності транскриптів, вочевидь, є те, що їх створення потребує великих працевитрат, які архів не може собі дозволити.

До тих 15 інтерв'ю, які ми опрацювали, транскриптів також не створено, оскільки ми звертали увагу передусім на те, що розповідають, а не як. Відео наявні лише в оригіналі, тобто польською мовою.

⁶⁶ Nägel V.L. *Das Visual History Archive...* – S. 187.

⁶⁷ «Єдиними людьми, яким дозволено перебувати у приміщенні під час проведення інтерв'ю, є оповідач, інтерв'юер, оператор та асистент оператора», див.: Директиви для інтерв'юерів. – С. 5. – <http://www.vha.fu-berlin.de/archiv/interviews/index.html>.

⁶⁸ Наприклад у: Владислав Гуман (Władysław Guman), USC SFI, testimony 46073.

майбутнє»⁶⁹. Це дає змогу на позитивній ноті закінчити інтерв'ю, навіть коли йдеться про завзятих критиків, оскільки таке послання містить певний «компонент задоволеності, сподівань та постійності», інакше кажучи, створює хепі-енд⁷⁰. На думку Лінди Апель, яка займається усною історією, це важливо насамперед для очевидців. Хоча таке прикінцеве послання не має цінності з погляду дослідження історії Голокосту, воно дозволяє нам поглянути на те, як очевидець поводить себе зі своїм життєвим досвідом⁷¹.

В інтерв'ю, які проводив з ромами Станіслав Ласковський, він до того ж часто спонукає родину до музикування.

Інтерв'юер Станіслав Ласковський

Вплив інтерв'юера під час проведення бесіди з очевидцями є безперечно великим. Навіть визначення кола осіб, з якими проводиться інтерв'ю, залежить від нього. Крім того, інтерв'юер керує перебігом бесіди, ставлячи запитання, та впливає на оповідача вже своєю присутністю, а також поведінкою до початку і під час інтерв'ю. Таким чином інтерв'юер теж стає частиною джерела інформації⁷².

У тих відео, які стосуються Галичини, інтерв'юером є одна й та сама особа. Наприкінці 1990-х С. Ласковський провів у Польщі десятки інтерв'ю з ромами та синті. На жаль, про самого пана Ласковського нам майже нічого невідомо⁷³.

Особи, які проводили інтерв'ю, що зберігаються в архіві Інституту візуальної історії, працювали на громадських засадах. Часто вони не були професіоналами, а лише пройшли кількадедне навчання – практичні семінари з методики та історії. Згідно з інструкцією для інтерв'юерів та операторів, вони мали поводитися дуже стримано⁷⁴. Панові Ласковському це не завжди вдавалося. Як

⁶⁹ У проведених ним інтерв'ю Ласковський звертається до очевидців з проханням сказати декілька слів на майбутнє («future message») ромською мовою, які адресовані «майбутнім поколінням ромів» або «онукам». Зазвичай, йдеться десь про дві хвилини інтерв'ю.

⁷⁰ *Apel L.* “You are participating in history”. – S. 440.

⁷¹ *Apel L.* “You are participating in history”. – S. 440.

⁷² *Portelli A.* The peculiarities of Oral History. – S. 96–107.

⁷³ На наш запит до архіву Інституту візуальної історії (USC SFI) ми не отримали інформації.

⁷⁴ Директиви для інтерв'юерів. – С. 5, див.: <http://www.vha.fu-berlin.de/archiv/interviews/index.html>.

інтерв'юер він інколи поводить некоректно: деякі фрази та описи практично вкладав оповідачам у вуста або ставив навідні запитання⁷⁵. Директиви Інституту з цього приводу сформульовано дуже чітко. Адже, встановивши чіткі вимоги, намагалися досягти того, щоб усі інтерв'ю можна було порівнювати між собою. Інтерв'юерам навіть пропонували вживати певні фрази під час бесіди. З одного боку, це викликало критику, але з іншого – було пояснено як запобіжний захід, оскільки багато очевидців все ще відчувають наслідки глибоких психологічних травм⁷⁶.

Ласковський обізнаний із історією, традиціями та культурою ромів у Польщі, однак з погляду історичної науки його уточнювальні запитання часто є недостатньо критичними. Вочевидь, він розумів також і ромську, оскільки в усіх інтерв'ю вітався та висловлював подяку цією мовою. Під час деяких бесід очевидці його прямо запитували, чи він «циган», на що Ласковський, однак, не давав відповіді⁷⁷. В одному з випадків він бере інтерв'ю у «а рkhoogi-Dai», тобто у жінки – голови ромського поселення, при цьому він вдягнений, за його словами, у «традиційний ромський одяг»⁷⁸.

До одного з очевидців Ласковський звертається на «ти». Можливо, інтерв'юер та оповідач були знайомі раніше⁷⁹. Ставлячи запитання щодо інших знайомих, Ласковський, вочевидь, намагається знайти ромів для проведення подальших інтерв'ю.

Люди, з якими проводили інтерв'ю

Багатьом людям легше висловлюватися у вільній бесіді, ніж писати спогади⁸⁰. Тож за допомогою усної історії можемо почути людей, які з різних причин не напишуть про своє минуле. Однак слід мати на увазі, що саме у розповідях жертв Голокосту йдеться про

⁷⁵ Наприклад у: Владислав Гуман (Władysław Guman), USC SFI, testimony 46073; Стефанія Горняк (Stefania Gorniak), *ibid.*, testimony 45755, сегмент 37; Мацей Коломпарт (Maciej Kolompart), *ibid.*, testimony 33055, сегмент 25.

⁷⁶ *Michaelis A. Erzählräume nach Auschwitz: Literarische und videographierte Zeugnisse von Überlebenden der Shoah.* – Berlin: Akademie Verlag, 2013. – S. 232f.

⁷⁷ Владислав Волошин (Władysław Woloszyn), USC SFI, testimony 43586, сегмент 29.

⁷⁸ Дочка Горняк (Коломпарт) (Doczka Horniak Kolompart), USC SFI, testimony 32538.

⁷⁹ Мечислав Гоман (Mieczysław Goman), інтерв'ю 32796; Мацей Коломпарт (Maciej Kolompart), *ibid.*, testimony 33055.

⁸⁰ *Michaelis A. Erzählräume nach Auschwitz...* – S. 207.

історії виживання, «які завжди розказують (або мають розказувати) нам про тріумфальну перемогу індивідуума над системою терору та страшну долю»⁸¹.

До нашої вибірки увійшли 15 очевидців, які народилися між 1916 та 1938 роками, отже, під час нацистських переслідувань вони були дітьми або у молодому віці⁸². Усі роми зазначають, що до початку війни вони жили осіло лише взимку, і то у крайньому випадку, в інші місяці вони разом зі своїми сім'ями жили в таборі і кочували з місця на місце.

Слід підкреслити, що у нашому розпорядженні немає жодного інтерв'ю з особами, які зазнали переслідувань як «цигани», але при цьому не вважали себе ромами за етнічною ознакою. Оповідачі називають себе ромами, однак при цьому 11 осіб вживають як синонім слово «цигани»⁸³. Більшість людей, з якими проведено інтерв'ю, відносять себе до ромських етнічних груп ловарі або келдерари⁸⁴.

Серед оповідачів десять жінок і п'ять чоловіків. Така різниця у кількості респондентів за статевою ознакою відповідає співвідношенню опитаних у Польщі ромів. Всього там було опитано 181 особу, з них 101 жінку та 80 чоловіків⁸⁵.

Усі інтерв'ю, які ми дослідили, провів С. Ласковський у 1997–1998 рр. у різних польських містах. Мова інтерв'ю – польська та

⁸¹ *Barricelli M.* Kommemorativ oder kollaborativ? Historisches Lernen mithilfe digitale Zeitzugenarchive (am Beispiel des Visual History Archive) // *Alavi B. (Hrsg.)*. Historisches Lernen im virtuellen Medium. – Heidelberg: Mattes Verlag, 2010. – S. 13–29, 15.

⁸² Вони були віком від 6 до 19 років. Оскільки деякі оповідачі точно не знають свою дату народження або забули її, ми не можемо навести точніші дані.

⁸³ Дочка Горняк (Коломпарт) USC SFI, testimony 32538; Анелія Квятковська (Aniela Kwiatkowska), *ibid.*, testimony 44553; Альбіна Камінська (Albina Kaminska), *ibid.*, testimony 43327; Людвік Долинський (Ludwik Doliński), *ibid.*, testimony 44108; Мацей Коломпарт (Maciej Kolompart), *ibid.*, testimony 33055; Владислав Гуман (Władysław Guman), *ibid.*, testimony 46073; Зага Лакагош (Zaga Lakatosz), *ibid.*, testimony 39421; Стефанія Горняк (Stefania Górnjak), *ibid.*, testimony 45755; Зіяна Андрея (Квек) (Siejana Andreja Kwiek), *ibid.*, testimony 32294; Матильда Мірга (Камінська) (Matylda Mirga Kamińska), *ibid.*, testimony 47518; Антоніна Богданович (Antonina Bogdanowicz), *ibid.*, testimony 44556.

⁸⁴ Відомості про походження цих етнічних груп не є однозначними. Імовірно, вони походять з місцевостей, переважно населених румунами або угорцями. У XIX столітті вони перемістились у польськомовні регіони. Див.: *Ficowski J.* Wiewiel Trauer und Wege. – S. 49–61.

⁸⁵ Див.: <http://vhaonline.usc.edu/biosearch/criteria.aspx> [19.12.2015]. Загалом було опитано 407 ромів, з них 222 жінки та 185 чоловіків.

частково ромська⁸⁶. Оповідачі в основному розмовляють східно-польським діалектом. Помітно, що коли вони говорять ромською мовою, то значно більше жестикулюють і використовують міміку. Часто у таких випадках вони розмовляють голосніше. Варто проаналізувати у детальнішому дослідженні, що саме при цьому кажуть оповідачі, а також чи дійсно роми висловлюються ромською інакше, ніж польською. У межах цього дослідження це складно зробити. Деякі опитані відверто використовують відеозапис для того, щоб попросити про допомогу та підтримку, деякі – для того, щоб щонайменше вказати на своє важке фінансове становище і поганий стан здоров'я⁸⁷. Більшість оповідачів зазначають, що не отримали компенсації. Зовнішній вигляд приміщень, у яких записували інтерв'ю наприкінці 1990-х рр., теж частково свідчить про важкий матеріальний стан і погані побутові умови людей. Деякі роми кажуть про те, що в їхніх помешканнях не вистачає кімнат для всіх членів родини. Це може бути ще однією причиною того, чому під час інтерв'ю присутні родичі оповідача та чутно сторонні звуки за кадром. Все це є небажаним під час бесіди згідно з інструкціями Інституту візуальної історії.

Список опитаних осіб

Прізвище	Ім'я	№ відео-запису	Дата і місце народження	Дата і місце відеозапису	Родинні стосунки з іншими опитаними очевидцями (якщо відомо)	
1	Богданович	Анто- ніна	44556	8 вересня 1933 р. у Жолині поблизу Ланьцута	31 березня 1998 р., Плоцьк	Сестра Матильди Камінської; імовірно також, родичка Марії Квятковської та Надзеї Квек
2	Долин- ський	Люд- вік	44108	Офіційно: 16 жовтня 1935 р., але насправді у 1924/25 р. у Радехові, по- близу Львова	5 липня 1998 р., Ченстохова	

⁸⁶ Вісім інтерв'ю 1997 р. та сім інтерв'ю 1998 р.

⁸⁷ Наприклад у: Альбіна Камінська (Чмеловська) (Albina Kamińska, нар. Chmielowska), USC SFI, testimony 43327, сегмент 50, або Анелія Квятковська (Ковальська) (Aniela Kwiatkowska, нар. Kowalska), *ibid.*, testimony 44553, сегмент 24.

Список опитаних осіб

Прізвище	Ім'я	№ відеозапису	Дата і місце народження	Дата і місце відеозапису	Родинні стосунки з іншими опитаними очевидцями (якщо відомо)	
3	Гоман	Ме-числав	32796	Імовірно, у 1937 р. у Станіславі	20 червня 1997 р., Урсус, під Варшавою	
4	Горняк, у дівочтві Сурмай	Стефана	45755	25 квітня 1930 р. у Самборі	8 травня 1998 р., Легниця	
5	Гуман	Владислав	46073	1916 р. у Тернополі	26 червня 1998 р., Битом	
6	Горняк, імовірно у дівочтві Коломпарт	Дочка	32538	Приблизно у 1921 р. у Перемишлі, вік 76 років	20 червня 1997 р., Урсус, під Варшавою	Імовірно, родичка Мацея Коломпарта
7	Камінська, у дівочтві Хмельовська	Альбіна	43327	3 травня 1929 р. у Грамотичній	14 грудня 1997 р., Тарнув	
8	Камінська, імовірно у дівочтві Мірга	Матильда	47518	Імовірно 7 листопада 1927 р. у Рогатині	18 червня або 18 березня 1998 р., Глівіце	
9	Коломпарт	Мацей	33055	15 серпня 1926 р. або у 1936 р. у Львові	25 червня 1997 р., Урсус, під Варшавою	Імовірно, родичка Дочки Горняк (Коломпарт)
10	Квятковська, у дівочтві Ковальська	Анелія	44553	6 січня 1937 р. у Варшавському воеводстві	3 квітня 1998 р., Бендзин	Можливо, родичка Марії Квятковської та Надзеї Квек
11	Квятковська, у дівочтві Гоман	Марія	32103	Імовірно, 19 лютого 1923 р. у Рожнятові, під Львовом	24 травня 1997 р., Легіоново, під Варшавою	Сестра Надзеї Квек
12	Квек, у дівочтві Гоман	Надзея	35716	15 травня 1938 р. у Рожнятові, під Львовом	24 травня 1997 р., Легіоново, під Варшавою	сестра Марії Квятковської

Список опитаних осіб

Прізвище	Ім'я	№ відео-запису	Дата і місце народження	Дата і місце відеозапису	Родинні стосунки з іншими опитаними очевидцями (якщо відомо)
13 Квек, імовірно, у дівочтві Андрея	Зіяна	32294	Приблизно у 1937 р., місце народження невідомо	5 червня 1997 р., Отвоцьк	
14 Лакатош	Зага	39421	Приблизно у 1934 р., місце народження невідомо	26 вересня 1997 р., Варшава	
15 Волошин	Владислав	43586	Приблизно у 1930 р. у Кобреніві	8 липня 1998 р., Ченстохова	

Про рефлексивний підхід та обережне і тактичне ставлення під час опрацювання свідчень ромів

Найбільшою проблемою в усній історії вважають неточність розповідей. В інтерв'ю, які ми проаналізували, такі неточності стосуються насамперед місця та часу подій, а також родинних зв'язків. Опитані часто не називають прізвища та імена конкретних родичів. Іноді самі очевидці навмисно змінювали свої прізвища або імена; це, наприклад, ймовірно, врятувало під час війни Людвіка Долинського⁸⁸.

Чітких і добре структурованих розповідей, які мали б звучати багато разів, у проаналізованих нами 15 інтерв'ю майже немає. Інколи опитані суперечать самі собі. Чи пов'язано це із соціальними умовами, наприклад, такими, як тривала дискримінація, байдужість з боку більшості суспільства, обговорення статусу жертв, а також тенденції до ізолювання у власній етнічній групі? Чи, можливо, у цьому випадку йдеться про специфіку інтерв'ю саме з ромськими очевидцями?

Артур Подгорський, який спробував здійснити проект з опитування ромів у Польщі, присвячений темі примусової праці,

⁸⁸ Людвік Долинський (Ludwik Doliński), USC SFI, testimony 44108. Про зміну імен та прізвищ також у: Владислав Гуман (Władysław Guman), *ibid.*, testimony 46073.

підтверджує останнє. Підбиваючи підсумки, він описує основні проблеми, з якими йому довелось зіштовхнутися, – це величезний брак довіри між ним та очевидцями, а також труднощі із пошуком очевидців, готових розповісти про пережите.

Подгорський каже про те, що згоди на інтерв'ю йому вдалося добитися лише за обіцянки матеріальної винагороди⁸⁹. Нам невідомо, чи С. Ласковський теж платив очевидцям і чи виникали у нього взагалі якісь проблеми з ними до проведення інтерв'ю.

Однак помітно, що Ласковський вочевидь легко знаходив спільну мову з багатьма очевидцями, з якими проводив інтерв'ю. Проте інколи і йому доводилось перед початком або під час бесіди переконувати людей у доцільності розповіді⁹⁰.

Деякі оповідачі впродовж розмови втрачали бажання розповідати далі і раптово закінчували бесіду⁹¹. На думку А. Подгорського, причиною цього може бути попередній негативний досвід участі у проектах, пов'язаних з інтерв'ю, а також дуже часті випадки не виплати компенсацій⁹².

І хоча Подгорський у рамках свого проекту, який виявився невдалим, провів лише декілька інтерв'ю, він стверджує, що опитані роми часто не розуміли сенсу запису таких розмов. У своїх висновках, що містять багато стереотипів, він також пише, що йому було важко встановити чіткий часовий взаємозв'язок у розповідях очевидців. Подгорський пояснює це інакшим розумінням часу та причинно-наслідкових зв'язків, низькими мовними здібностями та невмінням висловлювати свої думки, а також низьким рівнем освіти. Неточності щодо часу та місця подій, а також, як стверджує дослідник, нечіткі висловлювання на тему переслідувань, він одразу ж пов'язує з відомими йому кліше. Також А. Подгорський вка-

⁸⁹ *Podgórski A. Interviews mit polnischen Roma // Plato A von, Leh A., u. a. (Hrsg.). Hitlers Sklaven. Lebensgeschichtliche Analyse zur Zwangsarbeit im internationalen Vergleich. – Köln: Böhlau, 2008. – S. 91–102.*

⁹⁰ Дочка Горняк (Коломпарт), USC SFI, testimony 32538; ще до того, встановили камеру і почали записувати зображення, але звук уже записували: Матильда Мірга (Камінська) (Matylda Mirga Kamińska), *ibid.*, testimony 47518.

⁹¹ Наприклад: Надзея Квек (Nadzieja Kwiec), USC SFI, testimony 35716, сегмент 28; Анелія Квятковська (Aniela Kwiatkowska), *ibid.*, testimony 44553; Дочка Горняк (Коломпарт), *ibid.*, testimony 32538; Зага Лакатош (Zaga Lakatosz), *ibid.*, testimony 39421; Антоніна Богданович (Antonina Bogdanowicz), *ibid.*, testimony 44556.

⁹² *Podgórski A. Interviews mit polnischen Roma. – S. 95.*

зує на розбіжності між розповідями ромів і науковими знаннями та свідченнями єврейських очевидців. Крім того, за його словами, оповідачі розуміють поняття «депортація» і «втеча» як синоніми. Подгорський також стверджує, що опитані ним очевидці будь-яку роботу сприймають як репресії щодо них⁹³.

Розповіді, які ми досліджували, не підтверджують безсумнівно твердження А. Подгорського. З усім тим інколи дуже стереотипні висновки А. Подгорського переконують у тому, наскільки важливими є стосунки між інтерв'юером та очевидцем для проведення успішної розмови. Також при проведенні інтерв'ю слід враховувати обставини, в яких перебувають опитувані. Тут можна погодитися з думкою М. Ціммермана про те, що слід надавати перевагу інтерпретації у загальносупільному контексті. Такий підхід видається нам більш плідним, ніж просто таврування ромів як «інакших» або як «циган», які не хочуть працювати.

Стратегії виживання у розповідях ромів, з якими були проведені інтерв'ю

Як розповіли 15 очевидців, вони усвідомлювали, що їх переслідують. Найчастіше вони говорять про розстріли родичів або депортацію у табори та гетто. Проте Надзея Квек, яка народилася у 1938 р., намагалася врятуватися: *«Якщо німці когось хапали, то це вже було все... вони багатьох вбили... багато хто не повернувся після війни»*⁹⁴.

Розповіді тих, які вижили, свідчать про те, що родини свідомо обирали декілька стратегій виживання.

Слід розглянути питання про те, що розповідають роми про своє виживання. Як вони реагували на переслідування з боку націонал-соціалістів і які стратегії виживання виробили?

Переховування

У розповідях усіх 15 опитаних ромів завжди так чи так виринає тема переховування. Але не зовсім зрозуміло, від кого конкретно вони переховувались. Щоправда, деякі оповідачі чітко кажуть про

⁹³ *Idem.*

⁹⁴ Надзея Квек, USC SFI, testimony 35716, сегмент 7.

те, що переховувались від «німців» та/або «українців». При цьому очевидці розповідають про два різних шляхи, які інколи поєднувалися: їхні батьки вирішували сховатися або у лісі, або у місті, здебільшого у Львові (Lwów)⁹⁵.

«Нас ганяли з місця на місце»⁹⁶ – про переховування у лісі

Очевидці часто не вказують конкретно, як довго і де саме вони переховувалися. Найчастіше вони кажуть: «поблизу Львова». Проте ніхто з них не стверджує, що перебував «у лісі» увесь час окупації. З розповідей скоріше випливає, що роми намагалися постійно пересуватися.

*«Страх... занепокоєння [...] голод. [...] Було холодно, дощ [...], і тут з'явилися німці у тому місці [...]. Скрізь ховалися... щоб німці не розстріляли»*⁹⁷, – розповідає Альбіна Камінська, 1929 р. н. Деякі люди на певний час давали притулок переслідуваним, інколи вони ховалися на кладовищі, потім знов у лісах або у місті. Альбіна Камінська та її шестеро сестер пересувалися лише вночі, доки дісталися за допомогою родичів Львова⁹⁸. Стратегія виживання родини Волошиних була схожою. *«Ми перечікували передусім у лісах»*, – розповідає Владислав Волошин, 1930 р. н. Постійна зміна місця перебування мала завадити тому, щоб про них дізналися⁹⁹.

Дочка Горняк (у дівочтві Коломпарт), 1921 р. н., розповіла, що перед початком війни була разом зі своєю родиною поблизу Львова. Вони ховалися там, де не було жандармерії, *«то у лісі, то у селі, скрізь»*, і також зустрічали євреїв. Інколи вони ховалися від окупантів у саморобних землянках. Умови життя були жахливими,

⁹⁵ Оскільки усі опитувані жили у Польщі, вони вживали польські назви населених пунктів. Тому і тут наведено польську назву міста. Цим ми також хотіли вказати на особисту перспективу погляду оповідачів на місто. Слід зазначити ще раз, що розповідей україномовних, німецькомовних (або будь-яких інших, крім польськомовних) «циган» у нашому розпорядженні немає.

⁹⁶ Анелія Квятковська (Ковальська) (Aniela Kwiatkowska, нар. Kowalska), USC SFI, testimony 44553, сегмент 3.

⁹⁷ Альбіна Камінська (Хмельовська) (Albina Kamińska, нар. Chmielowska), USC SFI, testimony 43327, сегмент 24; з розповіді стає зрозуміло, що під «місцем» мається на увазі не населений пункт, а саме те місце, де вони переховувалися.

⁹⁸ Альбіна Камінська (Хмельовська) (Albina Kamińska, нар. Chmielowska), USC SFI, testimony 43327, сегмент 41.

⁹⁹ Владислав Волошин (Władysław Wołoszyn), USC SFI, testimony 43586, сегмент 25.

тому що «інколи було що поїсти, а інколи і ні». Іноді їм доводилось їсти лише рослини. «Люди вмирали»¹⁰⁰.

Родина Гоман жила у таборі. Вони шукали у лісі тихе спокійне місце, розповів Мечислав Гоман, 1937 р. н. «Ми стояли поблизу Львова. Десь може кілометрів 15 від Львова, там було село... У... довгому страшному... лісі [...] дуже далеко від шосе, що йде на Перемишль. [...] І одного ранку там нас оточили німецькі солдати. [...] Село було видно... з наших возів. Ну, не знаю... Мабуть, хтось сказав німцям, що ми там стоїмо... [...] Інакше б німці не прийшли... Хтось напевно знав. Або хтось з українців... або... ну, не знаю»¹⁰¹. Їх затримали та мали доправити до табору. Однак з розповіді Мечислава Гомана не зрозуміло, чи вони справді переходувались у лісі, чи їх просто заскочили зненацька. Невідомо також, де був цей ліс – на території дистрикту «Галичина» або на прикордонній території.

Марія Квятковська, ймовірно 1923 р. н., розповіла про, так би мовити, поділ лісу. «Євреї переходувались на одному краю лісу, а ми на іншому»¹⁰². Деякі роми згадують про контакти з партизанами, які теж перебували у дрімучих лісах регіону. Владислав Гуман каже, що втік із Яновського концентраційного табору у Львові, переходувався у лісах, доки не дістався місцевості біля Люблін та Тернополя¹⁰³. Він потрапив у облаву і знов опинився у полоні, після перебування у тюрмі на Лонцького у Львові був доправлений до табору Белжець. Під час бомбардування, як і багато інших, скористався нагодою, щоб втекти звідти у ліс. Він також розповідає про контакти з партизанами, які інколи приймали втікачів за шпигунів. Гуман та інші роми потім приєдналися до партизанів і залишалися з ними до кінця війни¹⁰⁴.

¹⁰⁰ Дочка Горняк (Коломпарт) (Doczka Horniak Kolompарт), USC SFI, testimony 32538, сегменти 7, 30.

¹⁰¹ Мечислав Гоман (Mieczysław Goman), USC SFI, testimony 32796, сегменти 21–30; про довоєнний час: починаючи із сегмента 4.

¹⁰² Марія Квятковська (Maria Kwiatkowska, нар. Goman), USC SFI, testimony 32103, сегмент 23.

¹⁰³ Ці два регіони дуже віддалені один від одного і до того ж належали до різних дистриктів. Можливо, оповідач плутає назви населених пунктів або змішує спогади про дві різні втечі. Белжець був у дистрикті «Люблін».

¹⁰⁴ Владислав Гуман (Władysław Guman), USC SFI, testimony 46073, сегменти 39–47, 52 і 56.

Анелія Квятковська народилася у 1937 р. поблизу Варшави. Вона розповідає про свого батька, який після окупації втратив постійну роботу.

«Анелія Квятковська (А.К.): [...] тому що нас ганяли... [...] з місця до місця ганяли нас. Тож не було постійного місця перебування і не було постійної роботи. Тому що нас переслідували, у нас взагалі не було постійного місця проживання... Тому що вони нас ганяли, з одного місця до іншого.

Інтерв'юер Ласковський (С.Л.): На чому ви пересувалися?

А. К.: Пересувалися пішки... і на поїзді, якщо все було тихо і спокійно [...], тоді поїздом, а якщо ні, тоді пішки...»¹⁰⁵.

Через побоювання та страх вони пересувалися здебільшого вночі, вдень ховалися. Якщо не можна було сховатися у лісі, то родина буквально на колінах благала когось, щоб пустили їх переночувати. Інколи вони спали у недобудованих або старих будинках, інколи у хлівах поряд із коровами та свинями¹⁰⁶.

Переховування у містах – «А найбільше нас рятував Львів»¹⁰⁷

На питання, чи переховувалась її родина у лісах, Надзея Квек (у дівочтві Гоман), 1938 р. н., з подивом відповідає: «У лісах? [...] Наш батько був надто хитрий, щоб ми лишалися у лісі, тому що... вбивали... [...] євреїв, циган просто на місці»¹⁰⁸. Батько вирішив, що треба йти до Львова. Марія Квятковська, сестра Надзеї Квек, каже, що цим батьки допомогли їй вижити. «А найбільше нас рятував Львів. [...] Тому що це велике місто». Умови життя були важкі, у місті вони не були зареєстровані, вочевидь, тому й не отримували продовольчі картки. Брат і батько працювали, заробляли на хліб. Владислав Гуман розповідає, що робота, яка б забезпечувала їжею, мала надзвичайно велике значення¹⁰⁹. Альбіна Камінська каже, що

¹⁰⁵ Анелія Квятковська (Ковальська) (Aniela Kwiatkowska, нар. Kowalska), USC SFI, testimony 44553, сегмент 3.

¹⁰⁶ Там само.

¹⁰⁷ Марія Квятковська (у дівочтві Гоман) (Maria Kwiatkowska, нар. Goman), USC SFI, testimony 32103, сегмент 45.

¹⁰⁸ Надзея Квек (Nadzieja Kwiek), USC SFI, testimony 35716, сегмент 13.

¹⁰⁹ Марія Квятковська (у дівочтві Гоман) (Maria Kwiatkowska, нар. Goman), USC SFI, testimony 32103, сегменти 40–47; про роботу: Владислав Гуман (Wladyslaw Guman), *ibid.*, testimony 46073, сегмент 13.

для того, щоб вижити, треба було ворожити та красти¹¹⁰. Мати сестер Надзеї та Марії теж час від часу заробляла ворожбою¹¹¹. Постає запитання, чи можна було так просто займатися ворожбою в часи націонал-соціалістичних переслідувань. Можливо, оповідачка плуває події під час окупації із довоєнним життям.

Сестри разом з батьками жили «у старій єврейській квартирі», яка була «пустою», оскільки «українці» все винесли¹¹². Старша сестра каже, що вони виходили рідко, тому що були повітряні напади. Не зрозуміло, яке місто Марія Квятковська має на увазі, тому що у Львові було дуже мало бомбардувань.

Крім того, обидві сестри згадують про підземне укриття, «бункер» або схрон, який їхній батько збудував для сім'ї поблизу помешкання. Коли приходили німці, вони у ньому ховалися¹¹³. Анелія Квятковська теж розповідає про «бункер» у Львові, де сестер ховав їхній дядько і де вони були без батьків¹¹⁴. Матильда Камінська розповіла, що вона з родичами ховалася в одному з львівських підвалів. Вони дуже страждали від голоду, оскільки не було ніякої допомоги. «Про що я пам'ятаю [...], про наші злидні та страх [...]. Як бачите, життя було не дуже радісним. [...] Нам було важко... і для німців ми не були улюбленицями. Євреї та цигани були ніби собаки...»¹¹⁵.

Після того, як члени ромського табору, в якому був Мечислав Гоман, були відпущені на шляху до нацистського табору неподалік Перемишля, його родина теж вирішила йти до міста. «Ну й дідусь знав, як доїхати назад до Львова. [...] Дідусь продав коня та віз [...] і ми переховувались у Львові з 44-го або [4]5-го. А потім ми почули [...] що росіяни... що наближається фронт». У місті вони ховалися «серед людей, серед поляків [...]». Ми жили у маленькому

¹¹⁰ Альбіна Камінська (Albina Kamińska, нар. Chmielowska), USC SFI, testimony 43327, сегмент 6.

¹¹¹ Надзея Квек (Nadzieja Kwiek), USC SFI, testimony 35716, сегмент 6.

¹¹² Марія Квятковська (у дівочтві Гоман) (Maria Kwiatkowska, нар. Goman), USC SFI, testimony 32103, сегмент 37.

¹¹³ Надзея Квек (Nadzieja Kwiek), USC SFI, testimony 35716, сегменти 7, 11, 30–36.

¹¹⁴ Анелія Квятковська (Ковальська) (Aniela Kwiatkowska, нар. Kowalska), USC SFI, testimony 44553, сегменти 12 і 21. Вона розповідає про час перебування у Варшаві й у Львові. Як діти потрапили з одного міста до іншого, вона не згадує.

¹¹⁵ Матильда Мірга (Камінська) (Matylda Mirga Kamińska), USC SFI, testimony 47518, сегменти 13 і 19. В оригіналі: «*My nie byli ulubioni cygani*».

будиночку, нас було 12»¹¹⁶. Велику допомогу, за словами Гомана, у Львові їм надавали «німецькі цигани», які розмовляли німецькою та навіть, як він каже, мали спільні справи з комендантом міста. Гоману вони продавали персидські килими і золото, що поліпшувало становище ромів у Львові. Було «спокійно», як висловлюється Гоман та інші очевидці¹¹⁷. Проте він теж розповідає про переховування. За словами Гомана, у Львові укривалися близько 100 ромів. Вони здебільше жили у домах, що раніше належали євреям, котрих, як він висловлюється, «звільнили». У квартирах нічого не було, «лише голі стіни, а спали ми на підлозі»¹¹⁸. Гоман каже, що лише сусід поляк розповідав про колишніх хазяїв. Німці були в основному у центрі, тому родина мешкала на окраїні міста серед поляків. «Німецькі цигани жили у центрі міста». Оскільки вони бездоганно розмовляли німецькою, небезпеки для них не було¹¹⁹. Інші ж дуже боялися, щоб їх не знайшли, тому наважувались виходити з дому лише у виняткових випадках. «Доводилось викручуватись». Люди зі світлою шкірою могли піти до міста, але «якщо ти темний, тоді кінець. Тебе хапали... без будь-яких питань... хапали просто на вулиці та відправляли у якийсь табір»¹²⁰. Окрім страху людям дошкуляли злидні, а найбільше голод. Їли найчастіше млинці з борошна та яблучне повидло. Батько Гомана брав у знайомого селянина борошно, картоплю та іншу допомогу. Тому чоловікові батько раніше продавав коней¹²¹. Гоман не вказує, яким чином вони розраховувалися.

Стефанія Горняк, 1930 р. н., описує, як вона переховувалася у Бориславі (та околицях) – маленькому місті на заході дистрикту «Галичина», що розташоване неподалік Дрогобича та відоме завдяки родовищам нафти. Горняк та її сестри через німців втратили батька. Це було страшним ударом для їхньої матері, тому що вона не лише втратила чоловіка, а й мала сама піклуватися про дітей.

¹¹⁶ Мечислав Гоман (Mieczysław Goman), USC SFI, testimony 32796, починаючи із сегмента 21.

¹¹⁷ Там само; також Альбіна Камінська (у дівочтві Хмельовська) (Albina Kamińska, нар. Chmielowska), USC SFI, testimony 43327, сегменти 18 і 33.

¹¹⁸ Мечислав Гоман (Mieczysław Goman), USC SFI, testimony 32796, про кількість ромів: сегменти 31–32, про квартиру: сегмент 35.

¹¹⁹ Там само, сегмент 33.

¹²⁰ Там само, сегмент 37.

¹²¹ Там само, починаючи із сегмента 36; про допомогу: сегмент 41.

Горняк розповідає про другий шлюб матері, яка врятувала їм життя, позаяк новий чоловік матері допоміг їм сховатися. «Ми якось переховувались серед людей»¹²². Порівняно з тими ромами, які переховувались у лісі, їм було значно краще. Хоча люди знали про походження родини, вони її не видали. Вони знали, що «ми порядні, що не крадемо і не робимо нікому нічого поганого. Тому люди нас ховали»¹²³.

Вже у перших своїх публікаціях Єжи Фіцовський пише про переховування як про стратегію виживання¹²⁴. Однак залишається незрозумілим, чим керувалися переслідувані, коли роздумували: ховатися їм у лісі чи йти до міста. Як, коли і за якими критеріями вони вирішували, де сховатися? Досі невідомо, чи намагалися вони лишитися у тій місцевості, де добре орієнтувалися, або, навпаки, свідомо змінювали регіони свого перебування. Свідчення 15 очевидців, які ми розглянули, не містять чітких думок з цього приводу. Частина опитаних ще до війни проживала у Галичині або на Волині, інші ж кажуть, що до війни перебували в районі Варшави. Чому під час німецької окупації вони переїхали до Галичини? У них були там родичі чи якісь контакти або знайомі? Чи знали вони про становище у Галичині, зокрема, про те, що, як кажуть Мечислав Гоман та інші, у Львові було «спокійно»? Відповідей поки що немає.

Можливо, що обрання місця для переховування (ліс або місто) залежало від якоїсь ієрархії серед ромів. У будь-якому випадку, ці місця значно відрізняються одне від одного. Люди, які переховувалися у лісі, мали остерігатись партизанів і німецьких підрозділів, що прочісували ліси, і до того ж мали самостійно забезпечувати себе усім необхідним. Ромаам, які перебували у місті, загрожувала інша небезпека: безпосередній та майже повсякденний контакт із німцями і вороже налаштованими місцевими мешканцями. Дуже корисним тут виявлявся високий ступінь асимільованості та наявність налагоджених раніше стосунків із місцевим населенням. Відкритим залишається питання, наскільки велику роль відігравала довіра до поляків та українців при обранні місця переховування.

Чи може взагалі йти мова про повне переховування? З одного боку, очевидці кажуть, що виходили з дому лише у виняткових

¹²² Стефанія Горняк (Stefania Gorniak), USC SFI, testimony 45755, сегмент 8.

¹²³ Там само, сегменти 23–30.

¹²⁴ *Ficowski Jerzy. Cyganie polscy. – Warszawa, 1953. – 264 s.*

випадках, з іншого ж – розповідають про те, що їхні батьки та брати працювали. На жаль, невідомо, було це офіційне працевлаштування чи вони працювали нелегально. Особам, котрі офіційно не працювали, німецькі окупанти не видавали продовольчі картки, тож значно погіршувались життєві умови у місті.

Слід також зазначити, що очевидці часто змінювали місце перебування. Однак щойно вони потрапляли до Львова, то здебільшого там лишалися. Чи було це галицьке місто в той час найкращим місцем перебування? Відповідей на це запитання поки що немає.

Асимілюватись, «поводитись як поляки», звертати увагу на власну зовнішність

«Марія Квятковська (М. К.): Одного разу я пішла у такому одязі до гестапо і вони нічого не здогадались.

Інтерв'юер Станіслав Ласковський (С. Л.): Як Вам це вдалося?

М. К.: Я вдягнулась як полька... [...] Я не була, не була схожою на циганку... геть не схожа. Той могла піти. [...] Я та мій швагер... зовсім не були схожі на циган.

С. Л.: Чому?

М. К.: Тому що ми не були темними... Я ж кажу Вам, як я вдягалась, і так і пішла... Гестапо бачило нас у місті... і не зупинило нас. [...]

С. Л.: Що вони робили з тими, кого можна було розпізнати з першого погляду? [...]

М. К.: Тих вони хапали... тих хапали... Знаєте, на початку війни ще не так... але пізніше... [...] Вони з євреями закінчили, а потім ми [...]. Брали нас, поляків теж брали. [...] Але в основному нас»¹²⁵.

Квятковська теж підкреслює, що її родина усвідомлювала небезпеку, яка їм загрожувала. Але водночас вони знали про «правильні засоби» для уникнення переслідувань: у цьому випадку це «польський одяг», а також усвідомлення небезпеки від власної зовнішності та дотримання поведінки у громадських місцях. За дотримання цих правил люди могли навіть більш-менш вільно пересуватися містом. Владислав Гуман розповідає про свою першу жінку, яка забороняла дітям розмовляти ромською, щоб не привертати уваги.

¹²⁵ Марія Квятковська (Maria Kwiatkowska, нар. Goman), USC SFI, testimony 32103, сегмент 46.

Крім того, Квятковській «дуже пощастило», що вона «через те, що була блондинкою», не виглядала як «циганка». Гуман пояснює, що саме тому вона могла працювати на німецькій кухні. «Ну й життя було непогане... вони залишили її в спокої. [...] І ніхто не знав, навіть поляки не знали, що вона циганка»¹²⁶. Допомогли також її молодий вік і, насамперед, її «чиста польська». Як каже Гуман, в неї не було «циганського акценту». Його батько також зовні не був схожий на рома і тому мав кращі шанси на виживання. Згідно із судженнями Гумана, допомагала й наявність румунських документів¹²⁷.

Зага Лакатош, приблизно 1934 р. н., розповідає, що німецькі окупанти знали про етнічне походження її батька, однак все одно дозволили йому працювати у Львові, оскільки він мав світле волосся¹²⁸. Те саме зазначає Альбіна Камінська про свою сестру, яку не «забрали» німці тільки тому, що вона була «світлою»¹²⁹. Стефанія Горняк, яка переховувалась неподалік Борислава разом зі своїми братами, сестрами і матір'ю, теж каже, що не носила «типову циганську зачіску» і не розмовляла ромською. Люди в її оточенні не лише знали про її походження, а й навіть допомагали їй. Українці та поляки давали їй одяг, тож вдавалося лишатися непомітною. Ще однією перевагою була «нециганська» зовнішність її матері. «Якщо б німці знали, що ми роми, вони б нас вбили», – зазначає пані Горняк, 1930 р. н.¹³⁰

Мечислав Гоман каже, що жоден «циган», який мав темне волосся або смуглу шкіру, не виходив на вулицю, оскільки це могло коштувати йому життя. «Тебе хопали... без будь-яких питань [...] розстрілювали просто на вулиці [...] або відправляли у той табір»¹³¹.

Повернемось до наведеної вище цитати Марії Квятковської. На жаль, вона не розповідає, навіщо їй було йти у гестапо. Але все одно це цікаве висловлювання, що дає нам змогу зрозуміти, як жертви реагували на переслідування. Крім того, можемо припустити, що німецькі окупанти та їхні поплічники на місцях вочевидь

¹²⁶ Владислав Гуман (Władysław Guman), USC SFI, testimony 46073, сегмент 59, про жінку та дітей: сегмент 60.

¹²⁷ Там само, USC SFI, testimony 46073, про мову: сегмент 96, про батька: сегмент 84.

¹²⁸ Зага Лакатош (Zaga Lakatosz), USC SFI, testimony 3942, сегменти 7–9.

¹²⁹ Альбіна Камінська (Albina Kamińska, нар. Chmielowska), USC SFI, testimony 43327, сегмент 6.

¹³⁰ Стефанія Горняк (Stefania Gorniak), USC SFI, testimony 45755, сегмент 28.

¹³¹ Мечислав Гоман (Mieczysław Goman), USC SFI, testimony 32796, сегмент 37.

мали труднощі із пошуком тих, хто належав до «їхньої цільової групи або категорії переслідуваних». Згідно з розповіддю Квятковської, ромська жінка, яка ходила містом, «одягнена як полька», розмовляла польською та не справляла враження «циганки», не впадала в очі, позаяк не відповідала поширеному образу цигана-ворога.

Марія Квятковська, як і інші опитані, вказує у своїй розповіді на різницю між «раніше» і «потім»¹³². Спочатку переслідувань зазнали євреї, а потім уже роми й поляки. Її висловлювання можна зрозуміти так, що страждань зазнали усі однаковою мірою, але у різний час. Далі жінка опосередковано вказує на певні маніакальні схильності німців до переслідування: коли вони покінчили з євреями, на черзі були «цигани».

Зіяна Квек навіть вбачає взаємозв'язок між переслідуванням «циган» і євреїв. *«Євреїки були схожими на циганок... темне таке волосся»*. Тому її матір *«вдягалась як полька, витончено фарбувалась... а потім у магазин [...] так, щоб не було помітно, що вона циганка. [...] У нас все було добре»*¹³³. Члени її родини під час окупації не носили традиційний одяг¹³⁴, адже, як зазначає Владислав Волошин, традиційно вдягнених ромів можна було розпізнати на відстані *«за півкілометра»*. *«Здалеку впізнаєш, що це їде циганка. [...] У циганок були такі фартухи... спідниці такі»*¹³⁵. Натомість Мацей Коломпарт каже, що члени його родини носили *«циганський»* одяг. Незважаючи на це, його батько без проблем знайшов роботу. Свідок пояснює це тим, що в них були угорські документи¹³⁶.

«Ми були угорцями»¹³⁷ – наявність справжніх або підроблених румунських або угорських документів

Мацей Коломпарт і його родичі жили у ромському таборі. У них не було коней та возів, лише палатки. Одного разу до лісу з пере-

¹³² Марія Квятковська (Maria Kwiatkowska, нар. Goman), USC SFI, testimony 32103, а також: Зіяна Андрея (Квек) (Siejana Andreja Kwiek), ibid., testimony 32294, починаючи із сегмента 48.

¹³³ Там само, сегменти 9 і 54.

¹³⁴ Там само, починаючи із сегмента 48.

¹³⁵ Владислав Волошин (Władysław Wołoszyn), USC SFI, testimony 43586, сегмент 38.

¹³⁶ Мацей Коломпарт (Maciej Kolompart), USC SFI, testimony 33055, про одяг та угорські документи: сегменти 44 і 9; про батька: сегмент 43.

¹³⁷ Там само, сегмент 43.

віркою прийшли «гестапівці». Оскільки його мати мала угорські документи, їх не чіпали. Коломпарт згадує, що вони й потім, коли жили у квартирі у Львові, не дуже боялися, тому що угорські документи слугували їм захистом¹³⁸. Про щось подібне розповідає і Владислав Гуман: «[Мій батько] казав, що він румун... Але треба ж було обзавестися якимись документами про це або чимось таким. Він пішов до посла та сказав, що він з Румунії». Але без хабара не можна було нічого зробити. «Ну, довелося йому купити їх, а що було робити, ...а як румун він, знаєте, вижив»¹³⁹.

Документи іншої країни надавали нових можливостей. У кого їх не було, виготовляв фальшиві, щоб можна було отримувати «німецькі картки», – каже Зіяна Квек¹⁴⁰. (Імовірно, йдеться про продовольчі картки).

Марія Квятковська розповідає про багатьох ромів, що жили у Львові та працювали, зокрема, на вокзалі. На відміну від польських ромів, яких розстрілювали просто на узбіччі дороги, угорці та румуни могли ще «стати у пригоді» німцям. Квятковська вважає, що документи іншої країни, справжні чи фальшиві, щонайменше деякий час рятували ромам життя. «Спочатку» допомагало те, що людина є «іноземцем», але «потім» вже усі були у небезпеці. «І євреї, і цигани... і так само поляки»¹⁴¹.

Згідно з дослідженнями Лучака, велика кількість ромів врятувалась втечею до Румунії та Угорщини¹⁴². Однак у відеоінтерв'ю опитані розповідають лише про переваги володіння такими документами. Здається, що вони не думали про те, щоб втекти до Угорщини або Румунії, принаймні вони не кажуть про це.

Серед ромів німецькі окупанти розрізняли польських та «іноземних» циган, що впливає з проведеної в Галичині реєстрації у 1942 р. Спочатку метою було їх видворення, однак цієї мети не було досягнуто.

Досліджуючи винищення євреїв, історик Тімоті Снайдер зазначає, що націонал-соціалісти розрізняли переслідуваних за їхнім

¹³⁸ Там само, сегменти 3 і 4.

¹³⁹ Владислав Гуман (Władysław Guman), USC SFI, testimony 46073, сегмент 84.

¹⁴⁰ Зіяна Андрея (Квек) (Siejana Andreja Kwiek), USC SFI, testimony 32294, починаючи із сегмента 8.

¹⁴¹ Марія Квятковська (Maria Kwiatkowska, нар. Goman), USC SFI, testimony 32103, про документи: сегмент 40, про «спочатку» і «потім»: сегмент 18.

¹⁴² *Luczak Cz. Polska i Polacy... – S. 136.*

громадянством. На його думку, знищення державності у певних країнах відкривало якісно нові перспективи і масштаби переслідувань, що уможливило здійснення Голокосту у тій формі, в якій він відбувся. Громадяни відповідних країн втрачали при цьому будь-який захист та впевненість у безпеці. При цьому знищення державності кожної нової країни відкривало нові можливості та призводило до виникнення нових практик поведінки на місцях. Найстрашнішими вбивства були саме там, де жертв спочатку позбавляли захисту з боку держави¹⁴³. Таким чином, навіть у пізні воєнні роки наявність держави – якщо вона була державою-союзником – відіграла для переслідуваних захисну роль, і це при тому, що кожна така держава, зокрема, Румунія та Угорщина, теж брала участь у переслідуваннях, тобто мала щодо цього власну політику. У розповідях очевидців теж можна відстежити тенденції, які вказують на наявність такої суперечності.

Знання німецької мови

Знання німецької мови могло стати у пригоді багатьом переслідуваним, адже в такому разі вони могли зрозуміти вказівки або накази та інколи мали можливість домовитися з окупантами чи навіть підкупити їх. Це не є чимось специфічним саме для переслідуваних осіб, яких вважали «циганами»; цю стратегію також згадують у розповідях інші очевидці. Приміром, Антоніна Богданович розповідає, що її бабуся була родом з Німеччини й одного разу мала нагоду поговорити з німецьким солдатом, що, на думку жінки, дуже допомогло¹⁴⁴. Зага Лакатош також згадує випадок, коли її родину мали «забрати». Один із ромів, який трохи розмовляв німецькою, пояснив, що батько Лакатош працює на німців. І тоді їх відпустили; «забрали» лише брата, але через деякий час він повернувся¹⁴⁵.

«[...] Тітка [...] знала декілька слів німецькою. Це її рятувало», – розповідає Людвік Долинський. Недивлячись на те, що вони були з конями та бричками (що відповідало типовим кліше про ци-

¹⁴³ Snyder T. Black Earth. Der Holocaust und warum er sich wiederholen kann. – München: Beck, 2015.

¹⁴⁴ Антоніна Богданович (Antonina Bogdanowicz), USC SFI, testimony 44556, сегмент 36.

¹⁴⁵ Зага Лакатош (Zaga Lakatosz, geb. Lakatosz), USC SFI, testimony 39421, сегмент 9.

ган), вони могли доволі вільно пересуватися. Вирішальну роль у випадку Долинського відігравали мовні знання його тітки та, насамперед, наявність документів¹⁴⁶. Як уже зазначено вище, описуючи своє тодішнє перебування у Львові, Мечислав Гоман теж говорить про те, що «німецьким циганам» допомагали знання мови і налагоджені контакти. Він також зазначає, що від згуртованості переслідуваних вигравав кожний із них¹⁴⁷.

Згуртованість переслідуваних

На думку багатьох очевидців, у Львові ромам дуже допомагали контакти і взаємна підтримка¹⁴⁸. Оскільки вони всі були знайомі, то могли обмінюватися інформацією та допомагати одне одному. Коли хтось з них про щось дізнавався, наприклад, про «нападки», то, як зазначає Марія Квятковська, про це невдовзі знав кожен другий або третій ром у Львові¹⁴⁹. Однак контактувати з людьми теж було небезпечно: «Знаєте, коли вони затримували когось із нас [...], то потім розпитували, де інші»¹⁵⁰, – пояснює Квек.

Після того як члени родини Долинських змінили багато місць перебування та дізналися про розстріли ромів у Тарнуві, їм вдалося дістатися Львова, де вони жили у різних квартирах, у місті та на окраїні. Ситуація з житлом була складною. Людвік Долинський розповідає, що багато ромів не радили іти до міста, оскільки не хотіли, щоб у Львові було ще більше ромів. Однак його родині це вдалося, і врешті-решт вони оселилися у маленькій власній хаті¹⁵¹. Родина Сурмай, що переховувалась у Бориславі, під час війни не підтримувала контактів з іншими ромами. Про це розповідає

¹⁴⁶ Людвік Долинський (Ludwik Doliński), USC SFI, testimony 44108, сегмент 49.

¹⁴⁷ Див. розповідь Мечислава Гомана (Mieczysław Goman) у розділі «Переховування у містах» даної статті.

¹⁴⁸ Матильда Мірга (Камінська) (Matylda Mirga Kamińska), USC SFI, testimony 47518; також про післявоєнний час та розшук родичів: Владислав Гуман (Władysław Guman), *ibid.*, testimony 46073; Дочка Горняк (Коломпарт) (Doczka Horniak Kolompart), *ibid.*, testimony 32538. Див. також розповідь Мечислава Гомана (Mieczysław Goman) у розділі «Переховування у містах».

¹⁴⁹ Марія Квятковська (Maria Kwiatkowska, geb. Goman), USC SFI, testimony 32103, сегмент 45.

¹⁵⁰ Зіяна Андрея (Квек) (Siejana Andreja Kwiek), USC SFI, testimony 32294, сегмент 5.

¹⁵¹ Людвік Долинський (Ludwik Doliński), USC SFI, testimony 44108, сегмент 29f.

Стефанія, яка народилась у 1930 р. За її словами, кожен піклувався про себе сам¹⁵².

У більшості розповідей, які ми досліджували, йдеться про історії конкретних родин. Це наголошує також і А. Подгорський у звіті про його невдалий проєкт, пов'язаний з інтерв'юванням ромських очевидців, які в часи нацистських переслідувань були на примусових роботах¹⁵³. Хоча у проаналізованих нами відеоінтерв'ю в центрі уваги часто стоїть слово «ми», слід мати на увазі ту обставину, що більшість опитаних під час окупації були дітьми або дуже молодими людьми. Через свій вік вони, імовірно, не могли пересуватися самостійно і вільно. Подробиці про те, якими саме були стосунки між ромами, де і хто встановлював обмеження, можна було б дізнатися з розповідей батьків або дідусів та бабусь опитаних очевидців. Але, наскільки нам відомо, немає записів або щоденників ромів, які у дорослому віці пережили нацистську окупацію в Галичині.

Допомога ззовні? Відносини з місцевим населенням

Мати Матильди Камінської чула про вбивства ромів і потім часто розповідала про це. Особливо після того, як українці побили її брата. Вони дуже боялись українців і переховувались від них у лісі та у Львові. Свідки розповідають, що у них не було сусідів, охочих допомогти¹⁵⁴. Антоніна Богданович теж майже увесь час у Львові сиділа вдома, оскільки боялась українців¹⁵⁵. «Бандерівці, ми кажемо українці, але ж і українці [...] не усі були бандерівцями», – пояснює Владислав Волошин¹⁵⁶. Роми розповідають не лише про розкрадання, які чинили німці, а й про розбійні набіги з боку українців. За оцінкою Марії Квятковської, німці та українці поводитись погано однаковою мірою¹⁵⁷.

¹⁵² Стефанія Горняк (Stefania Gorniak), USC SFI, testimony 45755, сегмент 23–30.

¹⁵³ Podgórski Artur. Interviews mit polnischen Roma.

¹⁵⁴ Матильда Мірга (Камінська) (Matylda Mirga Kamińska), USC SFI, testimony 47518, сегмент 10.

¹⁵⁵ Антоніна Богданович (Antonina Bogdanowicz), USC SFI, testimony 44556, починаючи із сегмента 19.

¹⁵⁶ Владислав Волошин (Władysław Wołoszyn), USC SFI, testimony 43586, сегмент 33.

¹⁵⁷ Про українців: Мацей Коломпарт (Maciej Kolompart), USC SFI, testimony 33055, сегмент 32; для порівняння: Марія Квятковська (Maria Kwiatkowska, нар. Goman), ibid., testimony 32103, сегменти 11 і 39.

Очевидці у розповідях постійно наводять кліше про злісних українців. У згаданому проекті А. Подгорського роми також негативно висловлюються щодо українців¹⁵⁸. Можливо, це пов'язано з життям очевидців у Польщі після 1945 р. Тут необхідно згадати широке суспільне обговорення, яке відбувалося у Польщі від 1990-х років, де йшлося про вину та відповідальність українців за страждання поляків, зокрема, з огляду на «Волинську різанину». Не можна також забувати і те, що саме на Волині польськомовні роми опинилися між двох фронтів; українські націоналісти сприймали їх як поляків і тому вбивали.

Про те, що місцеве населення майже не допомагало переслідуваним ромам, зазначає і Дочка Горняк (Коломпарт)¹⁵⁹. Владислав Гуман у своїй розповіді лише побіжно згадує поляків та українців¹⁶⁰.

Проте Мацей Коломпарт розповідає про допомогу з боку польського друга¹⁶¹. На думку Марії Квятковської, стосунки між поляками, українцями та ромами не були наповнені лише недовірою та неприязню. *«Я не можу сказати про поляків чогось дуже поганого, якщо б вони нас видали, це був би кінець»*¹⁶². *«На селі люди були добрі, вони давали нам їжу, молоко, хліб, те що в них було... не такі, якими є люди зараз»*, – каже Зіяна Квек¹⁶³.

Досить часто допомога залежала від конкретних обставин, про що зазначає Дітер Поль, розглядаючи допомогу з боку населення переслідуваним євреям в Галичині. На думку Д. Поля, більшість українців доволі байдуже ставилася до вбивств євреїв, тому випадки надання конкретної допомоги були поодинокими. Щоправда, він не наводить жодної інформації про ставлення українців та поляків до «циган», але наголошує, що населення вочевидь не мало ані можливості, ані бажання якимось чином протистояти переслідуванню євреїв¹⁶⁴.

¹⁵⁸ Podgórski A. Interviews mit polnischen Roma.

¹⁵⁹ Дочка Горняк (Коломпарт) (Doczka Horniak Kolompart), USC SFI, testimony 32538, сегмент 24.

¹⁶⁰ Владислав Гуман (Władysław Guman), USC SFI, testimony 46073.

¹⁶¹ Мацей Коломпарт (Maciej Kolompart), USC SFI, testimony 33055, сегмент 19.

¹⁶² Марія Квятковська (Maria Kwiatkowska, нар. Goman), USC SFI, testimony 32103, сегмент 22.

¹⁶³ Зіяна Андрєя (Квек) (Siejana Andreja Kwiek), USC SFI, testimony 32294, сегмент 5.

¹⁶⁴ Pohl D. Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944: Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens. – München: Oldenbourg, 1996. – S. 177–179.

Американський історик Генрі Гуттенбах наголосив на існуванні значної недовіри та підозрливості між ромами та неромами, що означало також існування дистанції між цими групами. Під час Другої світової війни цей чинник неабиякою мірою визначав можливість виживання ромів. Життя від смерті відмежувала лише зрада або донос, багато залежало від ставлення місцевих селян та партизан. Водночас він зазначає, що доказів того, що місцеве населення – поляки, білоруси або українці – якимось чином доносило окупантам про «циган», поки що не знайдено¹⁶⁵.

Іншу думку висловлює експерт з ромської тематики Єжи Фіцовський. Посилаючись на очевидців, він каже про велику готовність з боку поляків допомагати «циганам»¹⁶⁶.

Ніколай Бессонов вивчав життя ромів у колишньому Радянському Союзі. За результатами його досліджень, приблизно половина ромського населення пережила війну на теренах Радянського Союзу. Місцеве населення слов'янського походження набагато частіше й охочіше допомагало ромам, аніж євреям. Н. Бессонов не знайшов жодного документа, який би підтверджував факти безпосередньої участі місцевого населення у вбивствах «циган» або факти доносів на ромів. При цьому він називає три основні групи причин такої ситуації:

1. На відміну від євреїв, ромів рідко сприймали як таких, що мають політичні вплив та можливості. Тому ромів не вважали «прислужниками більшовиків», а отже, і «винними» у сталінському терорі. На думку Бессонова, це підвищувало готовність місцевого неєврейського населення допомагати «циганам».
2. Між переслідуваними та місцевими селянами виникли тісні взаємовідносини завдяки торгівлі та здаванню в оренду коней. Крім того, багато ромів взимку орендували у селян приміщення або половину будинку, тому виникали контакти та довіра між сторонами.
3. Оскільки музика, акробатичне мистецтво й танці «циган» дуже подобалися селянам, переслідувані становили для селян певну

¹⁶⁵ *Huttenbach H.R.* The Romani Pořajmos. The Nazi Genocide of Gypsies in Germany and Eastern Europe // *Crowe D., Kolst J. (Hrsg.).* The Gypsies of Eastern Europe. – Armonk, New York u.a.: Sharpe, 1991. – S. 44.

¹⁶⁶ *Ficowski J.* The Gypsies in Poland, History and Customs. – S. 41.

авторитетну групу. Бессонов також зазначає, що «цигани» жили бідніше, ніж місцеві мешканці, тому селяни їм співчували¹⁶⁷.

Д. Поль пише, що у випадку з євреями підтримку надавала уніатська церква¹⁶⁸. Чи була схожа тенденція щодо ромів? Як ставилась Римо-Католицька Церква до вбивств тих, кого вважали «циганами»? 15 опитаних очевидців стверджують, що вони віруючі, а в їхніх помешканнях можна побачити релігійні зображення та символи. Однак під час розмови вони не кажуть про церкву ані щось позитивне, ані негативне.

Для оцінки стосунків між ромами та іншими етносами у цьому регіоні потрібні подальші дослідження, насамперед, подій довоєнного часу.

«Євреї, цигани у першу чергу»¹⁶⁹ – «Спочатку євреї, потім цигани»¹⁷⁰ – «І цигани [...], і поляки, усі»¹⁷¹

Про єврейське населення очевидці здебільшого згадують побіжно. Лише дехто каже про контакти з євреями до і під час війни¹⁷². Одним з таких небагатьох свідків є Людвік Долинський, який розповідає про торгівлю з євреями під час війни, а також про підтримку з їхнього боку. Водночас він зазначає, що до окупації євреям жилося краще, ніж ромам, тому що «в них були гроші, навіть долари». Долинський згадує, що під час націонал-соціалістичної окупації декілька разів був у гетто, з метою торгівлі або щоб інколи «щось принести»¹⁷³.

Багато опитаних порівнюють утиски, яких вони зазнали, з переслідуваннями євреїв. Оповідачі переважно не бачать великої

¹⁶⁷ Бессонов Н. Цыгане СССР в оккупации. Стратегии выживания // *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі*. – 2009. – № 2 (6). – С. 30 і далі.

¹⁶⁸ Pohl D. Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944... – S. 177.

¹⁶⁹ Надзея Квек (Nadzieja Kwiek), USC SFI, testimony 35716, сегмент 13.

¹⁷⁰ Мачей Коломпарт (Maciej Kolompart), USC SFI, testimony 33055, сегмент 32.

¹⁷¹ Владислав Волошин (Władysław Wołoszyn), USC SFI, testimony 43586, сегмент 23.

¹⁷² Альбіна Камінська (Albina Kamińska, нар. Chmielowska), USC SFI, testimony 43327, сегмент, 24; навіть про допомогу під час окупації: Марія Квятковська (Maria Kwiatkowska, нар. Goman), *ibid.*, testimony 32103, сегмент 23; про відсутність контактів: Дочка Горняк (Коломпарт) (Doczka Horniak Kolompart), *ibid.*, testimony 32538, сегмент 26; чули про вбивства євреїв, але контактів не було: Мечислав Гоман (Mieczysław Goman), *ibid.*, testimony 32796, сегмент 39f.

¹⁷³ Людвік Долинський (Ludwik Doliński), USC SFI, testimony 44108, сегмент 82.

різниці між тими страхіттями, що довелося пережити їм, і стражданнями євреїв. «Цигани та євреї – різниці не було», – каже Антоніна Богданович¹⁷⁴. У більшості випадків різниця полягає лише у часі. «Не знаю, чому вони стріляли. [...] Хтозна, чому вони стріляли, навіть стріляли, як стріляли». Усі були у небезпеці: «як євреї, так і поляки, так і цигани»¹⁷⁵. «Ні в кого з нас не було жодної впевненості у завтрашньому дні, не лише з нас, ромів [...], а й з поляків», – каже Владислав Гуман. За його словами, тих, у кого не було роботи, арештовували та відправляли у гетто. У перший рік це були євреї, а потім і роми¹⁷⁶.

Критика джерел та висновки

Попри усі труднощі й той факт, що йдеться лише про частину ромів, котрі вижили, зокрема, про польськомовних ромів, їхні розповіді є для нас дуже важливими. За свідченнями очевидців, основними та успішними стратегіями виживання були переховування у містах та лісах, а також часта зміна місця перебування, по можливості «поводження як поляки», зміна власного зовнішнього вигляду, знання німецької мови, наявність справжніх або підроблених «іноземних документів» та у деяких випадках згуртованість переслідуваних. Вирішальне значення поряд із везінням, здається, також мали стосунки між ромами та місцевим населенням. Те саме можна сказати і про євреїв, що переховувались, але, вочевидь, ставлення польсько-української більшості на Галичині до євреїв відрізнялося від ставлення до ромів.

Очевидці зазначають, що вони усвідомлювали факт переслідувань і свідомо обирали певні стратегії. Більшу частину виділених нами стратегій виживання згадано й у розповідях єврейських очевидців¹⁷⁷.

¹⁷⁴ Антоніна Богданович (Antonina Bogdanowicz), USC SFI, testimony 44556, сегмент 19.

¹⁷⁵ Альбіна Камінська (Albina Kamińska, geb. Chmielowska), USC SFI, testimony 43327, сегмент 16.

¹⁷⁶ Владислав Гуман (Władysław Guman), USC SFI, testimony 46073, сегмент 58; про схоже розповідає: Зіяна Андрея (Квек) (Siejana Andreja Kwiek), *ibid.*, testimony 32294, сегмент 43; Стефанія Горняк (Stefania Gorniak), *ibid.*, testimony 45755, сегмент 21.

¹⁷⁷ Pohl D. Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944... – S. 362–378.

Не привертати до себе увагу, асимілюватися, розмовляти німецькою, без акценту розмовляти польською, підтримка ззовні та якийсь спосіб переховування – все це, безперечно, було необхідним для збереження життя. Суттєва різниця помітна, коли йдеться про взаємну допомогу переслідуваних. У розповідях єврейських очевидців про це майже не згадується. Одним із доволі цікавих аспектів є також розрізнення між польськими і румунськими та угорськими ромами. За свідченнями очевидців, це, імовірно, мало вплив на переслідування та виживання ромів в окупованій Польщі.

Свідки розповідають, що деякі поляки та українці хоча й співпрацювали з окупантами, однак готові були допомагати переслідуваним. Наукові дослідження теж свідчать про наявність цих обох тенденцій. 15 опитаних очевидців вказують, насамперед, що «українці» також мають нести відповідальність за вбивства. Однак таке твердження про «українців» не є специфічною рисою нацистських переслідувань ромів. Доволі часто надання допомоги залежало від конкретних обставин. Про активний чи пасивний спротив переслідуванням євреїв та ромів з боку українців або поляків у проаналізованих нами інтерв'ю майже не йдеться. Проте опитані роми здебільшого більш позитивно розповідають про поляків, аніж про українців. Окрім євреїв та ромів вони відносять до кола переслідуваних осіб також і поляків.

Слід також згадати ще один важливий момент – розрізнення за ознакою громадянства. Хоча на момент опитування очевидці проживали у Польщі і, вочевидь, вважали цю країну своєю батьківщиною, вони з гордістю говорять про своє румунське або угорське походження. Втім, можна припустити, що це пов'язано не стільки з Угорщиною або Румунією, скільки із самоідентифікацією з ромськими етнічними групами ловарі та келдерари. Схоже на те, що німецькі окупанти також розмежовували польських та «іноземних» «циган», принаймні навесні 1942 р. Вони намагались реєструвати «циган» і видворяти ромів з іноземним громадянством, але їм це зробити не вдалося з поки що не відомих нам причин.

Серед помітних мовних особливостей є те, що жоден з очевидців під час розповіді не вживає слова «Голокост», «Шоа», «Пораймос». Оповідачі також не оперують такими поняттями, як геноцид або Друга світова війна. «Дистрикт “Галичина”» або «Генерал-

губернаторство» вони також не згадують. Це може свідчити про те, що очевидці не часто розмовляли на цю тему, а також небагато чули про неї з інших джерел або досліджень. Можна також припустити відсутність контактів з іншими групами ромів.

У розповідях, що належать до проаналізованої нами вибірки, оповідачі не приділяють великої уваги місцю та часу подій. Деякі очевидці не могли пригадати власні дату та місце народження, бо вони не мають для них значення або просто точно їм невідомі¹⁷⁸. Очевидці також не вказують на конкретний час початку переслідувань або проведення облав та розстрілів.

Прикметним є той факт, що у деяких розповідях час окупації поділено на «раніше» та «потім». Це підтверджує висновки попередніх досліджень про те, що вбивства осіб, визначених як «цигани», приблизно з 1942 р. перейшли у нову радикальну фазу¹⁷⁹.

Точне місце подій не названо ще й тому, що багато з опитаних ромів деякий час перебували у лісі, – вони й самі про це кажуть. Очікувати щось конкретніше, ніж «поблизу Львова»¹⁸⁰, навряд чи можна, та й для виживання це, ймовірно, мало лише другорядне значення.

«Польські прізвища», навіть найближчих родичів, очевидці не називають не лише тому, що їх просто вже забули або не знали, а й через звичку вживати розмовно-побутові імена, які можуть сильно відрізнитися від офіційних. Тобто польські прізвища мали для них менше значення. Те саме можна сказати про ступінь спорідненості¹⁸¹.

Також впадає в око те, що в інтерв'ю майже не згадано кордони країн¹⁸². Війну оповідачі сприймають не як подію світового масштабу, а як те конкретне, що їм довелося пережити та/або як військо-

¹⁷⁸ Наприклад: Людвік Долинський (Ludwik Doliński), USC SFI, testimony 44108; Марія Квятковська (Maria Kwiatkowska), *ibid.*, testimony 32103; Зара Лакатош (Zaga Lakatosz), *ibid.*, testimony 39421; Матильда Мірґа (Камінська) (Matylda Mirga Kamińska), *ibid.*, testimony 47518.

¹⁷⁹ Круглов А. Геноцид цыган в Украине... – С. 104.

¹⁸⁰ Наприклад: Зіяна Андрея (Квек) (Siejana Andreja Kwiek), USC SFI, testimony 32294.

¹⁸¹ Наприклад: *idem*; Матильда Мірґа (Камінська) (Matylda Mirga Kamińska), USC SFI, testimony 47518.

¹⁸² Єдина, хто каже про кордони: Зіяна Андрея (Квек) (Siejana Andreja Kwiek), USC SFI, testimony 32294, починаючи із сегмента 4.

ві дії, свідками яких вони стали¹⁸³. Що це – специфічний феномен? Чи таке сприйняття взагалі було притаманне людям із сільських районів? Напевно, неправильним буде припущення, що таке сприйняття було типовим саме для «циган».

Оскільки даних щодо кількості ромів у Польщі до 1939 р. немає, то майже неможливо визначити кількість жертв. За різними оцінками, в Польщі було вбито від 8 тисяч до 50 тисяч ромів. Посилаючись на Є. Фіцовського, М. Ціммерман каже про близько 8 тисяч жертв. Ч. Мадайчик називає цифру близько 30 тисяч, а Ч. Лучак каже про майже 50 тисяч убитих «циган» в окупованій Польщі¹⁸⁴. В Україні теж немає даних про точну кількість жертв. О. Круглов пише про 19–20 тисяч осіб, які загинули як переслідувані «цигани» на території, що сьогодні належить Україні, причому більш ніж половина цих жертв загинули на території окупованої Румунією Трансністрії. Кількість жертв у дистрикті «Галичина» оцінюють у кілька сотень¹⁸⁵.

Перспективи досліджень

Відеоінтерв'ю з ромами є важливим джерелом інформації. До того ж, до інтерв'ю, які зберігаються в архіві Інституту візуальної історії, доволі легко отримати доступ. Для ширшого розуміння того, що довелося пережити переслідуваним ромам, слід проаналізувати інтерв'ю, що стосуються окупованої Польщі тощо. Цікаво було б провести порівняння з інтерв'ю, які містяться в інших архівних фондах. Наскільки сильно відрізнялись би наративи та стратегії виживання? Чи є виділені нами стратегії виживання типовими лише для Галичини або для усього Генерал-губернаторства? Чи використовували роми такі самі стратегії виживання в інших частинах Європи? Доцільно було б дослідити відмінності у ставленні окупантів до румунських та угорських і до польських або

¹⁸³ Наприклад: Зага Лакатош (Zaga Lakatosz), USC SFI, testimony 39421, сегмент 9; Мацей Коломпарт (Macej Kolompart), *ibid.*, testimony 33055, сегмент 23; Марія Квятковська (Maria Kwiatkowska, нар. Goman), *ibid.*, testimony 32103, сегмент 16.

¹⁸⁴ Zimmermann M. Rassenutopie und Genozid. – S. 283; *Luczak Cz. Polityka ludnościowa...* – S. 99; *Luczak Cz. Polska i Polacy...* – S. 133; *Madajczyk Cz. Die Okkupationspolitik...* – S. 538.

¹⁸⁵ Круглов А. Геноцид цыган в Украине... – С. 112 і далі.

радянських ромів, а у також у ставленні українців та поляків до євреїв і до «циган».

Безперечно, для переслідуваних стосунки з населенням, яке становило більшість, відігравали важливу роль. Галичина була багатонаціональним регіоном. Який вплив це мало на переслідуваних? Чи допомагали такі чинники, як поліетнічність та багатоконфесійність, пережити утиски або, навпаки, ускладнювали становище переслідуваних? Хто засвідчував більшу готовність допомогти або надати притулок «циганам» – поляки чи українці? Яку роль при цьому відігравало віросповідання ромів? Щоб отримати остаточні відповіді на ці запитання, треба провести подальші дослідження, які б стосувались не лише жертв, а й їхніх українських і польських сусідів.

Рекомендуємо також переглянути матеріали Центрального відомства з розслідування нацистських злочинів у Людвігсбурзі, яке було створено у ФРН з метою притягнення винних до відповідальності. Цей шлях дасть змогу дізнатися більше про місця та час здійснення розстрілів, а також, насамперед, про винних та їхнє життя до, під час і після війни.

Слід прагнути до детальнішого аналізу, під час якого необхідно розглянути діяльність органів влади нижчої ланки, місцевих і регіональних органів влади та поліцейських дільниць, аж до «маленьких виконавців». Інформаційну цінність можуть також мати післявоєнні розслідування щодо справжніх та ймовірних колаборантів, які проводили у Польщі та Радянському Союзі. Поряд з цим існують лише початкові дослідження про відносини між українськими, польськими та комуністичними партизанами та «циганами» і націонал-соціалістичні переслідування¹⁸⁶.

Свідчення, зібрані під час подорожей організації «Яхад – Ін Унум» («Yahad-In Unum»), теж можна розглядати як джерело інформації. З 2004 р. «Яхад – Ін Унум» намагається встановити досі не відомі місця масових розстрілів шляхом опитування населення у відповідних населених пунктах. На початку цієї роботи у центрі уваги були місця, де айнзацгрупи розстрілювали євреїв, але з деякого часу в опитуванні йдеться і про «циган».

¹⁸⁶ Окрім іншого у: *Бессонов Н.* Цыгане СССР в оккупации. – С. 17–52 та починаючи зі с. 42.

Велику цінність становлять відомі нам прізвища та імена переслідуваних, оскільки це уможливорює подальший пошук їхніх сімей і родичів. Прізвища та імена переслідуваних можна було б додатково пошукати у документальних джерелах у Галичині, наприклад, у матеріалах судових справ або документах реєстраційної служби. Такий шлях також дасть змогу більше дізнатися про період до 1939 р. Крім того, нам видається доцільним пошук у фондах Міжнародної служби розшуку в Бад-Арользені. У тамтешній центральній поіменній картотеці можна було б провести пошук за конкретними прізвищами, щоб, наприклад, дізнатися більше про ув'язнення «циган» у табори та тюрми на Галичині. Не варто забувати також і про об'єднання жертв, з якими слід було б налагодити контакти.

Додаток

Опрацьовані відеоінтерв'ю з архіву Інституту візуальної історії та освіти Фонду Шоа при університеті Південної Каліфорнії (<http://www.vha.fu-berlin.de>)

- Анелія Квятковська (Aniela Kwiatkowska), інтерв'ю 44553.
Антоніна Богданович (Antonina Bogdanowicz), інтерв'ю 44556.
Альбіна Камінська (Albina Kaminska), інтерв'ю 43327.
Дочка Горняк (Коломпарт) (Doczka Horniak Kolompart), інтерв'ю 32538.
Людвік Долинський (Ludwik Doliński), інтерв'ю 44108.
Мацей Коломпарт (Maciej Kolompart), інтерв'ю 33055.
Мечислав Гоман (Mieczyslaw Goman), інтерв'ю 32796.
Марія Квятковська, у дівоцтві Гоман (Maria Kwiatkowska, нар. Goman), інтерв'ю 32103.
Матильда Камінська (Mirga) (Matylda Mirga Kamińska), інтерв'ю 47518.
Надзея Квек (Nadzieja Kwiek), інтерв'ю 35716.
Стефанія Горняк (Сурмай) (Stefania Surmaj Górniak), інтерв'ю 45755.
Зіяна Квек (Андрея) (Siejana Andreja Kwiek), інтерв'ю 32294.
Владислав Гуман (Władysław Guman), інтерв'ю 46073.
Владислав Волошин (Władysław Wołoszyn), інтерв'ю 43586..
Зага Лакатош, у дівоцтві Лакатош (Zaga Lakatosz, нар. Lakatosz), інтерв'ю 39421.

Додаткові інтерв'ю, які не були використані:

Агнешка Сівак, у дівоцтві Зелінська (Agnieszka Siwak, нар. Zelińska), інтерв'ю 43583.

Анна Гоман, у дівоцтві Бурянська (Anna Goman, нар. Buriańska), інтерв'ю 33549.

Базилій Димітер (Bazyli Dumiter), інтерв'ю 43339.

Бронислава Сівак, у дівоцтві Зелінська (Bronisława Siwak, нар. Zelińska), інтерв'ю 44557.

Ева Ковальська, у дівоцтві Калиновська (Ewa Kowalska, нар. Kalinowska), інтерв'ю 44552.

Францишка Сівак, у дівоцтві Дуда (Franciszka Siwak, нар. Duda), інтерв'ю 44547.

Леон Сівак (Leon Siwak), інтерв'ю 44560.

Любов Овсянник (Liubov' Ovsiannik), інтерв'ю 49362.

Марія Гуцько (Maria Huczko), інтерв'ю 45718.

Петро Димітрак (Piotr Dumitrak), інтерв'ю 47008.

Розалія Пачковська, у дівоцтві Ковальська (Rozalia Paczkowska, нар. Kowalska), інтерв'ю 44546.

Владислав Мірга (Władystaw/Władysław Mirga), інтерв'ю 47038.

*Переклад з німецької
Володимира Малютіна*

ОЛЕНА КОЗАКОВА

ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ГЕНОЦИДУ
УКРАЇНСЬКИХ РОМІВ У ЗАРУБІЖНІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ

Порівняно новим напрямом досліджень в історіографії Другої світової війни є питання історії геноцидів. В останні десятиліття постала проблема вивчення трагедії ромів у період Другої світової війни. Одними з перших, на початку 1970-х рр., до питання масового знищення ромів нацистами привернули увагу британські дослідники Дональд Кенрік та Гретген Паксон¹. Згодом це питання досліджував ад'юнкт-професор сучасної історії Інституту Ф. Майнеке та Вільного університету Берліна Вольфганг Віпперман, який зауважив той факт, що під час Другої світової війни геноцид євреїв не був унікальним явищем, з ним можна порівнювати й переслідування ромів нацистськими військами. Вчений пише про «расистську мотивацію геноциду ромів»².

Дослідники геноциду зверталися до цієї проблематики, насамперед, у контексті історії західноєвропейських країн, таких як Німеччина, Австрія, поступово зміщуючи фокус уваги на історичну долю ромів у країнах Центральної та Східної Європи, зокрема, на

¹ Kenrick D., Puxon G. *Destiny of Europe's Gypsies*. – London: Heinemann Educational Books, 1972. – 256 p.

² Віпперман В. «Як і з євреями?» Пораймос у німецькій політиці та науці // *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі*. – 2009. – № 2 (6). – С. 62.

території СРСР. Таким чином, поза увагою не залишився і геноцид ромів на окупованих територіях України.

Роми є другою за чисельністю національною меншиною в Європі, яка зазнала геноциду під час Другої світової війни. Кількість убитих ромів на територіях Росії, України та Білорусі, за Д. Кенріком та Г. Паксоном, становить 30 тисяч осіб³. Схожу думку висловив російський незалежний дослідник Ніколай Бессонов, зауваживши, що на окупованих територіях СРСР було знищено половину ромського населення⁴.

Чисельність ромського населення на окупованій території України скоротилася приблизно на 19–20 тисяч осіб, враховуючи ромів, депортованих із території Румунії до Трансністрії⁵. Зазначимо, що кількість загиблих і характер переслідувань на окупованих землях відрізнялися. Територія сучасної України під час війни перебувала під контролем різних держав. Більша частина України належала до німецької зони окупації – дистрикту «Галичина» на території більшої частини Західної України та райхскомісаріату «Україна», що охоплював Волинь, Поділля, центральну та східну частини України. До адміністративно-територіальної одиниці окупаційної румунської влади – окупаційної зони «Трансністрія» – увійшли території сучасних Вінницької, Одеської, Миколаївської областей та лівобережна частина Молдови.

Для означення переслідувань і вбивств ромів у роки Другої світової війни на початку 1990-х рр. у наукових колах почали використовувати термін «Пораймос» (ромською *Pharrajimos, Porrajmos, Porraimos, Poraimos*), який виник аналогічно до єврейського означення винищення за національною належністю – «Голокост» (англ. *Holocaust*, давньогрец. *ὁλόκαυστος*). Поява термінології для означення цього явища, на думку дослідників, прискорила визнання геноциду ромів на громадському та політичному рівнях. Уперше термін «Пораймос» було використано у публікації Генрі Р. Гуттен-

³ Кенрик Д., Паксон Г. Цыгане под свастикой / [Пер. с англ. А. Бураковская]. – М.: Текст, 2001. – С. 132.

⁴ Бессонов Н. Цыганская трагедия. 1941–1945. Факты, документы, воспоминания. Том 2. Вооружённый отпор. – СПб.: Издательский дом «Шатра», 2010. – С. 21.

⁵ Круглов А. Геноцид цыган в Украине в 1941–1944 гг.: статистико-региональный аспект // *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі*. – 2009. – № 2 (6). – С. 112–113.

баха у 1991 р.⁶, проте він не набув великого поширення в той час. Пізніше, під час наукової зустрічі, що відбувалася в м. Снагов у Румунії у 1993 р., на підтримку терміна «Пораймос» виступив лінгвіст, професор Техаського університету Ян Хенкок, якому й приписують авторство цього поняття. Дослідник аргументував свою думку, навівши кілька тлумачень цього терміна в діалектах романі. Іншими варіантами для означення геноциду ромів є «Маріпен» (ромською *Maripen*) у значенні «вбивство», «Мударіпен, Мурдаріпен» (ромською *Mudaripen, Murdaripen*) – «катування», «Самударіпен» (ромською *Samudaripen*) – «вбивство всіх»⁷.

Не всі ромологи погодилися із цією термінологією. Російський дослідник Н. Бессонов вказав на те, що з лінгвістичного, а також етичного погляду термін «Пораймос» є невдалим і не використовується носіями історичної пам'яті, тобто ромами. Також автор порушує проблему використання громадськими активістами у публіцистичній та, почасти, науковій літературі вислову «голокоост ромів», наголошуючи на тому, що термін «Голокоост» стосується винятково єврейської історії⁸.

Російський етнограф та лінгвіст Лев Черенков вважав термін «Пораймос» образливим, адже з волоського діалекту романі він перекладається як «широко розкривати», що асоціюється із діями сексуального характеру⁹.

Ще раніше, в 1988 р. І. Паксон і Д. Кенрік запропонували назву «Berša Vibahtale», що в перекладі означає «нещасливі роки»¹⁰. Ще одним варіантом, яким користуються громадські діячі, є назва «Калі Траш» (*Kali Traš*), що перекладається як «чорне жакіття».

Болгарські дослідники Єлена Марушиакова та Веселін Попов зауважили використання термінів «Голокоост», «Пораймос»,

⁶ Huttenbach H. The Romani "porajmos": The nazi genocide of Europe's Gypsies // *Nationalities Papers*. – 1991. – № 19.3. – P. 373–394.

⁷ Hancock I. On the interpretation of a word: Porrajmos as Holocaust // *Travellers, Gypsies, Roma: The Demonisation of Difference*. – Newcastle: Cambridge Scholars Publishing, 2007. – P. 53.

⁸ Бессонов Н. Об использовании терминов «Пораймос» и «Холокоост» в значении «геноцид цыган» // *Голокоост і сучасність. Студії в Україні і світі*. – 2007. – № 1 (2). – С. 71–82.

⁹ Tcherenkov L., Laederich S. The Rroma Otherwise known as Gypsies, Gitanos, Tsiganes, Tigani, Çingene, Zigeuner, Bohémiens, Travellers, Fahrende etc. – Basel: Schwabe Verlag, 2004. – P. 184.

¹⁰ Puxon G., Kenrick D. *Berša Vibahtale*. – London: Romanestan Publications, 1988. – 148 p.

«Самударипен», «Калі Траш» в побутовому обігу та показали їхню роль у міфологізації історичної пам'яті ромів¹¹.

Сучасна історіографія ще не дійшла згоди у використанні термінології, тому нині згадані визначення використовують, переважно, громадські діячі, а в більшості наукових публікацій зустрічаємо термін, який не має політичного або емоційного забарвлення, – «геноцид».

Незважаючи на термінологічну невизначеність щодо досліджуваного явища, зарубіжна історіографія оминає увагою питання геноциду радянських ромів. Важливий напрям у дослідженні цієї проблеми – вивчення геноциду українських ромів у контексті загальноєвропейської історії геноциду ромів. Це, переважно, фіксація відомостей про переслідування та вбивства ромів у регіонах України. Яскравим прикладом такого дослідження є праця історика Д. Кенріка та журналіста Г. Паксона, присвячена вивченню витоків упередженого ставлення до ромів та їхнього переслідування в Європі від Середньовіччя до часів Другої світової війни. Окрему увагу приділено переслідуванню нацистськими військами ромів у радянських республіках, у тому числі в Україні. Дослідники зауважили, що спочатку планом «Барбаросса» не передбачалося масове винищення євреїв та ромів, проте командирам айнзацгруп було віддано наказ про знищення «расово та політично небажаних елементів», до яких зараховували також ромів. Підставами для проведення каральних акцій були звинувачення ромів у шпигунстві, грабінництві, участі у партизанському русі тощо. На основі документів та наказів окупаційної влади, що збереглися в архівах, окреслено характер діяльності айнзацгруп і військового керівництва та підраховано приблизну кількість жертв¹².

У публікації німецького історика Міхаеля Циммермана знаходимо згадки про систематичні вбивства ромів у Криму айнзацгрупою D, у Кам'янець-Подільському та Житомирі – службою безпеки (CD)¹³. Дослідник порівняв нацистську політику щодо євреїв,

¹¹ *Marushiakova E., Popov V.* Holokaust, Porrajmos, Samudaripen... Tworzenie nowej mitologii narodowej // *Studia Romologica*. – 2010. – № 3. – S. 75–94.

¹² *Кенрик Д., Паксон Г.* Цыгане под свастики. – С. 131–132.

¹³ *Zimmermann M.* The Soviet Union and the Baltic States, 1941–44: the Massacre of the Gypsies // *The Gypsies during the Second World War*. – Vol. 2: In the Shadow of the Swastika. – Hatfield: Centre de recherchesiganes; University of Hertfordshire Press, 1999. – P. 131–148.

радянських полонених і ромів. Він зауважив спільні риси у долі євреїв та ромів, зазначивши факти масового знищення, геноцид стосовно єврейського та ромського населення¹⁴.

Дослідник Н. Бессонов простежив еволюцію політики окупаційної влади щодо ромів, виділивши її етапи. Перший етап (літо 1941 – початок 1942 р.) характеризувався знищенням ромських кочових таборів айнзацгрупами, поліцією безпеки та службою безпеки; на другому (1942 р.) відбувся геноцид за етнічною ознакою, зокрема, винищення ромів, які вели осілий спосіб життя; останній, третій етап (з 1943 р. до кінця окупації) – роми поряд зі слов'янським населенням стали жертвами каральних акцій, спрямованих проти партизанів. Автор окреслив місця масових страт ромів в окремих регіонах України¹⁵.

Факти знищення ромів у зоні військової адміністрації наведено в монографії російського дослідника Іллі Альтмана¹⁶. В іншій своїй книзі автор зауважив, що винищення ромів відбувалося за певними ознаками (кочовий спосіб життя, асоціальна поведінка та ін.) і не виділялося в окрему позицію як знищення євреїв, що заперечило геноцид ромів на території СРСР¹⁷.

До другого напрямку досліджень з історії геноциду ромів можна віднести вивчення відомостей про політику німецької влади та діяльності спецслужб на територіях окупованої України. Це питання найбільш повно висвітлено у публікаціях німецького історика Мартіна Холлера. Це були перші праці, в яких детально розкривалося питання нацистської політики на окупованих територіях стосовно ромів¹⁸. Дослідник окреслив джерельну базу для дослідження питання геноциду ромів на території Радянського Союзу,

¹⁴ *Idem.* Jews, Gypsies and Soviet Prisoners of War: Comparing Nazi Persecutions // The Roma. A minority in the Europe: Historical, Political and Social Perspectives / Eds. R. Stauber, R. Vago. – Budapest; New York: CEU Press, 2007. – P. 31–54.

¹⁵ *Бессонов Н.* Геноцид цыган Украины в годы Великой Отечественной войны // Рома в Україні: Історичний та етнокультурний розвиток циган (рома) України (XVI–XX ст.). Матер. Міжнарод. кругл. столу 3 листоп. 2006 р. – Донецьк: Вебер, 2006. – С. 4–28.

¹⁶ *Альтман И.* Холокост и еврейское сопротивление на оккупированной территории СССР. – М.: Фонд «Холокост», 2002. – 320 с.

¹⁷ *Его же.* Жертвы ненависти. Холокост в СССР, 1941–1945 гг. – М.: Фонд «Ковчег», 2002. – С. 38–39.

¹⁸ *Holler M.* Der Nationalsozialistische Völkermord an den Roma in der Besetzten Sowjetunion (1941–1944). – Heidelberg, 2009. – 142 s.

а також методологічні проблеми її використання. Це документи різного рівня та спрямування з архівних установ пострадянських країн, зокрема, Російської Федерації та України, а також спогади людей, що стали свідками переслідувань ромів. Стосовно долі українських ромів, історик проаналізував діяльність айнзацгрупи С на території Східної України та айнзацгрупи D у Криму. Використавши широке коло джерел, автор дійшов висновку, що переслідування ромів мало ознаки геноциду. Вбивства ромів автор називає другим етапом програми геноциду, після знищення євреїв¹⁹. Винятком стала політика в Криму, де знищення представників ромського народу відбувалося паралельно із вбивствами євреїв²⁰. Історик провів паралель між масовим знищенням євреїв і переслідуваннями ромів на окупованих територіях Радянського Союзу, вказавши спільні ознаки. Зокрема, роми, поряд з євреями, були звинувачені у шпигунстві, що стало офіційною причиною переслідувань²¹. Представники цих національностей підлягали фактичному знищенню, вбивства мали масовий характер. Основним мотивом для винищення як євреїв, так і ромів стала расистська ідеологія²².

Питання переслідування та вбивства ромів дистрикту «Галичина» у 1941–1944 рр. дослідив Пьотр Вавженюк, старший викладач Содертонського університету у Стокгольмі. На основі свідчень сучасників та архівних матеріалів автор проаналізував причини лояльності окупаційної влади щодо ромів у дистрикті «Галичина» та його столиці Лемберзі (сучасному Львові)²³. Завдяки дослідженню історика стало відомо, що у дистрикті «Галичина» після 1942 р. було змінено політику щодо ромів, що мала відтоді такий самий характер, як і стосовно єврейського населення. Науковець зауважив, що, з одного боку, відбувалося знищення ромів німецькими

¹⁹ *Idem*. “Like Jews?” The Nazi Persecution and Extermination of Soviet Roma Under the German Military Administration: A New Interpretation, Based on Soviet Sources // *Dapim. Studies on the Shoah*. – 2010. – Vol. 24. – P. 161.

²⁰ *Idem*. *Der Nationalsozialistische Völkermord...* – S. 78.

²¹ *Idem*. “Like Jews?” – P. 162.

²² *Ibid.* – P. 174.

²³ *Wawrzeniuk P.* Unsafe haven: Persecution of Roma in Lemberg, 1941–1944 // Abstracts of 2015 Nordic Conference on Romani Studies. – P. 36: [https://www.sh.se/p3/ext/res.nsf/vRes/konferens_1426258521928_abstracts_final_pdf/\\$File/abstracts_final.pdf/](https://www.sh.se/p3/ext/res.nsf/vRes/konferens_1426258521928_abstracts_final_pdf/$File/abstracts_final.pdf/).

окупаційними військами, а з іншого – місцеві жителі переховували ромів та допомагали їм вижити²⁴.

До дослідження ромського геноциду на території України долучилася французька міжнародна асоціація «Яхад – Ін Унум» (Yahad-in Unum). Найбільша проблема, з якою стикаються дослідники, – це брак коеморації та захисту поховань. Також невирішеною є проблема ідентифікації жертв²⁵. Результати досліджень подано в експозиціях на виставках у Франції. У випуску № 56–57 «Території винищення у Східній Європі (1941–1945)» французького часопису «Etudes tsiganes» за 2016 р.²⁶ видано матеріали про історичні та правові аспекти нацистської політики щодо ромів, особливості депортації румунських ромів у Придністров'я, а також локальні дослідження масових убивств у Росії, Україні, Білорусі, країнах Балтії та Польщі.

Окремий, третій напрям вивчення історії геноциду ромів – вивчення питання депортації приблизно 25 тисяч румунських ромів на територію Трансністрії. Цю проблематику розкрито у працях Віорела Акіма, наукового співробітника Інституту історії «Ніколае Йорга» Румунської академії наук. У монографії, присвяченій історії румунських ромів, дослідник розглянув депортацію ромів у контексті політики румунського уряду щодо виселення з країни небажаних елементів за етнічною, релігійною, ідеологічною та соціальною ознаками, а саме євреїв, ромів, комуністів, представників релігійних меншостей, безробітних тощо. Власне, дослідник у своїх ранніх працях вважав депортацію ромів частиною політики «румунізації суспільства»²⁷. Історик вводить у науковий обіг документальні джерела з румунських архівів²⁸. Точка зору дослідника щодо характеру переслідувань еволюціонувала, і в пізніших працях він

²⁴ Шведские ученые выявляют подоплеку геноцида цыган в Украине [інтерв'ю з к-том іст. наук, ст. викл. Содерторнського ун-ту П. Вавженюком / спілкувався Ю. Гурман] // Радио Швеция. – 2013. – 30 кв.: <http://sverigesradio.se/sida/artikel.aspx?programid=2103&artikel=5520843>.

²⁵ Desbois P. Yahad – In Unum's Research of Mass Grave Sites of Holocaust Victims // Killing Sites. Research and Remembrance. – Berlin: Metropol Verlag, 2015. – P. 94.

²⁶ Etudes tsiganes. Des territoires d'extermination. – 2016. – № 56–57.

²⁷ Achim V. The Roma in Romanian History [trans. from romanian by R. Davies]. – Budapest, New York: Central European University Press, 2004. – P. 167.

²⁸ Idem. Documente privind deportarea țiganilor on Transnistria, 2 vol. – București: Editura enciclopedică, 2004. – 918 p.

дійшов висновку, що політика румунського уряду щодо депортації ромів мала спільні риси з політикою німецької влади в питанні масового знищення людей за етнічною ознакою. Автор дослідив питання використання ромів на примусових роботах у Трансністрії, відзначивши спільні риси з організацією праці євреїв та специфічний характер робіт порівняно з трудовою зайнятістю іншого населення Трансністрії²⁹.

Разом з геноцидом єврейського народу долю ромів під час депортації на територію Трансністрії розглянув д-р Раду Іоанід у монографії, присвяченій Голокосту в Румунії. Депортацію ромів автор розглядає як трагедію, приниження для народу, представники якого були й у складі румунської армії за часів Першої світової війни³⁰.

Самобутність політики румунської влади, незалежність дій уряду від німецької політики зауважила наукова співробітниця Лувенського католицького університету Татьяна Сирбу. Дослідниця детально розглянула переписи населення, які мали на меті фіксацію не лише етнічної ідентифікації, а й соціальної належності населення. Т. Сирбу зазначила послідовність румунської політики, чітку організацію депортації ромів, яка відбувалася в декілька етапів, за населеними пунктами та суспільними категоріями. Основними джерелами для дослідження стали документи з Центрального національного історичного архіву та Національного архіву Республіки Молдова, фондів управління поліції та румунської жандармерії³¹. В іншій публікації Т. Сирбу розглянула політику румунського уряду щодо ромів у контексті політики переведення представників національної меншини до осілості – створення «циганських поселень». Дослідниця виявила спільні риси політики російського царського уряду у першій половині XIX ст. та румунської влади в середині XX ст. На думку історика, дискримінація відбувалася не за етнічною ознакою, а за соціальними критеріями, проте Т. Сирбу

²⁹ *Idem*. Munca forțată în Transnistria. “Organizarea muncii” evreilor și romilor, decembrie 1942 – martie 1944. – Târgoviște: Editura Cetatea de Scaun, 2015. – 148 p.

³⁰ *Ioanid R.* The Holocaust in Romania: The destruction of Jews and Gypsies under the Antonescu Regime, 1940–1944. – Chicago: Ivan R. Dee, 2000. – P. 226.

³¹ *Sirbu T.* Les Roms de Bessarabie sous le Gouvernement du Marechal Ion Antonescu // *Revista de Etnologie și Culturologie*. – 2006. – № 1. – P. 240–250.

запропонувала розглядати це явище в рамках студій із вивчення геноциду³². В іншій роботі Т. Сирбу звернулася до питання депортації осілих ромів, які вели асоціальний спосіб життя, що виражалося в порушенні закону або відсутності професійної зайнятості³³. Загалом, дослідження вченої розкрили кількісні ознаки депортації. Вона детально проаналізувала кількість та характеристики переселених ромів за переписами населення у Румунії.

Депортацію ромів як цілеспрямоване вбивство за етнічною ознакою з боку румунської влади розглядає доцент університету Центральної Флориди у м. Орlando (США) Владімір Солонарь. Дослідник зосередився на визначенні мотивів румунської політики щодо ромів і вважав основною причиною депортації расові упредження та румунський націоналізм. В. Солонарь звернув увагу на роль особистості І. Антонеску як одноосібного лідера, який є відповідальним за рішення депортувати частину населення Румунії³⁴. Історик висвітлив прояви як жорстокості, так і лояльності щодо ромів з боку жандармерії та цивільного населення³⁵.

До питання передумов виникнення геноциду, його ідеологічних засад у Німеччині та Румунії звернувся керівник групи «Етнологія ромів» Академії наук Молдови Іон Думініка. Дослідник на основі наявної історіографії, здебільшого румунської, та свідчень очевидців подій окреслив вирішення ромського питання в Румунії, зазначивши той факт, що ромів ставили в один ряд з євреями, звинувачуючи їх у шпигунстві³⁶. Автор зауважив погані умови проживання в Трансїстрії, які призводили до непрацевдатності населення, голоду, хвороб, втеч на територію Румунії та високої смертності населення³⁷.

³² *Idem*. Politică “satelor de romi” a Guvernului Ion Antonescu: romii din Basarabia (1942–1944) // *Ibid.* – 2008. – № 4. – P. 174–176.

³³ *Idem*. La déportation des «tsiganes sédentaires» de Bessarabie pendant la deuxième guerre mondiale // *Ibid.* – 2013. – № 13–14. – P. 162.

³⁴ Солонарь В. Этническая чистка или борьба с преступностью? Депортация румынских цыган в Трансїстрию в 1942 г. // *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі*. – 2008. – № 1 (3). – С. 75.

³⁵ Там само. – С. 81–86.

³⁶ Думініка І. Депортация и дискриминация румынских цыган во время Второй мировой войны // Великая Отечественная война 1941–1945 г.г. в исторической памяти Приднестровья. – Тирасполь: Издательство Приднестровского Университета, 2011. – С. 107.

³⁷ Там само. – С. 124.

Пісенна творчість бессарабських ромів, присвячена участі у Другій світовій війні, дістала відображення у дослідженні фольклориста, кандидата філологічних наук Грігоре Ботезату³⁸.

Документальну збірку усних свідчень щодо геноциду ромів та їх депортації до Трансністрії підготували діячі румунського ромського центру «Амаре Роменза» (Amare Rromentza) – соціологи Адріан-Ніколае Фортуною, Михай Някшу та лектор Бухарестського університету Деля-Мадаліна Грігоре за підтримки Національного управління фондом культури Румунії. Проект являв собою, насамперед, культурологічне дослідження, яке інтерпретувало депортацію в контексті культури ромів. Це зумовлено тим фактом, що виселення відбувалося за соціальними ознаками: кочовий спосіб життя, асоціальна поведінка тощо. Дослідники розвінчують міф про «картонні кораблі», на які нібито були посаджені роми, що підлягали депортації. Цей міф є непрямим доказом того, що у свідомості населення закріпилося поняття про тотожність долі євреїв та ромів у роки Другої світової війни³⁹. Під час дослідження було записано двадцять п'ять інтерв'ю між 2008 та 2010 рр. з ромами, які пережили геноцид. Ці свідчення відображають пам'ять ромів про геноцид, дають уявлення про взаємини представників національної меншини з румунською владою, способи виживання під час депортації, смерть від голоду та інші подробиці трагедії. В публікації зустрічаємо пісенний фольклор румунських ромів. Зібрані свідчення, разом з опублікованими документальними джерелами, подають картину виселення ромів та їхньої подальшої долі⁴⁰.

У новітній історіографії набуває популярності дослідження політики пам'яті, яке вже можна вважати окремим напрямом. Цій проблематиці присвячено праці доктора історичних наук, доцента

³⁸ *Botezatu Gr.* Cinteecele romilor din perioada celui de-al Doilea Război Mondial // Цыгане Республики Молдова: история, культура, социальное положение. I научная конференция. Январь 1998. – Кишинёв: Департамент Национальных Отношений, 1998. – С. 28–33.

³⁹ *Cultura romă între “bărci de carton” și realitate // Centural de Cercetari Culturale și Sociale:* http://beta.researchcenter-rodimata.com/ro_RO/cultura_roma_intre_barci_de_carton_si_realitate-34.

⁴⁰ *Furtună A.-N., Grigore D.-M., Neacșu M.* Sostar na rovas? O Samudaripen thaj lesq̄i ciaci paramisi. Dece nu plang? Holocaustul romilor și povestea lui adevărată. Deportarea romilor on Transnistria: mărturii, studii, documente. – București: Amare Rromentza, 2010. – 152 p.

Содертгорнського університету А. Котлярчука. Вчений звернув увагу на політику пам'яті у Білорусі та порівняв її з українською політикою пам'яті та її меморіалізацією, зазначивши зростання інтересу в Україні до історії ромського народу. Автор виявив розбіжності в політиці пам'яті в Білорусі, Росії та Україні, проте зауважив і спільні риси на сучасному етапі розвитку суспільства, а саме перекладення провини за геноцид ромів на німецький та румунський уряд і окупаційні війська, не беручи до уваги участь радянських громадян у процесі знищення національної меншини⁴¹. На скандинавській конференції з ромських студій А. Котлярчук торкнувся питання масових поховань ромів в Україні та політики СРСР і пострадянських країн щодо пам'яті про геноцид⁴².

Останній дослідницький напрям – створення бібліографічних показників, у яких відведено місце проблемі геноциду ромів на території СРСР та України. На сайті Українського центру вивчення історії Голокосту опубліковано перелік сучасних видань з історії геноциду ромів під час Другої світової війни, який постійно оновлюється⁴³.

Анотовану бібліографію щодо геноциду та знищення ромів і синті склали за підтримки Міжнародного альянсу пам'яті жертв Голокосту (IHRA) професор Європейського університетського інституту Ільсен Абу та дослідниця Анна Абакунова. Цей огляд дає змогу ознайомитися з наявною літературою, яку розподілено за регіональним принципом⁴⁴.

⁴¹ Котлярчук А. *Нацистський геноцид циган: Советская и постсоветская политика памяти в сравнительной перспективе* // Nazi Genocide of Roma and Jews in Eastern Europe. International Forum. Museum of Jewish Heritage and Holocaust. Moscow February, 2013. Moskva: Museum of Jewish Heritage and Holocaust, Moscow: <http://www.diva-portal.se/smash/get/diva2:749136/FULLTEXT01.pdf>.

⁴² *Idem*. The Nazi genocide of Roma in Ukraine. Mass graves and memory politics in Soviet and post-Soviet era // Abstracts of 2015 Nordic Conference on Romani Studies. – P. 25: [https://www.sh.se/p3/ext/res.nsf/vRes/konferens_1426258521928_abstracts_final_pdf/\\$File/abstracts_final.pdf](https://www.sh.se/p3/ext/res.nsf/vRes/konferens_1426258521928_abstracts_final_pdf/$File/abstracts_final.pdf).

⁴³ Бібліографія з проблематики нацистської та румунської антиромської політики у Третьому райху і на теренах окупованої України та СРСР у 1941–1944 рр., а також загальні роботи про історію ромів у Російській імперії, СРСР та в Україні (станом на січень 2016 р.) // Український центр вивчення історії Голокосту: <http://romagenocide.com.ua/bibliohrafiya-ta-publikatsii>.

⁴⁴ *About I*. Part 1: Annotations to the Bibliography on the Genocide and Persecution of Roma and Sinti. Part 2: Bibliography on the Genocide and Persecution of Roma and Sinti. – International Holocaust Remembrance Alliance, 2015. – 219 p.

Упродовж останніх десятиліть вивчення геноциду ромів набуває належного висвітлення. Офіційне визнання урядами країн переслідування ромів як геноциду сприяє популяризації історії ромів, а також науковому вивченню долі народу. Закордонна історіографія представлена, в основному, працями німецьких і румунських істориків, що зумовлено наявністю специфічної архівної джерельної бази. Чисельність жертв геноциду ромів залишається відкритим питанням і потребує уточнення. Є дані щодо вбивств ромів в окремих містах та регіонах. Політику німецького уряду щодо ромів на окупованих територіях України закордонні вчені розглядають у загальноєвропейському контексті, хоча і виявлено особливості в політиці в різних окупаційних зонах. Зокрема, відомо, що масові вбивства ромів у Криму відбувалися на ранніх етапах окупації, натомість в інших регіонах – після 1942 р. Дослідники прослідковують еволюцію політики німецької влади щодо ромів на території райхскомісаріату «Україна» та дистрикту «Галичина»: від переслідувань за «асоціальну поведінку» до знищення їх із расових мотивів, порівнюючи з політикою щодо єврейського населення. Актуалізовано питання депортації ромів на територію Трансністрії та їхньої подальшої долі, виявлено причини румунської політики, взаємовідносини з румунським та українським населенням, особливості побутового життя та ін. Питання долі ромів на території Закарпаття, що була підконтрольна Угорщині, залишається майже недослідженим. На цьому етапі вивчення геноциду українських ромів триває пошукова робота. Введення в науковий обіг більшості документальних джерел все ще чекає свого часу, відповідно наявні прогалини в статистиці жертв геноциду. Об'єктом подальших досліджень має стати сучасна політика пам'яті щодо геноциду ромів.

ТЕТЯНА СТОРОЖКО

ПОБУТ РОМІВ УКРАЇНИ В ПЕРІОД НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ У ДИТЯЧИХ СПОГАДАХ

Життя в умовах окупації не лише змінює звичний життєвий ритм, порушує усталені соціальні зв'язки, а й переорієнтовує на нові цінності, серед яких на перше місце виходить збереження життя. Як зазначає дослідник історії повсякдення О. Лисенко, на відміну від мирного часу загрози для окремої людини та певних соціальних (етнічних, конфесійних, політичних) груп під час війни набувають системного характеру, стають головною ознакою повсякденного існування¹.

Реалії воєнного часу суттєво вплинули на звичний уклад побуту ромів, які перебували на окупованих територіях. І хоча зі здобуттям Україною незалежності тема Другої світової війни опинилась у центрі численних суспільних дискусій, а в українській історичній науці накопичилася значна кількість праць, присвячених перебігу військових дій на українських землях, ромську тематику в цих дослідженнях фактично не висвітлено. Однією з причин, що може пояснити брак в українській та зарубіжній історіографії досліджень повсякдення ромів періоду окупації, на думку координаторки Інституту Фонду Шоа в Україні А. Ленчовської, є «фактична

¹ Лисенко О. Історія повсякденності як галузь наукового знання (повсякденна історія війни: методологічні нотатки) // Історія повсякденності: теорія та практика: матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14–15 трав. 2010 р. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – С. 16.

заборона на дослідження “етнічного” аспекту війни» в Радянському Союзі. Дослідниця Н. Зіневич своєю чергою наголошує, що «закритість та недоступність матеріалів із вітчизняних архівів обмежили коло наукових пошуків, зокрема, практично не дослідженню залишається геноцид ромів України»².

У контексті вивчення дотичних тем воєнної історії науковці звертаються до розгляду таких проблем, як адміністративно-політичні аспекти німецького та румунського окупаційних режимів, історія Голокосту єврейського населення, питання колабораціонізму, вивчення побуту та повсякдення. За спостереженням О. Лисенка, в сучасній українській історіографії спостерігається відхід у соціальну, усну, інтелектуальну, гендерну історію, історію речей тощо. Зокрема, у 2000-х роках у наукових колах поступово поживляється обговорення соціальних аспектів окупації, її впливу на подальше життя городян та селян. Цій проблематиці присвячено праці В. Дудник³, М. Михайлюк⁴, В. Удовика⁵, О. Удода⁶. Становище селянства, а саме систему оподаткування, праці в громадських господарствах, ситуацію з медичним та харчовим забезпеченням у зазначений період досліджують Т. Нагайко⁷, М. Потильчак⁸, М. Слободянюк⁹ та ін.

² Зіневич Н. До питання про специфіку геноциду ромів на українських землях у роки Другої світової війни // *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі*. – 2009. – № 2 (6). – С. 148.

³ Дудник В. Діяльність Київської міської управи у перші місяці фашистської окупації // *Сторінки воєнної історії України*. – Вип. 9. – Ч. 2. – К., 2005. – С. 205–213.

⁴ Михайлюк М. Агітаційно-пропагандистська діяльність органів німецької окупаційної влади серед населення України (1941–1944 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2006. – 20 с.

⁵ Удовик В. Німецько-фашистський окупаційний режим (1941–1944 рр.) на території генеральної області «Київ» (Київська та Полтавська області): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2005. – 16 с.

⁶ Удод О. Повсякденне життя киян в умовах окупації (вересень 1941 – листопад 1943): питання методології та історіографії // *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. Міжвід. зб. наук. праць. – К., 2006. – Вип. 15. – С. 374–381.

⁷ Нагайко Т. Економічна політика фашистської Німеччини та її вплив на матеріальне становище селянства України // *Національні рухи опору в східній і центральній Європі кінця 1930-х – середини 1950-х років: Матеріали Міжнародної науково-теоретичної конференції*. – К., 2005. – С. 34–38.

⁸ Потильчак О. «Новий порядок» в окупованій Україні // *Пам'ять століть*. – 1999. – № 1. – С. 97–104.

⁹ Слободянюк М. Селяни України під нацистським окупаційним режимом, 1941–1944 (на матеріалах південних областей) // *Київська старовина*. – 2000. – № 2. – С. 48–57.

Проблематику життя суспільства в умовах воєнної дійсності детально розглянуто у ґрунтовній праці К. Беркгофа «Життя та смерть в Україні під нацистською владою»¹⁰. Автор зробив акцент на взаємовідносинах цивільного населення з владою, проаналізував матеріальний рівень та психологічний стан населення, порушив питання релігійного та культурного життя тощо.

Дослідники історії повсякдення сходяться на думці про доцільність залучення до джерельної бази «усних свідчень людей, що пережили окупацію і є носіями інформації про досвід виживання в умовах війни»¹¹. На сучасному етапі вітчизняні та зарубіжні фахівці з усної історії проводять активну роботу з введення до наукового обігу величезного масиву усних свідчень. Такі розвідки, з одного боку, дають змогу заповнити прогалини в загальноісторичному контексті, з іншого – висвітлюють долю окремих груп населення. Зокрема, суперечливу історію жіночого повсякдення періоду війни відображено на сторінках збірника наукових праць «Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні»¹². В контексті нашої теми актуальним є розгляд специфіки дитячих спогадів. Це питання, зокрема, було порушено у праці Г. Грінченко¹³. Дослідники усної історії та історії повсякдення продовжують обговорення різноманітних шляхів і прийомів аналізу та інтерпретацій текстів інтерв'ю. Обґрунтування підходів та методики аналізу, планування та реалізації різноманітних форм представлення «голосів» – як партнерів по інтерв'ю, так і «голосу» науковця – перед певними аудиторіями подано у збірнику «У пошуках власного голосу»¹⁴. Дискусія навколо методологічних питань усної історичних досліджень у сучасній Україні, а також щодо особливостей осмислення

¹⁰ Беркгоф К. Жива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою. – К.: Критика, 2011. – 455 с.

¹¹ Нагайко Т. Життя селян на окупованій території України в роки Другої світової війни (за матеріалами центральних областей) // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. – 2008. – Вип. 11. – С. 149.

¹² Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: Гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства: Зб. наук. статей / За наук. ред. Г. Грінченко, К. Кобченко, О. Кісь. – К.: ТОВ «Арт-книга», 2015. – 336 с.

¹³ Грінченко Г. Усна історія примусу до праці: метод, контексти, тексти. – Харків: ООО «НТМТ», 2012. – 303 с.

¹⁴ У пошуках власного голосу: Усна історія як теорія, метод та джерело: Зб. наук. статей / За ред. Г.Г. Грінченко, Н. Ханенко-Фрізен. – Харків: ПП «ТОРГСІН ПЛЮС», 2010. – 248 с.

й відображення історичних зламів, розривів та соціальних революцій у спогадах безпосередніх свідків та учасників таких подій продовжилась на сторінках збірки «Суспільні злами і поворотні моменти: макроподії крізь призму автобіографічної розповіді», що побачила світ у 2014 р.

Перші дослідження, що стосувались становища ромів на окупованих територіях і базувались на матеріалах Надзвичайної державної комісії зі встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників і заподіяних ними збитків громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам СРСР, з'явилися завдяки зусиллям М. Холлера¹⁵ та М. Тяглого¹⁶. Окремі аспекти цього питання було відображено також у працях А. Фрезера¹⁷, Д. Кенріка, Г. Паксона¹⁸, М. Ціммермана¹⁹ та ін.

Складність теми, на думку дослідника М. Тяглого, також зумовлено одночасним впливом багатьох чинників та ініціатив різних рівнів, що робили «“циганську” політику непослідовною і суперечливою»²⁰. Зокрема, принципи, які визначали ставлення окупантів до ромів на території СРСР, у тому числі й України, були іншими, ніж ті, якими керувалися у Третньому райху, тому відтворити комплексну картину нацистської політики стосовно ромів вельми непросто. Окрім того, вплив на остаточні рішення мала й місцева влада²¹.

Ці розбіжності суттєво впливали на побут ромів в умовах окупації. В українській історіографії досі не було спроб охарактеризу-

¹⁵ *Holler M.* Der nationalsozialistische Völkermord an den Roma in der Besetzten Sowjetunion (1941–1944). – Heidelberg, 2009. – 142 s.

¹⁶ *Тяглий М.* Чингене – жертвы Холокоста? Нацистская политика в Крыму в отношении цыган, 1941–1944 // *З архівів ВЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. – 2007. – № 2 (29). – С. 61–98.

¹⁷ *Фрейзер А.* Цигани: Пер. з англ. – К.: Вид. дім «Всесвіт», 2003. – 358 с.

¹⁸ *Кенрик Д., Паксон Г.* Цыгане под свастикой. – М.: Текст, 2001. – 205 с.

¹⁹ *Zimmermann M.* The National Socialist “Solution of the Gypsy Question”: Central Decisions, Local Initiatives, and their Interrelation // *Holocaust and Genocide Studies*. – 2001. – Vol. 15, № 3. – P. 412–427.

²⁰ *Тяглий М.* Окупаційна політика та доля ромів України // *Україна в Другій світової війни: Погляд з XXI століття*. – К.: Наукова думка, 2011. – Кн. 2. – С. 865.

²¹ Переслідування та масові вбивства ромів на теренах України у часи Другої світової війни: Зб. документів, матеріалів та спогадів / Авт.-упоряд. М. Тяглий. – К.: Український центр вивчення історії Голокосту, 2013. – С. 7.

вати соціально-економічні реалії повсякденного життя ромів у зазначений період. Підхід до цієї проблеми з погляду історії повсякдення дасть змогу вивчити її не лише на макрорівні, а й на місцевому рівні, у системі «індивід–соціум»²².

Дослідник історії повсякденності Т. Нагайко слушно зауважує, що у наш час ця дисципліна об'єднала в собі мікроісторію, локальну історію, історію знизу, історію ментальностей, нову культурну історію, міську історію, історію сім'ї, гендерну історію та ін. Спільним для всіх цих напрямів є вивчення життєвого досвіду звичайної людини в історичному контексті²³.

Доли ромів у період окупації приділяє увагу в своїх публікаціях російський дослідник Н. Бессонов. У статті «Цыгане СССР в оккупации. Стратегии выживания» він порівнює стратегії виживання євреїв та ромів в умовах окупації. Автор сконцентрував увагу на психологічних аспектах взаємодії ромів з місцевим населенням, що впливали на повсякденні практики виживання в роки війни²⁴.

Зважаючи на особливості джерел, які були обрані для аналізу в нашій статті, ми розглядаємо проблему стратегій виживання дещо під іншим кутом зору. Маємо на меті розглянути трансформації найпоширеніших практик життєдіяльності ромів України. Зокрема, зосередимо увагу на виявленні й аналізі зафіксованих через багато десятиліть в усноісторичних джерелах, передусім дитячих спогадах, стратегій виживання – взаємодії з неромськими сусідами та окупантами; варіантах адаптації – вимушеному переміщенні або переховуванні; способах добування продуктів харчування та речей першої необхідності, що суттєво вплинули на матеріальний бік побуту ромських родин.

Джерельна база

За словами А. Ленчовської, «незважаючи на проведення у світі в останні десятиріччя широкомасштабних системних проєктів з

²² *Нагайко Т.* Повсякденне життя сільського населення у 1941–1945 рр. (на матеріалах центральних областей України): Автореф. дис. ... канд. іст. наук; ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький держ. педагогічний ун-т ім. Григорія Сковороди». – Переяслав-Хмельницький, 2009. – 20 с.

²³ Там само.

²⁴ *Бессонов Н.* Цыгане СССР в оккупации. Стратегии выживания // *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі.* – 2009. – № 2 (6). – С. 17–52.

усної історії, спрямованих на фіксацію особистого досвіду періоду Третього райху та Другої світової війни, жоден з них не фокусувався на окремій категорії “особливого ставлення” нацистів – ромах». Зокрема, зусиллями Запорізького наукового товариства ім. Я. Новицького, Запорізького відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України та Інституту усної історії Запорізького національного університету упродовж 1999–2007 рр. було зібрано й опубліковано серед інших усноісторичних матеріалів, записаних під час експедицій, величезний масив дитячих спогадів. Ромська складова в цьому потужному масиві джерел наявна лише у спогадах неромів про своїх ромських сусідів із лише поодинокими згадками про період окупації²⁵.

А. Ленчовська зауважує, що «дуже довго роми залишалися жертвами “непоміченого” геноциду. Одним з проєктів, в якому записувались свідчення ромів, став проєкт Фонду історичних відеоматеріалів “Люди, які пережили Шоа”. Фонд був заснований режисером С. Спілбергом 1994 р. з метою записати на відеоплівку й зберегти спогади тих, хто пережив Голокост, а також спогади інших свідків і жертв нацистських переслідувань. Інтерв’ю проводились в низці країн впродовж 1994–1999 рр. Більшість інтерв’ю було взято саме у євреїв, які пережили Голокост. Але архів серед інших також має свідчення ромів та сінті (циган). На сьогодні це одна з найбільших у світі бібліотек цифрових відеоматеріалів»²⁶.

Передача досвіду і конструювання пам’яті про спільне минуле в ромській громаді відбувається у формі усних оповідань і переказів, тому основне джерело для вивчення означеної проблеми – це інтерв’ю, записані з ромами, які пережили лихоліття війни. Потребує також деякого пояснення логіка, за якою ми відбирали інтерв’ю для аналізу. Джерельною базою цього огляду є вісім інтерв’ю, записані в рамках проєкту «Люди, які пережили Шоа» із ромами, які перебували в період окупації 1941–1944 рр. на територіях, що входять до складу сучасної України. Соціальна репрезентативність вибірки є такою: із восьми опрацьованих інтерв’ю маємо п’ять жі-

²⁵ Усна історія Степової України. – Т. 1–10. – Запоріжжя: Тандем. – С. 2008–2012.

²⁶ Ленчовська А. Відеосвідчення Інституту Фонду Шоа як джерело до вивчення та викладання історії ромів України у період 1941–1944 рр. // *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі*. – 2009. – № 2 (6). – С. 114–123.

ночих і три чоловічі, порівну залучено свідчення кочових та осілих у досліджуваний період ромів. Подеколи було складно визначити географію поданих інтерв'ю, оскільки кочові табори часто переміщувались у межах двох-трьох областей, відповідно до цього у спогадах відображено життя у Вінницькій, Житомирській, Київській (здебільшого Київ та околиці), Харківській, Луганській, Миколаївській та Херсонській областях.

Слід також взяти до уваги той факт, що інтерв'ю записували у 1994–1999 рр., коли значна частина ромів, які на момент описування подій були в дорослому віці, вже відійшла. Відповідно, це вплинуло на постановку завдань і відбір джерел для цього дослідження. Оскільки ми аналізуємо саме дитячі спогади, то умовно визначили, що на 1944 р. інформанти мали бути не старшими за 16 років. Відповідно до цього найстарший інформант – 1931 року народження, наймолодші – 1940 року народження.

За структурою розповіді поділено на три смислові блоки: довоєнне життя, роки окупації та повоєнний досвід респондента. Мовами свідчень є російська, українська, місцеві говірки та романі (ромська мова), а також суміш цих мов.

Аналізуючи свідчення, ми мусили враховувати контекст створення конкретного джерела. Оскільки інтерв'юери здебільшого не були обізнані з ромською культурою, багато уваги приділено загальним питанням щодо життя, культури і традицій ромів, тому й свідчення мають загальніший характер. Іноді важко стежити за перебігом подій, частково тому, що деякі респонденти в описуваний період вели кочовий спосіб життя і тому були менш точними щодо назв місцевостей і дат²⁷.

Дитячі спогади

Аналізуючи свідчення, записані з інформантами, які на час окупації були дітьми, маємо пам'ятати, що це позначилося на змісті оповідей, особливостях пам'ятання та пригадування. Однак така специфіка свідчень не заперечує їхньої інформативності. Самі оповідачі здебільшого досить критично ставляться до значущості своїх наративів, посилаючись на свій вік. Наприклад, жінка 1935 року народження зауважувала: «...а мене, що мене було в то время. Если

²⁷ Там само. – С. 119–121.

лет десять-пятнадцать была [...]. Я бы больше знала. А так вот, что я, что я помню, то я вам и говорю»²⁸. Справді, для дитячих спогадів характерна фрагментарність описуваних подій. Досить часто респонденти не можуть відтворити дитячі спогади про означений період, тому розповідають те, що запам'ятали з переказів батьків та інших родичів старшого віку.

Для опису цього явища професорка Колумбійського університету М. Гірш у 1992 р. ввела до наукового обігу термін «постпам'ять». Дослідниця дійшла висновку, що діти очевидців або учасників визначних подій (воєн, геноцидів, державних переворотів тощо) перебувають під впливом досвіду своїх батьків і відповідно до цього досвіду формують власне ставлення до описуваних фактів. Часто «вони “пам'ятають” лише завдяки історіям, об'єздам, поведінці людей, серед яких вони вирости. Процес передання інформації відбувається на такому глибокому емоційному рівні, що починають створюватися власні спогади»²⁹. Цілком можливо, що вони також можуть пригадувати окремі епізоди, але в той час, коли відбувались ці події, не могли адекватно оцінювати й аналізувати ситуацію: «...я не помічала. Що у мене тоді за розум був у голові?»³⁰. Однак таке критичне ставлення інформантів до власних спогадів не зменшує їхньої інформативності. Тут варто також зауважити, що зазвичай у дитячій пам'яті закарбувалися найбільш емоційно забарвлені події, про які вони навіть через багато десятиліть оповідають багато деталей.

Варто також враховувати контекст описуваних подій. З цього приводу слушним є зауваження дослідниці усної історії Т. Пастушенко: «Спогади про окупаційний період займають не однакове місце в розповідях респондентів, і часто головною причиною цієї відмінності виступають не індивідуальні характеристики очевидця, а географічний та соціальний фактори. Тобто, де, в якій місцевості, в місті чи селі, нацистський окупаційний режим жив під час окупації оповідач»³¹.

²⁸ USC Shoah Foundation Institute Archives (далі – USC SFI), testimony 48412.

²⁹ Хірш М. Что такое постпамять? Режим доступу: <http://urokiistorii.ru/node/53287>.

³⁰ USC SFI, testimony 49670.

³¹ Пастушенко Т. Будні нацистської окупації України у спогадах колишніх оstarбайтерів // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. – 2008. – Вип. 11. – С. 167–168.

Основною проблемою, з якою роми, як і багато інших жителів окупованих територій, стикалися повсякденно, була нестача продуктів харчування. Зокрема, дослідниця київського окупаційного повсякдення Т. Заболотна зазначає, що «особливо вплинуло на подальше існування киян санкціоноване радянською владою знищення харчових запасів: у Дніпро кинули тисячі мішків з борошном, цукром, сіллю; олію вилили на вулицю; горілку й спирт спустили до каналізаційної мережі». За словами вченої, проблема пошуку продуктів була актуальною упродовж усього періоду перебування гітлерівців у Києві³². Зі свідчень наших інформантів бачимо, що така ситуація була притаманна й іншим регіонам. Пошук їжі перетворився «на своєрідне ремесло: десь щось виміняти, перепродати, інколи виростити на присадибній ділянці або ж вкрасти тощо»³³. Роми, які не жили осіло в містах, нарівні з іншими громадянами мусили пристосовуватися до умов окупаційного режиму.

У сім'ях, які залишилися без годувальника, основний тягар добування лягав на жінку: «Мать ходила гадать... кусок хлеба заработать, а ми сидели ждали»³⁴. Образ матері, якій тепер доводилось виконувати ще й чоловічу роботу (дбати про коней, розбивати намет тощо), є одним з найпоширеніших у дитячих спогадах: «Мій батько був у армії, в обозі. Мати була з нами. Ходила по сьолах, просила... хліб... картоплю... Щоб ми не померли з голоду. [...] Був у нас коник рудой, маленький, був возок. Мати сама запрягала його. Запрягала кожного дня, і с утра до вечера езділа. То картоплю, то хліб, кусочками [...]. Только иногда кусочек мяса ілі сала. Дуже сильний голод пережили. А хто не бачив, не знає, що таке нещастя, бідність»³⁵.

У традиційному ромському суспільстві існує складна система табу, пов'язаних із уявленнями про «чисте/нечисте». Проте зі свідчень інформантів бачимо, що в ситуації екстремі часто досить кардинально змінювались стандарти того, що можна і що було заборонено вживати в їжу. Таким чином нівелювалась заборона на

³² Заболотна Т. Повсякденне життя киян в умовах нацистської окупації (вересень–грудень 1941 р.) // Український історичний журнал. – 2007. – № 5. – С. 113.

³³ Там само. – С. 113.

³⁴ USC SFI, testimony 49596.

³⁵ Ibid., testimony 49356.

вживання залишків їжі з чужого столу: «...картошки начистит, лука, капуста – і варит, а лушпайки нам отдавала»³⁶.

Поряд з історіями про безжальне винищення цілих сімей були й винятки, коли представники німецької окупаційної влади чи рядові солдати, у яких на батьківщині залишилися власні сім'ї, опікувались дітьми-сиротами, даючи їм можливість отримати продукти харчування: «У сусідки нашої жив німець щасливий (тут, добрий), то коли батьків розстріляли, то він спитав: “А де батьки?” Я кажу: “Вбили!”. А він узяв, притулив до себе і заплакав. І наказав, щоб нас прикріпили у столову до них і давали нам їсти. [...] І ми після того кожний день котьолочок такий брали і йшли і нам давали кашу з гороху, хліба, що не доїли. І так ми жили»³⁷.

Згадки про «людяне» ставлення з боку німців до дітей, а також «пригощання ласощами» – доволі поширене явище. Зокрема, дослідниця О. Дьякова у розвідці про спогади дітей війни також наводить кілька таких фактів, що стосуються окупованого Харкова³⁸.

Аби прогнати себе (а іноді й дорослих членів своїх родин) дітям доводилось жebraкувати або важко працювати: «Я мог заработать хоть на кусок хлеба. Я мог заработать для того, чтобы... Сестре молока нельзя было купить, а ей нужно было молоко, потому что она токо, токо родилась. А мать больная, у нейо пропало молоко, паралич правой стороны. И вот на меня в каких-то десять-одинадцатый год ложилась такая вот задача»³⁹.

Одним із найпоширеніших способів роздобути їжу стала торгівля або обмін речей домашнього вжитку та одягу на продукти харчування. Задля цього часто доводилось пішки ходити на великі відстані в довколишні села. Також інформанти пригадують, що разом із сусідськими дітлахами виходили на вулиці чистити взуття: «Для того, чтобы можно было хоть какой кусок хлеба заработать, я чистил сапоги немцам, итальянцам, мадьярам...»⁴⁰. Доступною

³⁶ USC SFI, testimony 49670.

³⁷ Ibid., testimony 49670.

³⁸ Дьякова О. В. Спогади дітей війни про Харків у часи нацистської окупації // Національна та історична пам'ять: Зб. наук. праць. – Вип. 5. – К.: ДП «НВЦ Н 35 «Пріоритети», 2012. – С. 71.

³⁹ USC SFI, testimony 49374.

⁴⁰ Ibid., testimony 49374.

формою заробітку був також догляд за дітьми: «Пошла к гадже⁴¹ за детьми присматривать. Потом к ромам. Кушать давали»⁴². Доля повністю осиротілих дітей була набагато складнішою, оскільки їм доводилося дбати про себе самостійно. Велика відповідальність у такому разі лягала на старших братів і сестер, які намагалися замінити молодшим батьків.

Стратегії виживання

Умови окупаційної дійсності ламали звичний уклад побуту, об'єктивно вимагали створення нових стратегій виживання, варіантів адаптації, стереотипів поведінки. Значна частина ромів на момент війни були вже давно осілими, мали свої будинки, роботу. Однак реалії воєнного часу змушували їх переїжджати з місця на місце в пошуках можливостей для порятунку. Детальний розгляд спогадів про цей період допомагає розібратися в особливостях і мотиваціях повсякденних практик, які формувалися в тогочасному суспільстві.

Інформанти пригадують, що їм доводилось покидати обжиті місця, аби врятуватись від обстрілів і бомбардувань: «Уехали из слободки, потому что там была и бомбежка и всё...»⁴³. Міські жителі часто добровільно або під час виселення окремих районів Києва перебиралися в села. Ось як описує вимушений виїзд із міста один з респондентів: «И вот нас тоже выселили [...] за город [...]. Никого никто не интересовал. Выселили и все, и уходи. И вот с больной матерью, с маленьким ребенком [...]. Там переночуем, попросим, там переночуем. Били такие люди хорошие, которые принимали нас на ночевку и которые даже и кормили»⁴⁴. Переїзд до села подекуди давав більше можливостей уникнути голоду: «По дороге ми прихватили блуждающую корову, бесхозьяйственную, которая мне молоко давала для маленького ребенка. И ми постепенно в этом доме обжились, огород там был, земля была. Мы обжились и уже как-то начали жить»⁴⁵.

⁴¹ Гадже (з ромськ.) – нероми.

⁴² USC SFI, testimony 49670.

⁴³ Ibid., testimony 49374.

⁴⁴ Ibid.

⁴⁵ Ibid.

Однією із доволі поширених стратегій виживання було приховування своєї етнічної належності. Ця тема вже дістала відображення в працях В. Віппермана. Дослідник дійшов висновку, що СС та айнзацгрупи часто стикалися з труднощами у виявленні серед місцевого населення ромів, оскільки ті досить вдало приховували власну ідентичність⁴⁶. Про мімікрію як одну зі стратегій виживання говорить також Н. Бессонов: «Як тільки з'ясувалося, що страсти здійснюються за національною ознакою, цигани стали активно видавати себе за слов'ян, молдаван, татар і т. д. Відомі випадки, коли це допомагало навіть на краю розстрільної ями»⁴⁷.

Це явище можна проілюструвати розповіддю інформанта, який у віці 11 років проживав в окупованому Києві. Йому допомогло врятуватися сусідство із представниками іншої етнічної меншини: *«Я сам ходить никак не мог по улице, потому шо меня сразу же бы арестовали [...] . А вот в массе вот этих ассирийцев я как-то скрадывался и меня было не заметно»*⁴⁸.

Однією з досить поширених стратегій виживання у воєнний час стало оформлення фальшивих документів, в яких вказували іншу національність. Н. Бессонов з цього приводу також зазначає, що ромів часто рятували фальшиві документи, якими багато хто послуговувався ще до війни. «На території України деякі табори кишинівців спробували видати себе за румунів і перебратися в менш небезпечну румунську окупаційну зону. Завдання полегшувалося тим, що у великих українських містах відкрилися румунські консульства. Найдосвідченіші чоловіки, котрі ідеально говорили помолдавському і бували колись у Бухаресті, вирушили в консульства Кременчука і Полтави. Представившись чиновникам як румуни, що хочуть повернутися на історичну батьківщину, вони зуміли відповісти на перевірочні питання і отримали бажані пропуски на себе і свої сім'ї»⁴⁹.

Залежно від регіону проживання це могли бути молдавські документи, татарські, а за відповідної зовнішності – навіть українські чи російські. Ось як про це згадує інформант, який у роки оку-

⁴⁶ *Wippermann W.* “Auserwählte Opfer?” Shoah und Porrajmos im Vergleich: Eine Kontroverse (Berlin: Frank & Timme, 2005), p. 121.

⁴⁷ *Бессонов Н.* Цыгане СССР в оккупации. – С. 17–52.

⁴⁸ USC SFI, testimony 49374.

⁴⁹ *Бессонов Н.* Цыгане СССР в оккупации. – С. 40–41.

пації проживав у зоні румунської окупації: «А мой отец, когда началась война [...] в колхозе, у председателя взял документ, что мы – молдаване. Дал ему коня, и тот написал документ [...]. И так мы стали молдаване. А молдаван немцы не трогали. А других людей много потопили в Бугу»⁵⁰.

Принципи, що визначали ставлення окупантів до ромів на території України, були іншими, ніж ті, якими керувалися у Третьому райху. Тут управлінням займалися інші організації; вплив на остаточні рішення мала й місцева влада. Тому питання знищення або порятунку ромів найчастіше вирішувалося безпосередньо на місцях⁵¹.

В умовах нестачі кадрів й особистого складу в окупаційній владі на місцях на перший план виходили представники місцевого населення. Часто саме вони відігравали важливу роль в адмініструванні, виконанні окупаційних наказів, у тому числі розпоряджень щодо місцевого населення. Позиція вчорашніх сусідів, залучених на другорядних і допоміжних ролях в апарат місцевої адміністрації і військово-політичного управління, могла вплинути в тому числі й на проведення владою заходів щодо «циганського питання». В цьому контексті стосунки ромів з місцевим населенням укладаються в триаду «кати – жертви – спостерігачі»⁵².

Н. Бессонов наголошує, що, «всупереч стереотипам, цигани в середині ХХ ст. зовсім не були ізгоями, оточеними стіною недовіри і забобонів. Те, що вдалося врятуватися половині потенційних жертв, пояснюється низкою психологічних чинників»⁵³.

Найчастіше подальшу долю ромів визначали їхні стосунки із сусідами. Люди, які жили поруч, могли попередити про наближення німецьких карателів: «...а гадже (не роми) попереджали: “Рауса,

⁵⁰ USC SFI, testimony 49372.

⁵¹ Тяглий М. Окупаційна політика та доля ромів України // Україна в Другій світовій війні: Погляд з ХХІ століття. – К.: Наукова думка, 2011. – Кн. 2. – С. 865.

⁵² Тяглий М. Палачи – жертви – наблюдатели: нацистская антицыганская политика в оккупированной Украине и позиция местного населения (1941–1944): методологические замечания // *Наукові записки*. Зб. праць молодих вчених та аспірантів / Інститут укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – Т. 15: Тематичний випуск «Роми України: із минулого в майбутнє». – К., 2008. – С. 358.

⁵³ Бессонов Н. Цыгане СССР в оккупации. – С. 40–41.

скорее бери детей, ужайте!»⁵⁴. На свій страх і ризик сусіди чи навіть зовсім не знайомі люди переховували ромів у себе в підвалах, льохах, сараях: «Жаліли. Котрі боялися, не брали до себе, бо якби знайшли, то і нас повбивали б і їх тожже повбивали б. А котрі прийняли, казали: “Тихенько, щоб ніхто не почув і не побачив...”. І у погребях (укр.) ховали, і у сараях (укр.) але не довго. Казали: “Тікайте скоріше, бо як хто побачить, то й вам буде, й нам”⁵⁵.

Або запевняли німців, що їхні підозри помилкові і затримані ними особи не мають нічого спільного з ромами: «*Так соседи прибежали в этот гебельс-комиссариат и начали доказывать [...] шо они меня знают с детства, я там вырос*»⁵⁶.

Поруч із численними розповідями про зради односельчан, свідки згадують також про випадки, коли представники допоміжної поліції, які були «з місцевих», рятували ромів на порозі смерті. Тема праведників актуальна не лише для єврейського народу. Щоправда, в єврейській історіографії та публічному дискурсі вона нині є добре розробленою. Натомість маємо констатувати, що тема геноциду ромів і, зокрема, епізоди їхнього порятунку досі є маловивченими і ще тільки чекають на своїх дослідників. Цей процес ускладнюватиметься тим, що інформанти під час запису інтерв'ю не могли згадати точні імена своїх спасителів.

Показово є, наприклад, розповідь інформантки, яка маленькою дівчинкою разом зі своїми єврейськими подружками потрапила в колону євреїв, яких вели на страту: «*Ну я прошла, еще до угла не дошла – полицейский... Ну они ж выросли с моими братьями вместе, и он меня выхватывает с этой... Там пыль, то есть мы ж шли все вместе и я с детьми, своей подругой Лилей за руку держалась. Он меня выхватывает и говорит: ты куда идешь, Лена? А я говорю: с Лилей. Он говорит: щас же иди домой. И берет, набрасывает на меня какой-то жакет...*»⁵⁷. Згадки про взаємовідносини як з місцевим населенням, так і з німцями посідають окреме місце в тематиці розповідей ромів. Багато згадок про людяність і милосердя, на думку Г. Грінченко, можуть свідчити про пошук респондентами шляхів наративного прими-

⁵⁴ USC SFI, testimony 49356.

⁵⁵ Ibid., testimony 49366.

⁵⁶ Ibid., testimony 49374.

⁵⁷ Ibid., testimony 48412.

рення з пам'яттю про ці події, певного порозуміння зі згадуваним минулим тощо⁵⁸.

Підсумовуючи, можемо зазначити, що залучення до наукового обігу дитячих спогадів дає змогу не лише поповнити наші знання фактографічним матеріалом, а й прослідкувати механізми вписування дитячого досвіду в колективну пам'ять. Окрім того, розповіді інформантів проливають світло на ті аспекти побуту, інформацію про які майже неможливо знайти на сторінках архівних документів. Аналіз трансформації найпоширеніших практик життєдіяльності допоможе нам краще зрозуміти не лише матеріальний бік повсякденності (способи добування продуктів харчування та одягу, вимушене переміщення або переховування), а й взаємодію із неромськими сусідами, які відповідно до контексту можуть виступати у ролі «карателів», «спостерігачів» чи «рятівників».

Залучення більшого масиву усноїсторичних джерел у перспективі дасть змогу чіткіше прослідкувати регіональну специфіку описаних нами явищ, а також звернутися до розгляду ширшого кола проблем, як-от встановлення місць масових розстрілів, вивезення на примусові роботи разом з іншим населенням, а також участі ромів у партизанському русі, переховування у ромських домівках поранених партизанів, чимало свідчень про які знаходимо у спогадах.

⁵⁸ Грінченко Г. Усна історія примусу до праці: метод, контексти, тексти. – Харків: ООО «НТМТ», 2012. – 303 с.

СТАВЛЕННЯ МІСЦЕВОГО НАСЕЛЕННЯ В ОКУПОВАНІЙ
УКРАЇНІ ДО ПЕРЕСЛІДУВАНИХ РОМІВ (1941–1944)*

Під час вивчення долі ромів на окупованій території України, зокрема, історії життя і загибелі понад 20 тисяч ромських жертв, поза увагою дослідників залишається важливий аспект цієї проблеми, а саме ставлення місцевих жителів до переслідувань і знищення ромів. Це питання, на перший погляд, видається другорядним порівняно з вивченням намірів і дій головного виконавця екстермінаційних заходів, тобто нацистських каральних структур. Очевидно, що в контексті окупаційної політики і встановлення політичного управління на захоплених територіях саме німецькі й румунські каральні органи відповідальні за масове знищення мирних жителів та «особливе ставлення» до категорій населення, що їх вважали «расово» ворожими або потенційно небезпечними для «нового порядку». Водночас безперечним є факт, що хоч би які заходи стосовно ромів планувала і здійснювала окупаційна влада, вони далеко не завжди реалізовувалися у вакуумі, за участю в цьому процесі лише двох сторін: «виконавець» – «жертва». Ромські групи, громади чи ареали компактного поселення жили по сусідству або були тісно інтегрованими з місцевим населенням Украй-

* Статтю написано в рамках проекту «Геноцид ромів (циган) в добу окупації України (1941–1944): дослідження, викладання, увічнення пам'яті», що його виконував Український центр вивчення історії Голокосту за підтримки німецького фонду «Пам'ять. Відповідальність. Майбутнє» (EVZ).

ни – українцями, поляками, росіянами, представниками інших етнічних груп. Через брак у окупантів ресурсів і особового складу актуалізувалася проблема залучення місцевого населення до адміністрування, втілення в життя наказів німецької і румунської влади, у тому числі виконання розпоряджень стосовно різних груп соціуму. Позиція місцевого населення – як на індивідуальному рівні (окремих людей, учорашніх сусідів), так і на організаційному, тобто залучених на перших, других і допоміжних ролях до апарату місцевої адміністрації і військово-політичного управління – могла суттєво впливати на перебіг подій і, зокрема, вирішення владою «циганського питання». Без вивчення цієї позиції, без урахування того, яким було ставлення до переслідуваних ромів у їхніх етнічних сусідів, як воно варіювалося залежно від регіональної специфіки, масового сприйняття ромів очима навколишнього населення напередодні війни, історії передвоєнних взаємин, а також впливу комплексу ідеологічних, соціальних, професійних, майнових, психологічних факторів на події в період екстремуму, спроби реконструювати долю ромів окупованої України будуть однобічними.

Досліджень вказаного кола проблем поки що не існує. Одна з причин цього – брак продуктивної методологічної моделі. Якщо взяти класичні монографії М. Ціммермана (Michael Zimmermann), Г. Леві (Guenter Lewy) або нещодавню монографію М. Холлера (Martin Holler), зосереджену на подіях, що мали місце на захоплених Вермахтом радянських територіях, то можна помітити, що наратив переслідувань і вбивств ромів ці автори створювали здебільшого за лінією «кати – жертви», у двовимірному просторі, без урахування таких чинників, як «сторонні спостерігачі». Лише Н. Бессонов ставить питання про ставлення сусідів до переслідуваних і намагається не просто навести окремі факти, а на їхній основі зробити узагальнення, виокремити закономірності в реакціях оточення ромів. Автор вважає, що «...слов'янське населення надало ромській національній меншості підтримку, якої євреї не мали»¹.

Ця стаття містить спробу, базуючись на наявних джерелах, (1) розглянути практичні дії щодо ромів, до яких вдавалися різні прошарки місцевого неромського населення, та з'ясувати причини і мотивації, через які це відбувалося; (2) реконструювати повсякден-

¹ Бессонов Н. Цыгане СССР в оккупации. Стратегии выживания // Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі. – 2009. – № 2 (6). – С. 31.

ний соціально-психологічний публічний простір, у якому відбувався геноцид ромів, та виявити основні джерела та механізми його формування. Цей простір складався з взаємодії багатьох чинників: по-перше, традиційних уявлень про ромів, які побутували в українському середовищі; по-друге, ідеологічних настанов і відповідної пропагандистської практики, яку втілювали в життя місцеві актори під час окупації; по-третє, мас-культурних образів, які через ЗМІ та діяльність культурних установ також впливали на перебіг подій.

Що ж до позиції з «ромського питання» колективних соціальних акторів, які діяли на українських землях у період окупації, то передусім необхідно звернути увагу на дії двох найвпливовіших сил – Організації українських націоналістів (ОУН) і згодом Української повстанської армії (УПА), з одного боку, і радянського партизанського руху – з іншого.

Колективний рівень: незалежні воєнно-політичні актори (ОУН і УПА), радянські партизани та ін. та їхнє ставлення до ромів

Розглянемо спочатку ідеологічну та політико-пропагандистську площину сприйняття «циганського питання» ОУН і УПА. Щодо першої, то можна помітити, що у візіях майбутнього устрою Української держави серед ідеологів та практиків українського націоналізму «циганське питання» не посідало помітного місця, аж доки воно не починало межувати з уявленнями про порядок і соціальну впорядкованість суспільства. Іншими словами, етнічний вимір цього питання сам по собі не відігравав жодної ролі й не привертав уваги авторів українського проекту, якщо йшлося про ромів осілих, інтегрованих до соціальної структури суспільства. Інакше сприйняття викликали роми кочові – ті, що не відповідали критеріям корисних членів суспільства, начебто загрожуючи його порядку та стабільному устрою. Такі групи асоціювалися із тими, хто має злочинний характер та потребує контролю з боку державного апарату та усунення. Прикладом такого ставлення є проект «Пропозиції ОУН (А. Мельника) до структури і компетенції міністерств майбутньої Української держави», що був підготовлений не пізніше 22 червня 1941 р. До компетенції майбутнього Міністерства внутрішніх справ автор пропонував віднести «справу потуль-

них циганів та людей без певних занять», яка межувала із «співпрацею в справі домів примусової праці та кольоній для малолітніх злочинців»². Такий підхід свідчив про готовність зрівнювати в юридичній площині кочових ромів із кримінальними прошарками суспільства та застосовувати етнічний принцип ідентифікації замість соціального під час розв'язання проблем, пов'язаних зі злочинністю. Зрозуміло, що всі численні табори кочових ромів у такому разі потрапляли у категорію колективного злочинця. Такий самий підхід до розв'язання проблем запобігання злочинності демонструє «Загальна інструкція Служби безпеки ОУН (С. Бандери)», що з'явилася орієнтовно у 1941 р.: для успішного проведення облав службовцям міліції рекомендували ретельно вивчити територію, на якій відбувалася облава, та, зокрема, «знати... ті місця, де відбувається нелегальна продаж горілки, ті доми, де ночують цигани, волоцюги і т. д., будинки політично підозрілих осіб... і т. д.»³.

Хоча і не настільки помітне, як «єврейське», «циганське питання» також посідало певне місце в націоналістичній пропаганді. У пропагандистській літературі, адресованій воякам УПА або мирному населенню, роми подекуди фігурували як одна з тих груп, що вважалися шкідливими, зайвими чи такими, яких слід було позбутися. Одна з листівок ОУН, звернених до червоноармійців, закликала останніх не воювати за «жидів, циган і іншу наволочч»⁴. У серпні 1943 р. у зверненні Головного командування УПА до українців Холмщини та Підляшшя наголошувалося, що «для нищення українського народу відвічний ворог України Москва шле ватаги циганів, москалів, жидів і іншої наволоччі – т. з. “червоних партизан”»⁵. У «Матеріалах політичного вишколу» В. Юрїва⁶ наведено звернення штабу групи «Турів» УПА до українців Полісся

² ОУН в 1941 році. Документи: В 2-х ч. Ч. 1 / Упорядники О. Веселова, О. Лисенко, І. Патриляк, В. Сергійчук; Відп. ред. С. Кульчицький. – К.: Інститут історії України НАН України, 2006. – С. 233.

³ Там само. – С. 593.

⁴ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ), ф. 57, оп. 4, спр. 370, арк. 3зв.

⁵ *Сергійчук В.* ОУН-УПА в роки війни. Нові документи і матеріали. – К.: Дніпро, 1996. – С. 366 (з посиланням на Центральний державний архів органів вищої влади України (далі – ЦДАВОУ), ф. 3833, оп. 1, спр. 86, арк. 25–26).

⁶ Віктор Юрїв – псевдо члена Проводу ОУН, заступника Голови генерального секретаріату УГВР, та підполковника-політвиховника УПА Осипа Дяківа-«Горнового».

від початку 1944 р., яке так зображує історичні й тогочасні небезпеки очима тих, хто прагнув розбудови української державності на засадах моноетнічного націоналізму: «І сунуть попихачі цілими ордами на Україну – жиди, татари, цигани і всяке інше дрантя. І знову обіцяють вони грушки на вербі, “все буде, все дамо, ви но здайтеся під нашу тільки опіку”»⁷.

Якою мірою таке ставлення до ромів не лише поширювалося на рівні розпоряджень і пропагандистських документів, а й визначало повсякденні дії стосовно них? Н. Бессонов наводить відповідні приклади з численних інтерв'ю з ромами, які пережили переслідування. Він порівнює віддзеркалення в історичній пам'яті ромів образів українських націоналістів і радянських партизанів: «Якщо радянські партизани сприймалися як брати і навіть серед окупантів роми згадують “добрих німців”, то для бандерівців не залишилося жодного доброго слова... Бандерівці для ромів – це бандити, які знищували мирне населення, тобто поляків, євреїв, росіян і, звичайно ж, кочові табори. Про випадки, коли справа обмежилася насильством, образами і побоями, колишні кочівники згадують як про велике везіння»⁸. Н. Бессонов наводить спогади польських ромів, зафіксовані у 1949 р. циганознавцем Єжі Фіцовським, про жорстокі переслідування українськими націоналістами ромів на Волині⁹.

Згідно зі свідченнями ромів, що їх зібрали Є. Фіцовський, Н. Бессонов, а також українських ромів, записаними Інститутом візуальної історії Фонду ШОА (USC Shoah Foundation Institute), та інших джерел, пік гонінь на ромів з боку українських націоналістів припадає на 1943 р., передусім у Волинській області, де УПА почала партизанські дії проти німецьких і радянських сил і, водночас, етнічну чистку місцевого польського населення. Розповідаючи про антипольські та антиєврейські заходи УПА, колишній вояк УПА згадав про те, що восени 1943 р. націоналісти під проводом А. Шкитак вчинили напад на ромський хутір, що був розташований поблизу сіл Плоске та Галовка на Старосамбірщині. «Оунівці на куски порубали всіх циган, яких їм вдалося захопити», – свідчив він¹⁰.

⁷ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 17. – К.; Торонто, 2011. – С. 183.

⁸ Бессонов Н. Цыгане СССР в оккупации. Стратегии выживания. – С. 49.

⁹ Там само. – С. 49–50. (Н. Бессонов посилається на: *Ficowski J.* Cyganie Polscy. – Warszawa, 1953. – S. 219–223).

¹⁰ Yad Vashem Archives, O. 32, file 112, page 13 (Заява Я. І. Шпиталя від 31 січня 1964 р.).

Чому в такій ситуації роми стали об'єктом переслідування з боку українських націоналістів? Відповідь на це запитання лежить у площині сприйняття ромів вояками українського повстанського руху. Поряд зі згаданим вище ідеологічно-пропагандистським поглядом на ромів як іноетнічну складову, яка заважала створенню однорідного українського простору та розбудові державності на цій основі, ще однією причиною було, найпевніше, те, що в той час, у 1943 р., багато ромів шукали та вже знайшли порятунком у радянських партизанських загонах. У внутрішній документації українських повстанських формувань є багато підтверджень, що серед вояків на протилежному боці фігурують чимало ромів. Наприклад, у нарисі Володимира Макара «Північно-західні українські землі. Збройна самооборона українського народу» (компіляції з відомлень політичної референтури Служби безпеки (далі – СБ) ОУН і інформативно-розвідчої служби УПА на Волині й Поліссі), датованому кінцем травня або початком червня 1943 р., зазначено, що

...більшовицька партизанка вже в 1942 році опанувало всеціло Полісся і північну лісову смугу Волині. ...Їхні ряди поповнюються постійно червоними парашутистами – москвинами, білорусами, втікачами поляками, жидами й циганами, а до часу відступу УПА ще й українцями з попалених сіл та мобілізованими насильно селянами¹¹.

Подальші згадки про перебування ромів у лавах противника можна знайти в численних звітах, поданих різними загонами УПА, підрозділами СБ ОУН, політичними відділами ОУН. Розглянемо кілька фрагментів із цих документів.

Дата	Назва документа	Зміст	Джерело
Початок серпня 1943 р.	Звіт суспільно-політичного референта округи про ситуацію в терені «Болото» (Пінська округа)	[...] Національний склад червоних партизанів дуже різний. Там є кацапи, цигані, поляки, білоруси, узбеки, є й українці, переважно зі східних областей та бувші комуністичні активісти. Найбільші їхні подвиги – це зриви залізниць, ліквідація українського самостійницького елемента, грабїж населення, насильство...	Літопис УПА. Нова серія. – Т. 11. – К.; Торонто, 2007. – С. 256 (ЦДАВОУ, ф. 3833, оп. 1, спр. 128, арк. 3–4)

¹¹ Літопис УПА. – Т. 5. Волинь і Полісся. Німецька окупація. – Кн. 3-тя. Спомини учасників / Ред. Є. Штендера. – Торонто, 1984. – С. 16.

Дата	Назва документа	Зміст	Джерело
Початок вересня 1943 р.	Огляд суспільно-політичних подій, складений провідником Луцької округи. Суспільно-політичний огляд Луцької округи	12.8 у Рокищенському районі, в околицях сіл Богушівка, Приліссі (Прилісне), Колонія Емілін появились большевицькі парашутисти. Тієї самої ночі зірвали залізницю... Червоні партизани насильно переводять мобілізацію в північних теренах. В їхній склад входять жиди, білоруси, ляхи, цигани, москалі і т. п. збиранина	Літопис УПА. Нова серія. – Т. 11. – К.; Торонто, 2007. – С. 98 (ЦДАВОУ, ф. 3833, оп. 1, спр. 125, арк. 6–10)
15 жовтня 1943 р.	Звіт з діяльності Служби безпеки за час від 15/9 до 15/10 1943 р.	Розділ 3. Сила ворогів та їх тактика в поборюванні нашого руху. [...] В червоній партизанці знайшли притулок всі політично переслідувані німцями чи українцями як поляки, жиди, козаки, цигани і т. д.	Літопис УПА. Нова серія. – Т. 2. – К.; Торонто, 1999. – С. 309 (ЦДАВОУ, ф. 3838, оп. 1, спр. 55, арк. 1–5)
3 грудня 1943 р.	Звіт політичного референта надрайону про організаційну діяльність [Рівненський] надрайон 3/3	Червоні. Партизанка діє в Олександрійському районі: с. Метків, Рубне і С[уськ]. У склад входять: комуністи, українці (місцеве населення), ляхи, жиди та цигани. Завдання – як найбільше знищити наших людей. До поляків ставляться прихильно. Ведуть пропаганду про скорий прихід більшовиків	Літопис УПА. Нова серія. – Т. 11. – К.; Торонто, 2007. – С. 693 (ЦДАВОУ, ф. 3838, оп. 1, спр. 51, арк. 43–44)
Грудень 1943 р.	Хроніка про діяльність ОУНівських боївок на Столінщині ВО «Заграва», Столінщина	№ 50. В с. Березичі зібрались цигани, жиди і всякі інші недобитки, де організуються і виїжджають на села грабити	Літопис УПА. Нова серія. – Т. 14. – К.; Торонто, 2010. – С. 456 (ЦДАВОУ, ф. 3838, оп. 1, спр. 51, арк. 43–44)

На основі цих звітів можна припустити, що загалом негативний усталений погляд українських повстанців на ромів як на небажаний елемент під час активних воєнних дій ускладнювався ще й фактом наявності ромів у лавах їхніх супротивників. У цьому, зо-

крема, полягало трагічне замкнуте коло становища та стратегій порятунку ромів у ті часи: шукати захисту в лавах націоналістичної партизанки вони не могли через прагнення останніх до гомогенізації українського етнічного простору, а тому йшли до радянських партизанів – і, перебуваючи у загонах останніх, дедалі більше асоціювалися в очах українських націоналістів із ворогами їхньої справи. Відомі лише поодинокі винятки. Наприклад, на території запілля УПА на Волині про ромів було згадано у звіті політичного референта Цуманського району від 24 жовтня 1943 р., де серед національних меншин, ймовірно, їх було найбільше – близько 50 осіб. Автор звіту змалював ситуацію нейтральних стосунків повстанського руху та ромів: «Цигане заявляють, що нам і владі – не розходить (з цигана комісара не буде), нам “аби жити”»¹².

На додаток, розглядаючи це питання, варто враховувати не лише ідеологічно-політичні настанови та міркування воєнного часу, а й традиційно сформовані упродовж останніх століть та успадковані в руслі традиційної культури стереотипні уявлення про ромів, які побутували всередині націоналістичного середовища. Відомо, що будь-які стереотипи, що існують у представників однієї групи щодо представників іншої, під час стабільного та мирного співіснування не впливають принципово на взаємні відносини, залишаючись лише латентними уявленнями. Однак за умов екстремі ті забобони, які сплять, можуть активізуватися та вплинути негативно на динаміку взаємовідносин між групами та індивідами, що їх представляють, додатково сприяючи ескалації насильства.

В українському фольклорі та літературі XIX – першої третини XX століття є багато прикладів різного зображення циган. Окремих досліджень про колективні уявлення про ромів в українському культурному просторі немає, тому охарактеризуємо окремі доступні нам фрагменти, що належать саме представникам українського націоналістичного руху. Таких свідчень небагато, але все ж таки інколи трапляються у спогадах колишніх вояків ОУН та УПА.

¹² Літопис УПА. Нова серія. – Т. 11. – К.; Торонто, 2007. – С. 188. Див. також: *Стародубець Г. М.* Міжнародні відносини в рамках повстанського запілля в 1943 році // *Історичні уроки Голокосту та міжнародні відносини: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції для викладачів та студентів (Житомир, 23–24 жовтня 2009 р.)*: Збірник наукових праць. – Дніпропетровськ, 2010. – С. 284 (з посиланням на: Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО), ф. Р-30, оп. 2, спр. 39, арк. 136–144).

Вкрай колоритне та інформативне свідчення залишив колишній вояк УПА Іван Лико, який у спогадах «На грані мрії і дійсності» описував, зокрема, як він раптом усвідомив, що родина, яка приймала його за вечерю у своїй хаті у галицькому селі, – циганська:

Двері відкрила мати дівчини, типова циганка, а її брат, що на той час був у кімнаті, своїм зовнішнім виглядом переконав мене, що я попав у циганську родину. Упередження до циганської раси з дитинства, коли ти не раз чув від старших людей, що цигани – то злодії, які харчуються м'ясом здохлих звірят, що їх викопують із землі, деколи у півгнилому стані, вразили мене несподіваним дивуванням. ...Мати подала перекуску – ковбасу, шинку і паску та чверть літра самогону. Чарку я перехилив без надуми, але коли почав закусувати шинкою, здавалось мені, що шинка «росте мені в роті». Вибачаючись перед господинею і перед дівчиною за їду тим, що щойно встав з-за столу, у голові пробував знайти якусь ідею на «вихід із ситуації». ...На моє щастя, я побачив Бурого, що підходив на горбок до циганської хати, а коли той ввійшов до хати і закомунікував, що боївка відходить з села, мені неначе важкий камінь упав з плечей. Подякувавши господині за гостинність, на прощання поцілував молоду циганочку, якій пообіцяв, що постараюся її відвідати і побути з нею довше наступним разом¹³.

Цей уривок, зокрема, демонструє, що уявлення автора поділяло суспільство, до якого він належав. Окремий невеличкий підрозділ присвятив циганам у своїх спогадах «На грані двох світів» колишній учасник визвольного руху Микола Терепенко. Він також описує, як із товаришами завітав до хати циганської родини у Словаччині, і їх запросили до вечері:

Я дивлюся, вона (ромська господиня. – *М. Т.*) відливає воду з бараболі, що вже зварилась, і сипле з великого горщика на велику миску (яка має з 10 літрів). ...Всі взялися за спільний омолот. Я також роблю так, як і вони, мене доля всього навчила, тільки мій товариш за ложку не береться і не їсть. Стара циганка дивиться на нього, каже: «Їжте, пане. Я знаю, чого ви не їсте, – говорить вона, – бо всі цілий час на нас говорять, що ми їмо пад-

¹³ Літопис УПА. – Т. 37: Іван Лико. На грані мрії і дійсності (спогади підпільника). – Торонто, 2002. – С. 178.

лину, а це неправда. Ось дивіться, яке це гарне м'ясо. Ми його купили в сусіда.., воно цілком добре». Але мій товариш не їв. Сказав, що він не голодний, а я їв, хоча про себе думав, що, може, ця корова здохла. Чорт бери. Як вони не поздыхають, то чого мав би я здохнути. По росолі і бараболі циганка дала м'ясо, по великій порції. Я це все з'їв. Коли вони скінчили вечерю, всі поставали, і ми також. Я господині подякував і похвалив її, що добре варить, але вона не була задоволена, бо мій товариш не їв. ...Ми обидва поздоровили її і пішли, хоча я думав, що зачнеться «революція» в моїм животі, але нічого такого не сталося. По цій вечері і смішно мені трохи було. Думав я над тим, що такі бідні люди, як цигани, але людські і гостинні¹⁴.

Звісно, не можна проводити пряму лінію між вищеописаними забобонами, що побутували у колективній свідомості, та випадками переслідувань і вбивств ромів українськими націоналістами. Реальність була набагато складнішою. У цих фрагментах не йдеться про вороже ставлення вояків УПА до тих, у чийх оселях вони гостювали. Однак треба звернути увагу, що у цих випадках ідеться про ромів осілих, які були невід'ємною частиною тогочасного сільського простору. Що ж до кочових, то в очах лісових вояків вони являли собою іншу картину. Отже, тогочасна тенденція до негативного сприйняття ромів не могла не вплинути на практичні кроки щодо них у реальній ситуації, коли воїни УПА зустрічалися з таборами ромів-кочівників на лісових стежках. Уже згадано про те, що українські націоналісти знали про широку участь ромів у радянській партизанці. До цього слід додати ще одне важливе уявлення, яким керується будь-яке воєнізоване формування щодо кочових ромів під час війни, а саме – переконаність у нібито шпигунських здібностях і завданнях табору. Звісно, всі ці обставини наштовхували у багатьох випадках націоналістичних партизанів на фізичну розправу з ромами.

Певна річ, із джерел ОУН та УПА дізнатися про такі випадки неможливо, адже у повоєнні роки відбулося ретельне чищення архівів. Як виняток, можна навести такий приклад. Той самий Іван Лико у своїх мемуарах згадує, що 1946 р. районний провідник на псевдо «Чорнота» переконував його у необхідності ліквідувати

¹⁴ Там само. – Т. 37: Микола Терепенко. На грані двох світів (спогади). – Торонто, 2002. – С. 509.

циганську родину з шести осіб у одному із сіл Галичини через те, що один з членів родини нібито був «донощиком». І. Лико відмовився, а наступного дня дізнався, що всю родину за наказом «Чорноти» таки було вбито¹⁵. Про те, що роми поряд з іншими «іншородцями» підлягали знищенню СБ ОУН, свідчив на допиті у 1944 р. І. Яворський, який був комендантом СБ Млинівського району Рівненщини¹⁶. Ще один епізод, який ілюструє логіку вбивств ромів службовцями СБ ОУН. Колишній комендант підрайону № 67 (на Волині) Л. С. Кульчинський на псевдо «Явір» свідчив у 1944 р. радянським органам, що на його території (село Новомалин біля Острога) у серпні 1943 р. з'явилася група циган. Він надав їм хату, ділянку землі та насіння для хазяйнування, але у жовтні приїхала з центру району група вояків із СБ ОУН і вбила тих ромів. Явір написав про це комендантові району й отримав відповідь, що цигани були вбиті «як ненадійні елементи»¹⁷.

Ступінь залучення неромського населення до німецьких акцій щодо ромів: органи місцевого врядування, місцева допоміжна поліція та їхні дії

Роль місцевої адміністрації у переслідуванні ромів також дотепер не вивчено¹⁸, однак рельєфно віддзеркалено в тих документах і свідченнях, які походять не з німецьких джерел, а пов'язані з по-

¹⁵ Там само. – Т. 37: Іван Лико. На грані мрії і дійсності (спогади підпільника). – Торонто, 2002. – С. 214–215. Показово, що під час XXVII пленарного засідання Видавничого комітету «Літопису УПА» (червень 2003 р.) Іванові Лику дорікали за те, що він у своїх спогадах подав сюжети про циган та інші події «без потреби», на що автор відповів, що «він писав тільки правду. У нас водиться, що у всіх спогадах описується про повстанців, як самих святих людей, а в дійсності воно не завжди так було». Це свідчить про намагання застосувати селективний принцип саморепрезентації принаймні з боку частини діаспори. Див.: Там само. – Т. 42. – Торонто, 2003. – С. 443.

¹⁶ Украинские националистические организации в годы Второй мировой войны. Документы: в 2 т. – Т. 2: 1944–1945 / Под ред. А. Н. Артизова. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2012. – С. 174.

¹⁷ Архів УСБУ в Рівненській області, ф. 4, спр. № 897, арк. 22.

¹⁸ Лише останніми часами з'являються дослідження ролі місцевих органів врядування у процесі «остаточного розв'язання єврейського питання». Див., напр.: *Айкель М.* Способствуя проведенію Холокоста: местная администрация в оккупированной немцами Центральной и Восточной Украине (1941–1944) // *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі.* – 2009. – № 1 (5). – С. 9–26.

воєнною діяльністю радянських органів влади. Органи статистики і господарського управління муніципалітетів та сільських управ, як у багатьох випадках, пов'язаних з євреями, також були задіяні у реєстраційних заходах щодо ромів, а після розправ із ними – в обліку залишеного майна. Нижче наведемо кілька таких прикладів (назви територій наводимо відповідно до сучасного адміністративного поділу України).

Рівненська область. Як згадано вище, найяскравіший приклад, що зберігся в архівах, реєстраційних заходів щодо ромів у межах одного району на теренах окупованої України – це циркулярне розпорядження районної управи м. Висоцька, що містило не лише запит районної управи до сільських управ підпорядкованих їй сіл, а й їхні відповіді: «Згідно розпорядження Пана Гебтскомісара від 7.VII.1942 року наказую зараз переслати умисним посланцем списки циганів яки знаходяться на Вашій території чи то проїзжих чи то постійно у Вас мешкаючих»¹⁹. Інколи очільники органів місцевого врядування навіть ініціювали антиромські акції. Наприклад, голова Корецького району 17 листопада 1942 р. видав такий наказ поліції міста Висоцьк щодо проведення у Богданівці (село, що належало до зони компетенції його районної управи): «Пропонується Вам негайно вислати поліцію до Богданівки й перевести виселення двох циганських родин. Майно передати під розписку старшині села Богданівки. Помешкання їх призначуються для переселенців»²⁰.

Зрозуміло, що під «виселенням» голова району Ю. Галинський мав на увазі дещо інше, але, ймовірно, не хотів брати на себе відповідальність прямо позначати необхідні заходи, що їх треба було вжити щодо ромських родин, – та й поліція сама мусила вирішити, що з ними робити.

Волинська область. Голова Рожищенського району 9 червня 1942 р. видав розпорядження до голів підпорядкованих району сіл щодо низки заходів, що їх треба було негайно вжити. В одному із пунктів циркуляру було зазначено: «Забороняється циганам волочитися по селам. А як де появляться, негайно дати знати до Р[айонної] Служби Безпеки»²¹. Зрозуміло, що посадовців сільських

¹⁹ ДАРО, ф. Р-57, оп. 1, спр. 1, арк. 2.

²⁰ Там само, ф. Р-48, оп. 1, спр. 11, арк. 221.

²¹ Державний архів Волинської області (далі – ДАВО), ф. Р-75, оп. 3, спр. 1, арк. 76.

управ цей наказ зобов'язував повідомляти про табори ромів місцевим відділкам німецької жандармерії або осередкам місцевої поліції, що визначало їхню трагічну долю.

Чернігівська область. У м. Козелець Чернігівської області начальник паспортного столу О. Потанін на виконання наказу жандармерії здійснював паспортизацію населення. Він отримав розпорядження ставити літеру «Ю» біля прізвищ євреїв, літеру «Ц» – біля прізвищ циган. За його наказом підлегла паспортистка зробила відповідні позначки у списку. У вересні 1942 р. за цим списком жандармерія заарештувала 30 ромів, їх відвезли до Чернігова і розстріляли²².

Крим. У Старому Криму в березні 1942 р. список із 20 ромів, які проживали в місті та околицях, склав міський голова К. Арцишевський. За його свідченням, список він передав у жандармерію, і за цим списком усіх ромів німецька жандармерія арештувала, відвезла до Феодосії і там розстріляла²³.

Сумська область. 27 червня 1942 р. районна управа міста Ромни видала циркулярне розпорядження до старост підпорядкованих управі сіл про те, що «згідно розпорядження начальника поліції безпеки в Чернігові відносно місця мешкання циган, пропонує старості села прослідкувати за явкою для обліку циган, які живуть на терені Вашого села – до начальника поліції, який обслуговує Ваше село. Циганам будуть предназначені для поселення і мешкання точно зазначені місця, які вони без дозволу покидати не мають права і для переселення циган у відведені їм місця мешкання негайно треба з'явитися для обліку, як зазначено вище»²⁴.

Донецька область. В Юзівському гебіті з районної земельної управи Гришиновського району до старост підпорядкованих сільських управ 16 січня 1943 р. надіслали циркуляр із вимогою, зокрема, вказати, чи наявні на теренах сільських управ «жиди та цигани за походженням»²⁵.

Навіть якщо щодо ромів не проводили окремих реєстраційних заходів, часто інформація про їхню наявність (принаймні про осі-

²² Архів УСБУ в Чернігівській області, арх.-крім. спр. № 2240, т. 1, арк. 108зв.

²³ Архів УСБУ в Автономній республіці Крим, арх.-крім. спр. № 10135, арк. 134, 205зв.

²⁴ Державний архів Сумської області, ф. 2912, оп. 1, спр. 1, арк. 136.

²⁵ Архів УСБУ в Донецькій області, арх.-крім. спр. № 35872, арк. 29.

лих ромів, які постійно мешкали в межах населених пунктів) була доступна окупаційним органам через відділи статистичного обліку міських або районних управ. У багатьох населених пунктах відомості про статистичний склад населення збирали та впорядковували щомісяця. Такі щомісячні статистичні дані донині зберігаються у фондах міських або районних управ обласних архівів. Завдяки цьому можна дізнатися, що, наприклад, у Вінниці упродовж 1943 р. та початку 1944 р. з-поміж представників 37 етнічних груп (поряд із «жидами» та навіть «напівжидами») були майже щомісячно зареєстровані троє «циган»²⁶. Так само відділ статистики Київської міської управи у першому кварталі 1942 р. нарахував у місті серед 65 етнічних груп 40 «циган» (12 чоловіків і 28 жінок)²⁷. Окрім регулярних статистичних підрахунків, органи місцевого самоврядування проводили одноразові переписи населення. Наприклад, після вступу Вермахту до міста Феодосії та організації міської управи було проведено перепис населення. З-поміж 44 етнічних груп у місті було зафіксовано 10 «циган»²⁸.

Попри географічну віддаленість цих місць та перебування Волині, Київщини, Сумщини, Донеччини і Криму на той час у складі різних адміністративно-територіальних утворень та навіть окупаційних зон, ці факти демонструють дуже схожі явища. Зокрема, заходи з виявлення та вбивства ромів у згаданих документах описано як рутинну бюрократичну процедуру, яка була, вочевидь, справою буденною для місцевих адміністративних органів та засвідчувала готовність останніх до виконання подібних завдань навіть без наказу «згори» від німецького керівництва. Зважаючи на розпливчастість висловів («дати знати до районної Служби безпеки», «провести виселення», «прослідкувати за явкою для обліку циган» тощо), може постати запитання: що саме було приховано за цими формулюваннями? Чи справді це означало, що автори цих розпоряджень усвідомлювали, що ромам, які підпадали під їхні дії, загрожував смертний вирок? Наведені нижче відомості не залишають місця для сумнівів та вустами переважно колишніх службовців

²⁶ Державний архів Вінницької області, ф. Р-1312, оп. 1, спр. 15, арк. 16, 5, 13, 21, 27, 33, 37, 39, 44, 50, 57.

²⁷ Державний архів Київської області, ф. Р-2360, оп. 12, спр. 4, арк. 6.

²⁸ Державний архів в Автономній республіці Крим, ф. Р-1458, оп. 1, спр. 4, арк. 123–123зв.

місцевої допоміжної поліції дають вичерпну відповідь на запитання про те, як саме «виселяли» ромів та яка подальша доля чекала на них.

Дослідження про роль місцевих допоміжних формувань безпеки у нацистській репресивній політиці проти різних категорій населення, зокрема, в «остаточному розв'язанні єврейського питання», останніми роками починають з'являтися²⁹, однак питання про ступінь їхнього залучення до геноциду ромів та мотивації цього залишається відкритим. Службовців місцевої допоміжної поліції – формувань так званого шуцманшафту – німці використовували для збирання, конвоювання та подекуди страти ромів. Інколи місцева поліція забезпечувала допоміжні функції арешту або збору та конвоювання ромів до місця страти, а вбивства виконували саме німецькі підрозділи. Однак у багатьох випадках є підстави припускати, що місцева поліція виконувала затримання, арешт, конвоювання та страти ромів самотужки, за власної ініціативи. Так само формування або окремі службовці інших місцевих силових органів, що були підпорядковані відповідним німецьким структурам, відносили до меж своєї компетенції і «циганське питання».

Дніпропетровська область. 26 листопада 1942 р. у місті Кам'янському (у 1936–1941 рр. та 1943–2016 рр. – Дніпродзержинськ) начальник допоміжної кримінальної служби (що була підпорядкована СД) Кузьменко видав наказ по кам'янському управлінню допо-

²⁹ Див., наприклад: *Dean M.* Collaboration in the Holocaust: Crimes of the Local Police in Belorussia and Ukraine, 1941–44. – New York: St. Martin's Press, 2000. – 241 p.; *Pohl D.* Ukrainische Hilfskräfte beim Mord an den Juden // *Die Täter der Shoah. Fanatische Nationalsozialisten oder ganz normale Deutsche?* / Hg. G. Paul. – Göttingen, 2002. – S. 205–234; *Golczewski F.* Organe der deutschen Besatzungsmacht: die ukrainischen Schutzmannschaften // *Die Bürokratie der Okkupation. Strukturen der Herrschaft und Verwaltung im besetzten Europa* / Hrsg. W. Benz [u. a.]. – Berlin, 1998. – S. 173–196; *Дерейко І.І.* Місцеві формування німецької армії та поліції у райхскомісаріаті “Україна” (1941–1944 роки). – К.: Інститут історії України, 2012. – 174 с.; *Прусин А.* Украинская полиция и Холокост в генеральном округе Киев: действия и мотивации // *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі.* – 2007. – № 1. – С. 31–59; *Радченко Ю.* «Його чоботи та есесівська форма були забризкані кров'ю...»: таємна польова поліція, поліція безпеки та СД, допоміжна поліція у терорі щодо євреїв Харкова (1941–1943 рр.) // *Там само.* – 2011. – № 2 (10). – С. 46–86, а також його інші праці; *Мартиненко Т.* Українська допоміжна поліція в окрузі Львів-місто: штрихи до соціального портрета // *Вісник Львівського університету. Серія історична.* – 2013. – Вип. 48. – С. 152–167; *Finder G., Prusin A.* Collaboration in Eastern Galicia: The Ukrainian police and the Holocaust // *East European Jewish Affairs.* – 2004. – № 34:2. – P. 95–118.

міжної кримінальної служби, в якому відтепер «циган» разом з «євреями», «комуністами», «військовополоненими», «партизанами» та іншими категоріями слід було відносити до політичної групи справ³⁰. Зрозуміло, що такі широкі межі групи уможливлювали арешт та передачу до СД будь-яких ромів, навіть осілих, інтегрованих до суспільства і тих, що мали постійне житло та роботу.

Херсонська область. 8 травня 1942 р. (за іншими даними – у червні або липні) у селі Каланчак було вбито від 13 до 16 місцевих ромів колгоспів імені Петровського та «Нове життя». Німці зібрали, конвоювали до місця розстрілу та розстріляли ромів за допомогою місцевої поліції. Німці – два жандарми, а також начальник районної поліції та його підлеглі – приїхали до села. Поліцейським наказали забрати всіх ромів, яким оголосили, що їх переселять до Скадовська. Треба зазначити, що всі ці роми були осілими і працювали в колгоспі. Коли підводи з ромами та автомашина від'їхали від села на відстань 2 км, за сад колгоспу «Червоний партизан», ромам наказали зійти з підвід і повели їх до протитанкового рову. Кількох поліцейських відправили назад до районної поліції, а жандарми, начальник райполіції та два поліцейські біля рову розстріляли ромів – п'ятох дітей, двох старих і шістьох жінок³¹. Майно вбитих ромів хотіли поділити між собою кілька поліцейських, які сперечалися «на тему того, що комусь дісталися гарні речі розстріляних, а деяким гірші». Зрештою речі вбитих ромів розподілив начальник місцевої районної поліції³².

У селищі Сиваші (нині смт Сиваське Новотроїцького району) у травні 1942 р. підрозділ районної поліції на території радгоспу «Паризька комуна» розстріляв понад 30 осілих ромів-колгоспників – жінок, дітей і старих. За участі цього підрозділу того ж місяця було розстріляно 15 ромів – мешканців села Павлівка Генічеського району³³.

Чернігівська область. Міська допоміжна поліція м. Чернігова відіграла важливу роль у розправі із ромами міста та його околиць, про яку було згадано вище. Саме поліція організувала облаву та зібрала ромів до будівлі міської тюрми у серпні 1942 р., звідки

³⁰ Державний архів Дніпропетровської області, ф. 2567, оп. 1, спр. 1, арк. 170.

³¹ Архів УСБУ в Херсонській області, арх.-крім. спр. № 8209, арк. 42–45.

³² Там само, фонд таємного діловодства, оп. 1209, спр. № 161, т. 5, арк. 28.

³³ Там само, спр. № 163, т. 7, арк. 28.

згодом німецькій підрозділ СД вивіз ромів на страту. Ось як описував ці події очевидець:

...Собранных со всей области в один длинный обоз с их кибитками и шатрами, набитыми пуховыми подушками и перинами, с замурзанными цыганчатами, их матерями и бабушками, подогнали цыган к тюрьме. Может, цыгане и рассеялись бы по лесам, но их обманули полицаи, предупредив, что переселяют в Сербию. ...Когда цыганский обоз, не спеша тащившийся по улице Белинского в сопровождении одуревших от летнего зноя полицаев, выехал к задним воротам тюрьмы, цыгане поняли, в какую Сербию им уготован путь. Завыли, запричитали женщины, заплакали дети, заметались мужчины, ища лазейку, чтобы вырваться из смертельной ловушки, да не тут-то было³⁴.

Виконуючи розпорядження начальника районної поліції міста Варва, у селі Антонівка Варвинського району місцеві поліцейські заарештували групу ромів: Чекаленко Олександрю та її двох малолітніх дітей, Василенко Уляну Мойсеївну з малолітньою дочкою, Чепяленко Марію Мойсеївну та її четверо дітей, Хавенко Анну Іванівну та інших, загалом 11 осіб. Коштовності та майно ромів конфіскували, а їх відправили до тюрми у місті Прилуки, згодом – до тюрми у Чернігові, де вони були страчені³⁵. У місті Ніжині місцева поліція восени 1942 р. заарештувала місцеву родину ромів із 15 осіб, які жили на вулиці Березанській, 3, і доправила їх до міської тюрми³⁶. У серпні–вересні 1942 р. в селі Дмитрівка Бахмацького району місцева поліція заарештувала 5–6 ромських родин, які, за словами свідка, «близько 20 років проживали у с. Дмитрівка осіло та працювали у колгоспі». Їх доправили до райполіції, а згодом – до Бахмача, де розстріляли³⁷. У селі Батурин (нині Бахмацького району) місцева поліція у березні 1943 р. заарештувала кілька місцевих ромів-колгоспників. Як розповідав свідок, поліцейські ходили по дворах циган, примушували їх брати цінні речі

³⁴ Летопись города Чернигова периода Великой Отечественной войны 1941–1945 г.г. По документам, воспоминаниям очевидцев, публицистике и мемуарам / Сост. Г. Кузнецов. – Чернигов: Десна, 1992. – С. 40.

³⁵ Архів УСБУ в Чернігівській області, арх.-крім. спр. № 480, арк. 65–66, 98, 123.

³⁶ Там само, арх.-крім. спр. № 1066, арк. 64, 67зб.

³⁷ Там само, арх.-крім. спр. № 952, арк. 91, 151.

та збирали на дворі райполіції. Заарештували навіть змішану родину – українську жінку та її чоловіка-рома, а також трьох їхніх дітей. Свідок повідомляв, що їх відвезли до міста Борзни, де, за чутками, спалили у сараї³⁸.

Кіровоградська область. У травні 1942 р. підрозділ німецької жандармерії та місцевої поліції під командуванням начальника новоукраїнської поліції Іванченка прибув до зернорадгоспу ім. Леніна біля села Новоукраїнка. У радгоспі працювали 72 роми; їх зібрали, вивели на відстань 2 км від радгоспу до лісу і розстріляли. За повідомленням свідка, частину майна вбитих ромів розібрали поліцейські³⁹. У серпні 1943 р. близько 15 місцевих мешканців – службовців охорони тюрми СД у Кіровограді (нині – Кропивницький) та табору СД «Тернова балка» (розташованого під Кіровоградом у селі Компаніївка) разом із німецькою командою СД із чотирьох чоловіків брали участь у розстрілі у Будорацькій балці під селом Тернова Балка табору з приблизно 30–40 ромів, яких затримали неподалік у села Аджамка і звинуватили у партизанській діяльності. При цьому двоє охоронців розпороли багнетом живіт вагітній ромській жінці⁴⁰. Під керівництвом О. Ф. Шапошника, начальника поліції села Цибулево Знаменського району, влітку 1943 р. службовці поліції біля лісопильного заводу за 2–3 км від села у Чорному лісі розстріляли 19 ромів із табору, який стояв в околицях цього села⁴¹.

Донецька область. У місті Артемівську (нині – Бахмут) у березні–квітні 1942 р. близько 900 ромів були заарештовані і згодом розстріляні за участі місцевої поліції під керівництвом її начальника Васильєва та його заступника Малютіна⁴².

Миколаївська область. Улітку 1943 р. кілька поліцейських Веселинівської районної поліції (сучасна Миколаївська область)

³⁸ Там само, арх.-крім. спр. № 2238, арк. 82, 94, 101–104, 110, 123, 133–134, 146, 191–194.

³⁹ Державний архів Російської Федерації (далі – ДАРФ), ф. 7021, оп. 148, спр. 44, арк. 52–52зв.

⁴⁰ Архів УСБУ в Кіровоградській області, арх.-крім. спр. № 403, арк. 56–59, 104–106; арх.-крім. спр. № 1700, арк. 44–46, 124–124зв.; арх.-крім. спр. № 4149, т. 1, арк. 41, 66–69, 184, 219, 222–224, 228–231; арх.-крім. спр. № 14451, т. 1, арк. 80–82зв., 163–169, т. 12, арк. 4–59.

⁴¹ Там само, арх.-крім. спр. № 12538, арк. 34, 50–52.

⁴² ЦДАГОУ, ф. 166, оп. 3, спр. 153, арк. 46–57.

брали участь у страті близько 100 ромів під селом Веселинове на території Аннівської балки, кидаючи ромів живими у колодязь⁴³. «Що робили [місцеві поліцейські] – то було “божье наказание”», – згадує Марина Алікаєва, яка переховувалася у Миколаєві під час окупації⁴⁴.

Крим. У селі Абакли-Тома Джанкойського району в березні 1942 р. староста сільської управи, його заступник і писар за завданням німецької жандармерії склали списки на 60 ромів, які проживали в цьому селі. 28 березня, коли до села прибула автомашина-«душогубка», вони брали участь у збиранні ромів і завантаженні їх до цього транспорту. Згодом було встановлено, що ромів із с. Абакли-Тома вбили, їхні трупи викинули в північно-східній частині Джанкоя⁴⁵. У сусідньому селі Бурлак-Тома 45 ромів так само за допомогою місцевого старости і двох поліцейських зібрали й загнали в «душогубку». Вони не були кочовою, прийшлою і тому чужорідною для місцевого населення групою. За словами одного зі свідків, усі роми «були корінними жителями с. Бурлак-Тома, до війни були членами нашого колгоспу і добре працювали. Серед задушених були... і молоді комсомольці, і люди похилого віку»⁴⁶. Після війни старости та поліцейські на допитах наполягали на тому, що вони не знали, для чого складали списки ромів. Однак коли ромів відвезли і про їхнє знищення стало відомо, це не перешкодило старостам і поліцейським привласнити майно жертв. Один узяв собі брюки, сарафан, матрац тощо, другий – плаття, патефон, костюм, туфлі й інші речі. Один із поліцейських свідчив: «З хліба, що залишився від задушених ромів, я виміняв за 60 яєць два центнери пшениці, і в обмін за 4-місячне поросся і 60 штук яєць я отримав від німців одну корову, що належала тим же ромам»⁴⁷. Багато свідків після війни свідчили, що роми жили не лише в згаданих, а й у багатьох інших селах Джанкойського району, – і там залишилися живі, позаяк місцеві старости не надали німецькій адміністрації відомостей про «своїх» ромів, видаючи їх, як правило,

⁴³ Архів УСБУ в Миколаївській області, арх.-крім. спр. № 5992, арк. 378–393.

⁴⁴ USC SFI, testimony 49419.

⁴⁵ Архів УСБУ в Автономній республіці Крим, арх.-крім. спр. № 7214, арк. 132–135.

⁴⁶ Там само, арх.-крім. спр. № 18834, арк. 57об.

⁴⁷ Там само, арх.-крім. спр. № 9775, арк. 14, 26, 27.

за місцевих кримських татар⁴⁸. Сільська адміністрація справді могла вважати їх радше татарами (з огляду на релігійно-культурну схожість між ними). Цілком можливо, що старости цих сіл могли здогадуватися про те, що загрозувало ромам, і тому наважилися на подібну фальсифікацію.

Деяке світло на питання про національну ідентифікацію можуть пролити післявоєнні свідчення родичів загиблих. Відповідаючи на запитання радянських органів держбезпеки, вони, по-перше, називали себе татарами і, по-друге, наполягали на тому, що загиблі за національністю були кримськими татарами, але старости їх видали німцям як «татарських циган». Зокрема, один із свідків, зафіксований у протоколі допиту як татарин, розповідав: «У березні 1942 р. під час окупації німцями нашого району частину татарського населення в числі 45 осіб було зібрано місцевим старостою Криворучком під виглядом татарських циган, тоді як це було все осіле населення татари, робітники, бідняки. Особисто я був очевидцем, як всіх заарештованих у дворі старости Криворучка німці посадили в машину-душогубку, що підійшла»⁴⁹. Це нашоухе на висновок, що в суспільстві не було одностайної думки щодо національної належності цієї групи населення. Дехто, у тому числі самі жертви, воліли вважатися татарами, натомість інші не поспішали вважати чингене за «своїх».

Так само і в інших регіонах окупованої України місцева допоміжна поліція часто була задіяна не лише в арештах, а й безпосередньо у втратах ромів, незважаючи на їхній соціальний статус та спосіб життя.

Київська область. Наприкінці 1941 – на початку 1942 р. за участі місцевої поліції у місті Корсунь-Шевченківський німецька жандармерія збрала і розстріляла 14 ромів⁵⁰. Місцеві поліцейські брали участь у розстрілі осілих ромів-колгоспників «Колгоспу імені 9 січня» під містом Обухів у серпні 1942 р., коли загинули 250 ромів⁵¹.

Хмельницька область. Улітку 1942 р. п'ятеро службовців дільничної поліції із села Антонівка (нині – Хмельницький район)

⁴⁸ Там само, арх.-крім. спр. № 18834, арк. 57зв, 65, 78.

⁴⁹ Там само, арх.-крім. спр. № 18834, арк. 47–48.

⁵⁰ Галузевий державний архів СБУ, ф. 5, арх.-крім. спр. № 12731, арк. 1699.

⁵¹ ДАРФ, ф. 7021, оп. 65, спр. 521, арк. 4.

отримали наказ затримати групу ромів – п'ять родин, загалом 20 осіб, що зупинилися біля міста Проскурова (нині – Хмельницький). Ось що про виконання цього завдання пізніше розповідав слідчим один із колишніх поліцейських:

Мы, вооружившись винтовками, пешим путем пошли в направлении Проскурова. Не доходя места Ружичня, мы увидели на лугу расположившиеся палатки цыган, пасших лошадей. Мы пришли к их табору, приказали собраться. Цыган было человек 20 на четырех подводах. Последние повиновались, запрягли лошадей, усадили на повозки свои семьи и мы их с подводами приконвоировали к селу Антоновка, где нас ожидали полицейские Ярмолинецкой полиции, которым мы их передали и они их погнали с подводами в м. Ярмолинцы. Какая их постигла судьба, мне неизвестно⁵².

Улітку 1943 р. поліцейські Кам'янця-Подільського прочесали Гуменецький ліс, де схопили близько 50 ромів (15 чоловіків, решта жінки та діти). Їх відвезли до місця розстрілу у піщаному кар'єрі неподалік від села Маків Дунаєвецького району, де німецький підрозділ за участі місцевих шуцманів стратив ромів⁵³. У селі Печеськи (нині – Хмельницького району) місцевий комендант на початку 1943 р. заарештував родину ромів із п'ятьох осіб, що прибули до села кількома днями раніше, через те, що вони вимінювали у населення речі на продукти. Комендант конфіскував у ромів коня і відправив їх до німецької жандармерії до Проскурова, де їх розстріляли. За словами свідка, наступного дня у селі на конюшні присутнім двадцяти селянам він казав: «Циганським конем можна користуватися, їх уже немає, вони розстріляні»⁵⁴.

Полтавська область. На виконання розпоряджень та за участю начальника міської поліції у місті Кобеляки заарештували і розстріляли 80 ромів і 70 «підлітків єврейської та ромської нації»; розстріли проводили за річкою Ворскла біля протитанкових ровів⁵⁵.

⁵² Архів УСБУ у Хмельницькій області, арх.-крім. спр. № 22742, арк. 31–32, 125.

⁵³ Там само, арх.-крім. спр. № 22643, арк. 23зв.–24, 35, 223. Див. також: Висновок прокуратури Хмельницької області по архівній кримінальній справі колишніх працівників Кам'янець-Подільської міської поліції // Нацистський окупаційний режим на Хмельниччині (1941–1944). Документи і матеріали / Упоряд. М. Вавринчук. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. – С. 186.

⁵⁴ Архів УСБУ у Хмельницькій області, арх.-крім. спр. № 11242, арк. 18, 28, 42.

⁵⁵ Архів УСБУ у Волинській області, арх.-крім. спр. № 23017, т. 34, арк. 274.

Волинська область. Одного суботнього вечора в сильний мороз єврейська дівчина Жєня Чернявська, яка жила у містечку Рогізне Демидівського району, поверталася додому і побачила, як дорогою «їхало, можливо, 20 підвід із циганами, яких поліція супроводжувала до м. Берестечка». Згодом вона дізналася, що цих ромів там розстріляли⁵⁶. Емоційний, сповнений жахливих подробиць опис того, як розправилися з ромами німецька жандармерія та місцева поліція у 1942 р. біля містечка Локачі, залишив єврей Міхаель Дімент, який пережив гетто у Локачах та його ліквідацію. За його спогадами,

«16 квітня юденрату (єврейській раді, яка керувала життям у гетто. – *М. Т.*) наказали надати на завтра 30 сильних чоловіків з лопатами. Цей наказ одразу спричинив паніку. Чому раптом з лопатами?

...О п'ятій ранку вахмайстер у гестапівській уніформі і 10 поліцейських забрали 30 чоловіків. Вони рушили в напрямку Козлова. Ми перелякано стежили за ними. Вони пішли до пагорбу поблизу цегляного заводу. Там колона зупинилась. Біля заводу відучора чекали вози з циганами. ...Через деякий час ми почули постріли і дикий крик. Що там відбувалося? Ми були збиті з пантелику. Крики стихли, але було чути постріли.

...Сильні чоловіки, повернувшись після цієї бійні, розказали про 114 циган. Німці зібрали їх по навколишніх селах і привезли до схилу пагорба. Вони пообіцяли, що забезпечать усі потреби затриманих: дадуть їжу, прихисток і землю. Циганам сказали, що відтепер вони будуть осілими, тож їм не доведеться жєбрати по селах, шукаючи їжу.

...Зранку, коли прибула поліція, цигани ще спали. Їх швидко розбудили та наказали вишикуватися біля пагорба, начебто для підрахунку. Коли вони вже всі стояли, командувач української поліції зробив вигляд, що йде до вахмайстера – передавати командування, але тільки-но він відійшов достатньо далеко, вахмайстер та інші заховані поліціанти відкрили вогонь. Цигани не могли втекти – вони стояли фактично під стіною. Малі діти ховалися під мамині спідниці і так гинули. Убивці перестріляли немовлят, ідучи від колиски до колиски. Одразу після різанини поліціанти оглянули тіла – шукали дорогоцінності. Ми викопали

⁵⁶ Yad Vashem Archives, collection O.33, file 8531, page XIII.

глибокі ями, зібрали тіла та поховали їх у масовій могилі. Дехто з них був ще живий.

Жахливі події і страхітлива доля циган викликала у мешканців гетто безумний відчай⁵⁷.

Наприкінці серпня 1942 р. група поліцейських Ратнівської районної поліції (сучасна Волинська область) по дорозі з містечка Ратне на село Заболоття оточили групу ромів чисельністю 10–12 осіб. Їх конвоювали до Ратного, а потім – на околиці містечка, де поліцейські їх убили⁵⁸. У червні 1943 р. інша група поліцейських у селі Заболоття заарештувала чотирьох ромських чоловіків; вони вивезли ромів на півтора-два кілометра від села до лісу, де розстріляли і закопали⁵⁹. Влітку 1942 р. поліцейські Ратнівської районної поліції затримали в лісі поблизу села Сільця Гірницькі 35–40 ромів, доправили їх до Ратного і розстріляли біля місцевого цвинтаря⁶⁰.

Житомирська область. У липні 1942 р. мешканці Житомира – агенти кримінальної поліції брали участь у пошуках та арештах ромів міста. 7 або 8 ромських родин, що мешкали на Московській (Сенній) вулиці міста, згодом було розстріляно⁶¹. У травні 1942 р. поліцейські районної поліції Янушполя за розпорядженням місцевої жандармерії затримали в лісі поблизу села Молочки більш як 40 кочових ромів. Через кілька днів група поліцейських (до 20) під командуванням команди СД із Бердичева та начальника райполіції конвоювали ромів до ями біля цукрозаводу, де службовці СД і поліцейські їх розстріляли⁶².

Якщо згадати про допомогу, яку ромам у Криму надавали мусульманські комітети, то є очевидним, що місцеві громади могли позитивно вплинути на нацистську політику і загальний перебіг подій за умови глибокої переконаності їхніх представників у

⁵⁷ *Diment M.* The Lone Survivor. A diary of the Lukaczze ghetto and Svyniukhy. – New York: The Holocaust Library, 1992. – P. 76–78.

⁵⁸ Архів УСБУ у Полтавській області, арх.-крім. спр. № 13849, арк. 112зв.

⁵⁹ Архів УСБУ у Волинській області, арх.-крім. спр. № 17853, арк. 138.

⁶⁰ Там само, арх.-крім. спр. № 21695, т. 7, арк. 174–175.

⁶¹ Архів УСБУ у Житомирській області, арх.-крім. спр. № 3971, арк. 180–181; арх.-крім. спр. № 4025, арк. 63–64, 68–69.

⁶² Там само, арх.-крім. спр. № 326, арк. 20, 108; арх.-крім. спр. № 700, арк. 33, 117; арх.-крім. спр. № 1486, арк. 32–33, 173; арх.-крім. спр. № 15048, т. 1, арк. 64, 67, 91–92, 123–132, 144–145, 148, 195, 212–214; арх.-крім. спр. № 32446, т. 4, арк. 335.

культурно-історичній близькості з ромами. Є свідчення про те, що, подібно до ситуації в Криму, в Одесі також декількох ромів, які сповідували мусульманство, врятували під час окупації від розстрілів їхні сусіди-татари⁶³. Багато ромів, яким пощастило вижити, згадують про випадки, коли місцева адміністрація (наприклад старости) виписувала ромам документи про їхнє українське походження, або давала довідки про їхню затребуваність у селі, або намагалася захистити ромів від розправи. Ромська жінка, 1914 р. н., згадувала, що коли в колгоспі Запорізького району її батька-рома заарештували, то староста клопотав, аби батька відпустили, позаяк жителі села засвідчили, що «він тут виріс, нікуди не їздить і його розуміли як руського»⁶⁴. Інший ромський інформант, 1927 р. н., пригадував, що в Херсонській області місцеве населення просило, аби ромів не розстрілювали: «то все село піднялось за нас... Скільки вони, бідні, пережили за нами... То бога просили, щоб [нас] не розстріляли»⁶⁵. Ці та інші приклади свідчать про одну важливу закономірність: чим більше місцеве ромське населення було інтегровано у навколишнє середовище і чим більше воно було знайоме довколишньому місцевому населенню, тим вище був шанс отримати допомогу від сусідів під час нацистської окупації. Однак це відбувалося не скрізь, та й відповідні умови для цього існували не завжди.

«Циганське питання» у ЗМІ та пропаганді на теренах окупованої України: знаряддя мобілізації чи паралельна міфічна реальність?

Єврей Віктор Файнштейн, який підлітком у пошуках прихистку мандрував теренами Східної України, у своїх мемуарах згадував, як ще наприкінці 1941 р. у селі Миропілля Сумської області

⁶³ Татари рятували життя / Татари мунтисарде о дживіпе // *Романі Яг* (Ужгород). – 2005. – (№ 9) 25 травня. Автор пише: «Оскільки одеські роми відносяться до кримської групи і є прихильниками ісламу, то вони вирішили звернутися за допомогою до татарської общини і мечеті, тим паче, що ще з початку минулого століття діти кримських ромів в Одесі відвідували татарські школи і дружили з татарами, було багато змішаних шлюбів. З числа шановних ромів були вибрані старші чоловіки, які і відправилися по допомогу в татарську громаду. Татари записали всіх ромів в свою громаду і за необхідності підтверджували, що роми є татарами».

⁶⁴ USC SFI, testimony 49741.

⁶⁵ Ibid., testimony 49659.

натрапив на невеликий концентраційний табір, який було поділено на дві частини. Одну займали євреї, іншу – кілька таборів ромів, із возами, але без коней. Свідок розповідав:

Я шел по широкой улице без всякой цели, думая о только что увиденном. О том, что евреев и цыган немцы уничтожают поголовно, я знал, но если об уничтожении евреев фашистская пропаганда кричала во весь голос, обещая очистить мир от еврейской заразы, то об уничтожении цыган так открыто не говорили, хотя в газетах, издававшихся немцами, писали о бесполезном народе бездельников, жуликов и конокрадов⁶⁶.

Це спостереження ілюструє один із способів, у який німецька влада та місцева інтелігенція, яка безпосередньо організовувала випуск преси, намагалися висвітлити «циганське питання» на шпальтах періодики окупованої України. Позаяк вищенаведена цитата порівнює медійне покриття долі обох груп, що були стигматизовані як «зайві» й такі, яких слід було позбутися, то вважаємо за доцільне побудувати наш подальший аналіз у такому самому розрізі, аби ефективніше виявити спільне й відмінне у природі та причинах висвітлення окупантами та місцевими авторами «єврейської» і «циганської» тематики.

У науковій літературі можна виокремити різні погляди на суть і призначення застосування активної антисемітської пропаганди у ЗМІ як власне Третього райху, так і на окупованих радянських територіях, зокрема українських. Перший полягає у тому, що активна антисемітська складова виконувала функції ще одного ефективного засобу в «остаточному розв'язанні єврейського питання», адже, по-перше, легітимізувала в очах соціуму ті дискримінаційні та екстермінаційні заходи, які вчиняла влада, а по-друге, мобілізувала навколишнє суспільство до участі у них, намагаючись сформуванню (або принаймні підтримати наявне) щонайменш нейтральне, а бажано негативне ставлення до об'єктів переслідувань⁶⁷. Прихиль-

⁶⁶ Yad Vashem Archives, collection O.33, file 3672, page 182.

⁶⁷ Див., напр., розділ «Антисемитская пропаганда» у монографії: *Альтман И.* Жертвы ненависти. Холокост в СССР. 1941–1945 гг. – М.: Фонд «Ковчег»; Коллекция «Совершенно секретно», 2002. – С. 40–56. «Целью антисемитской пропаганды являлось как привлечение местного населения к истреблению и особенно поиску скрывавшихся и бежавших евреев, так и создание особого психологического климата, на фоне которого открыто совершалось убийство целого народа» (с. 45).

ники іншого підходу звертають увагу на такі чинники: 1) масштабну антисемітську пропаганду було розгорнуто навіть у тих місцях, де помітного єврейського населення не було, або тоді, коли єврейські громади були вже давно винищені, тобто до кінця окупаційного періоду; 2) з-поміж різних дискурсів презентації «єврейського питання», які використовувалися у ЗМІ («релігійний», «расовий», «економічний», «побутовий», «політичний» тощо), саме останній, тобто тезу про «жидобільшовизм», застосовували найактивніше. Це можна пояснити тим, що метою цих зусиль були не стільки власне євреї та формування негативного ставлення до них, скільки радянсько-комуністична ідеологія та відповідна система цінностей, яку нацисти намагалися подолати, а для цього приписували їй в очах споживачів своєї продукції «єврейський», а тому «чужий» для місцевого населення характер⁶⁸.

Хай там як, але обидві підходи визнають антисемітизм як наріжний камінь нацистської ідеології та практики, а отже, його активну наявність у засобах пропаганди. Чи були подібними механізми, цілі та масштаби питання «циганського»? Аналіз публікацій ЗМІ окупаційного періоду приводить до цікавих спостережень та неоднозначних висновків.

Хоча й у меншому обсязі, але «циганському питанню» також були присвячені кілька публікацій у газетах, що друкувалися в окупованій Україні. Наприклад, газета «Нова Україна» (Харків) 5 вересня 1943 р. надрукувала статтю під назвою «Цигани та Європа». В матеріалі йшлося про те, що

...циганська проблема розкриває картину глибокого соціального виродження. В Німеччині це давно зрозуміли, і організована у Франкфурті центральна інституція в справах реєстрації та контролювання всіх циганів Німеччини, працюючи спільно з поліцією, радикально розв'язала циганську проблему. Цигани... за кілька тисячолітній період свого співжиття з народами цивілізованого світу, не призвичаїлися до осілого побуту, а залишились первісними варварами-номадами. ...Нова Європа (так у тексті. – *М.Т.*), що постає на руїнах усього віджилого, консервативного, небезпечного й шкідливого для її народів, поставила

⁶⁸ Див., напр.: *Тяглий М.* *Нацистская антисемитская пропаганда на оккупированных территориях СССР: историография и методика исследований // Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі.* – 2005. – № 1. – С. 28–42.

сьогодні до розв'язання й цю проблему соціально-етичного порядку⁶⁹.

Можна помітити, що, на відміну від масиву антиєврейських матеріалів, автори цієї публікації розглядають «циганську проблему» в термінах передусім не расового, а соціального підходу, – тобто змальовують ромів як групу кочовиків із притаманними їм злочинними нахилами, без урахування багатогранних явищ і процесів та різноманітних способів життя тогочасного ромського населення. Втім, публікацій, що були присвячені «циганському питанню» та під будь-яким кутом зору розкривали б «шкідливість» або «загрози» з боку цієї групи, було обмаль. У 2006–2007 рр. Український центр вивчення історії Голокосту реалізовував проєкт із вивчення окупаційної періодики та складання каталогу статей, що були так чи так пов'язані з «єврейським питанням». Було переглянуто понад 600 періодичних видань і виявлено більш ніж 4 тис. публікацій із «єврейської» тематики⁷⁰, а також праці із «ромського» питання. Окрім уже згаданої статті, у базі даних проєкту ми виявили такі матеріали стосовно ромів⁷¹:

Автор	Назва	Періодичне видання	Дата, число, рік	Жанр публікації
Юрко Шелест	Щира праця	Українське слово (Київ)	10.12.1941	Стаття-есеї
Без зазначення авторства (Б/а)	Цигани у Львові	Львівські вісті (Львів)	12.12.1941	Розгорнуте повідомлення
Б/а	Цигани до праці. Словаччина	Голос Підкарпаття (Львів)	30.08.1942	Повідомлення
Б/а	Цигани до праці. Словаччина	Рідна земля (Львів)	30.08.1942	Повідомлення
Б/а	Пришла черга. За жидами – цигани. Словаччина.	Рідна земля (Львів)	14.06.1942	Повідомлення

⁶⁹ ЦДАВОУ, ф. 4620, оп. 3, спр. 239, арк. 119.

⁷⁰ *Смилянская Ю.* Пресса оккупационного периода в Украине: создание, структура и предварительный анализ базы данных // *Наукові записки Інституту політичних та етнонаціональних досліджень НАН України.* – 2006. – № 31. – С. 132–151.

⁷¹ Каталог № 1, що містить перелік видань на теренах України під час окупації 1941–1944 років, а також Каталог № 2, що містить анотований перелік публікацій на єврейську тематику в окупаційних виданнях (Архів Українського центру вивчення історії Голокосту).

Автор	Назва	Періодичне видання	Дата, число, рік	Жанр публікації
Б/а	Цыганский вопрос	Молва (Одесса)	3.06.1943	Аналітична стаття
Б/а	Гумор. Сповідь цигана	Подольнин (Кам'янець-Подільський)	31.12.1942	Гумореска
Б/а	Куток гумору. Сповідь цигана	Таращанські вісті	6.06.1943	Гумореска
Б/а	Циган-косар	Станіславське слово	18.07.1943	Фейлетон
Б/а	Циган-косар	Тернопільський голос	18.07.1943	Фейлетон
Б. Данилович	Циган-косар	Рідна земля (Львів, тижневик)	18.07.1943	Фейлетон

З-поміж цих публікацій три містили обговорення «циганського питання» як такого, що загрожувало існуванню того «нового порядку», який прагнула побудувати окупаційна влада. Решта були або невеликими інформаційними повідомленнями про розв'язання «циганського питання» у різних кутках Європи, або гуморесками, що обігрували його у сатиричному тоні, апелюючи радше до усталених у фольклорній колективній свідомості уявлень про циган як персонажів, що уникають роботи або прагнуть насолодитися життям у такий спосіб, що не є корисним для навколишнього суспільства.

Однак вивчення маскультурної діяльності під час окупації в містах України, зокрема, репертуару театрів, відкриває парадоксальну картину, яка надає додаткового виміру питанню про культурно-ідеологічний контекст, у якому відбувався геноцид ромів. У той час коли ромські табори або осілих ромів на околицях міст та сіл знищували, театральні афіші багатьох театрів рясніли оголошеннями про вистави у тому числі тих творів мистецтва, які презентували захопливі романтичні, казкові, шляхетні або пригодницькі образи ромів та пов'язані із ними уявлення та відчуття. Ідеться передусім про вистави на кшталт «Циганської любові» Франсуа Легара, «Циганського барона» Йогана Штрауса або «Циганки Ази» українського письменника Михайла Старицького. Ґрунтуючись на даних українського історика театру В. Гайдабури⁷²

⁷² Гайдабура В. Театр між Гітлером і Сталінін: Україна. 1941—1944. Долі митців. — К.: Видавництво «Факт», 2004. — 320 с.

і на власних підрахунках за оголошеннями на останніх сторінках окупаційних газет, можемо стверджувати, що понад 30 театрів (із близько 60 театрів, які існували впродовж окупаційного періоду) демонстрували принаймні одну з вищеназваних вистав, а частіше – дві або три. Наприклад, 20 грудня 1942 р. газета «Нова Україна» у Харкові повідомляла читачам, що у Львові Оперний театр «дав 365 вистав. Найбільшим успіхом користується “Циганський барон”, виставлений 31 раз... “Кармен” – 21. “Циганське кохання” – 14»⁷³.

Ще більш промовистим є те, що поряд із простими оголошеннями про ці вистави є відгуки на них і враження від театральних прем'єр, що їх публікували редактори газет або відділів культури та мистецтва. Наприклад, у статті «На службі в Мельпомені», присвяченій двом рокам праці Львівського оперного театру, М. Семчишин у газеті «Наші дні» (Львів) розлого зазначав:

Брак українського репертуару приневолив виставляти перестарілі давнопередвоєнні оперети, що, побіч опер, все таки втішалися найбільшою фреквенцією публіки, зокрема німецької. Отож довелось вивести і «Циганського барона» і «Пташника з Тиролю» і «Циганське кохання», «Паганіні», «Жайворонка». Постанови ці, одержавши стильову декораційно-костюмову та музичну оправу, треба це признати вийшли і відмолодженими, і ефектовними, зокрема це стосується «Барона циганів» у постанові заслуженого сеніора театральної справи реж. Й. Стадника (він поставник і «Циганського кохання» та відновленого «Гриця»), що здобув нечуваний рекорд усіх вистав⁷⁴.

Аналогічні відгуки були про постановки, зокрема, на ромські теми, театрів у інших регіонах окупованої України. «Ніжинські вісті» 6 червня 1942 р. розмістили рецензію про роботу місцевого театру, автор якої писав: «Ніжинський міський театр виставляє не тільки п'єси з свого старого репертуару, але старається пробувати свої мистецькі сили і в постановці нових п'єс. Так у суботу 30 травня театр дав доказ свого мистецького уміння, виставляючи вперше

⁷³ 365 вистав // *Нова Україна*. – 1942. – 20 грудня. – С. 4.

⁷⁴ *Семчишин М.* На службі в Мельпомені // *Наші дні*. – 1943. – Серпень. – С. 6.

перед німецькою і українською публікою п'єсу «Циганка Аза»⁷⁵. Редактор «Українського голосу» у Проскуріві О. Кравчук 13 серпня 1942 р. розмістив рецензію на виставу «Запорізький скарб», де схвально зазначав: «режисура все врахувала... Наприклад, у першому, другому і третьому актах цілком реально показано життя циган з його типовими рисами. Перед глядачами вони коло свого шатра; тут і кузня, діти, циганки з своїм ворожінням, танцями – і все це продумано до дрібниць»⁷⁶. Зауважимо, що у цих та інших схвальних відгуках згадано про те, що постанови демонструвалися не лише для місцевої, а й для німецької аудиторії.

Але найбільш промовистим є матеріал із газети «Донецький вісник» від 2 грудня 1942 р., присвячений 50-й виставі міського театру Юзівки оперети «Циганський барон». Ось як автор описує урочистий початок вистави ввечері 1 грудня:

Перед началом увертюры поднялся неожиданно занавес, и на освещенной сцене предстали перед зрителями актеры. ...Затем вышел унтер-офицер Гайтманн от гарнизонной комендатуры. Он произнес краткую речь..., представил отдельных исполнителей главных партий, в кратких, но теплых словах охарактеризовал каждого⁷⁷.

Ця розгорнута рецензія демонструє, що німецькі окупаційні органи були не лише пасивними споживачами видовищ на ромську тематику, а й не цуралися керувати процесами культурного життя і тим самим підтримувати і легітимізувати наявність цієї тематики у публічному просторі.

Отже, як бачимо, у різних гілок окупаційної влади не було чіткої та несуперечливої концепції висвітлення ромського питання, і багато що залежало від місцевих органів влади. На відміну від «єврейського питання», висвітлення ромської проблематики не було послідовним та уніфікованим, а елементів ромської культури, які залишалися у масовій свідомості, не намагалися позбутися.

⁷⁵ «Циганка Аза» у ніжинському міському театрі // *Ніжинські вісті. Часопис для міста і села.* – 1942. – 6 червня. – С. 2.

⁷⁶ *Кравчук О.* «Запорізький скарб». Постановка Проскурівського Українського Драматичного театру // *Український голос.* – 1942. – 13 серпня. – С. 4.

⁷⁷ В городском театре Сталино. К 50-му представлению «Цыганского барона» // *Донецкий вестник.* – 1942. – 3 декабря.

Навпаки, окремі явища цієї культури плекалися – очевидно, виконуючи певну важливу функцію. Як можна пояснити цей факт, який для дослідників ромської історії або окупаційних реалій становить певний парадокс та констатуванням якого вони лише обмежуються? Відповідь полягає, очевидно, у тому, що у цьому випадку йшлося про збереження та транслювання не стільки власне елементів самої ромської культури, скільки масових уявлень про неї та певних романтизованих популярних культурних образів, що сформувалися в європейському (у тому числі й українському) маскультурному середовищі. А вони були пов'язані із самою ромською культурою лише дуже опосередковано, представляючи з усього широкого спектра уявлень та цінностей лише ті, що були затребувані широким навколишнім середовищем та створювали «ідеальний» образ циган, який готова була споживати європейська (у цьому випадку – німецька та українська) популярна культура. Таке «вибіркове» споживання та його використання у пропагандистських цілях аж ніяк не стояло на заваді знищенню справжніх ромських таборів або осілих груп у реальному житті та, ба більше, слугувало додатковим засобом вилучення ромських груп та окремих індивідів із колективної свідомості ширшого соціуму та публічного простору для ефективнішого позбавлення від них⁷⁸.

Підсумки

Спроби вивчити долю ромів на теренах окупованої України, як і деінде, не можуть обмежуватися дослідженням лише намірів і вчинків німецької або румунської окупаційної влади. Позаяк ці події не відбувалися у вакуумі, неромське місцеве населення відіграло значну – а подекуди і вирішальну – роль у цих подіях. Однак,

⁷⁸ Така ситуація не була винятковою та притаманною лише окупованій Україні. Хоча досліджень того, як це відбувалося власне у Третьому райху, не існує, відомо, що в нацистській Німеччині візуальні репрезентації, вистави та фільми на «циганську тему» також були частими. Сучасні німецькі дослідники схильні розглядати цей факт як своєрідний механізм «видалення під виглядом включення» ромів у публічний простір, тобто певну гру, яка під виглядом начебто визнання «ідеальних» ромів унеможливлювала існування ромів реальних, які не відповідали цьому усталеному шаблону. Висловлюю щире вдячність д-ру Каролі Фінгс (Dr. Karola Fings) та д-ру Ульріху Опферманну (Dr. Ulrich Opfermann) за те, що поділилися своїми думками з цього приводу.

розглядаючи цей важливий при вивченні будь-якого геноцидного явища аспект, треба брати до уваги як розмаїття груп і прошарків суспільства, котрих ми узагальнюємо під категорією «місцеве населення», так і багато чинників, якими кожен з них керувався, коли стикався із «циганським питанням» у будь-який конкретний час окупаційної реальності. Одну групу цих чинників можна віднести до «ідеологічних», другу – до «соціальних», третю – умовно назвемо «фольклорно-побутовою», адже вона коренилася у поширених народних уявленнях про ромів.

Якщо озирнути різні категорії неромського населення та спробувати умовно поділити їх на групи потенційного впливу щодо «ромського питання», то можна виокремити такі⁷⁹:

1) незалежні актори, тобто представники українського націоналістичного руху, ОУН, та його бойового формування – УПА. Аналіз тієї частини ідеології та пропаганди українських націоналістів, що стосувався ромів, свідчить, що «циганське питання» відіграло важливу роль для них тоді, коли починало суперечити їхнім уявленням про майбутній соціальний устрій і порядок, який начебто ставлять під загрозу кочові роми. До цього слід додати уявлення про примарну небезпеку, яку становили кочові роми для націоналістичних партизанських загонів, а також спроби ромів знайти прихисток у лавах радянських партизан. Ситуація ускладнювалася поширеними на рівні фольклорно-побутової культури уявленнями, які аж ніяк не сприяли прихильному ставленню до таборів. Все це зумовлювало застосування насильства та вбивства з боку націоналістичних загонів передусім до кочових груп ромів, але у деяких випадках – і до осілих ромів, мешканців сіл, із простої причини – вони були ромами, а отже, також носіями тих «небажаних» якостей, яких слід було позбутися;

2) службовці місцевих органів врядування (районні, сільські та міські адміністрації), а також місцева допоміжна поліція. Джерела свідчать, що, як і у випадку з «єврейським питанням», перші теж виконували функції реєстрації та виявлення ромів, а другі – арештовували та передавали ромів німецьким каральним органам,

⁷⁹ Зазначимо, що межі між цими групами є досить умовними, адже впродовж окупаційного періоду між ними відбувалися міграції – наприклад, 1941 р. українські націоналісти частково інфільтрувалися до лав допоміжної поліції, а навесні 1943 р. службовці допоміжної поліції масово переходили до лав УПА.

а в окремих випадках робили це навіть без відповідного наказу «згори». Це стосувалося як кочового, так і осілого ромського населення. Щодо мотивацій службовців поліції, то прослідковуються і матеріальна зацікавленість у ромському майні, і слухняне виконання службових обов'язків, і реалізація інтенцій людей зі зброєю, які могли розпоряджатися життям та смертю інших людей, і, знову ж таки, ставлення до представників ромської меншини як до людей другого сорту. Найпевніше, до смертельних наслідків призводила комбінація всіх цих мотивацій. Однак були певні винятки (як-от кримський та інші), коли у разі існування міцних зв'язків (релігійних, культурних, професійних) між місцевими органами влади та ромською меншиною останні могли отримати певну допомогу з боку перших;

3) частина місцевої інтелігенції, яка виконувала функцію культурницької діяльності в умовах окупаційного режиму та була задіяна у формуванні публічного простору через видання ЗМІ або різні види культурної діяльності (театральні вистави тощо). Припустимо, що навряд чи вони усвідомлювали роботу механізму «виключення» та «деперсоналізації» ромської меншини, коли сприяли висвітленню «ромської теми» на шпальтах газет або театральній сцені, але об'єктивними наслідками такої діяльності було подальше перетворення реальних ромів на далекий від реальності мас-культурний символ, що полегшувало окупантам «розв'язання ромського питання».

РОЗДІЛ II. ВИКЛАДАННЯ

ІРАЇДА МАЙДАНЕЦЬ, ІННА КАЛІНЮК

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ З ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ ІСТОРІЇ РОМІВ УКРАЇНИ ТА ІСТОРІЇ ГЕНОЦИДУ РОМІВ У НАВЧАЛЬНИЙ КУРС «ІСТОРІЯ УКРАЇНИ»

Історію національних меншин України в сучасному шкільному курсі історії України висвітлено епізодично. Зокрема, не згадано про історію появи представників інших етносів на території України, їхню інтегрованість у суспільні процеси, особливості культури та соціального статусу тощо. Все це не лише формує уявлення про історію України як про історію моноетнічного народу, а й створює суттєві проблеми у розумінні спільної історії, негативно впливає на культуру пам'яті. Голокост євреїв і геноцид ромів і до сьогодні сприймаються як «чужі» геноциди, на відміну від «свого» Голодомору.

Задля вивчення і розуміння проблем сучасності, осмислення історичної спадщини, формування культури пам'яті педагогам необхідно знаходити шляхи введення інформації про історію та культуру національних меншин до програмних курсів з історії.

Працюючи над темою геноциду ромів, учитель має підвести учнів до розуміння, що роми є складовою українського народу, його історії та культури, збагачують їх та додають нових відтінків. Потрібно зазначити, що інтерес до ромської культури та їхнього способу життя був упродовж усієї української історії, і про це

свідчить як український фольклор, так і низка історичних документів, що підтверджують давнє перебування ромів на українських теренах.

Отже, тема геноциду ромів у роки Другої світової війни стане для школярів яснішою та зрозумілішою й органічно впишеться у загальний контекст розгляду історичних, суспільно-економічних та культурних процесів.

Геноцид ромів слід висвітлювати докладніше під час викладання теми «Друга світова війна», при цьому варто звернути увагу на особливості у ставленні місцевого населення до масових убивств ромів.

Учням можна запропонувати розглянути історичні факти, які мають сприяти розумінню сучасної доктрини національної пам'яті, усвідомити її значущість у подіях української та світової історії та співвіднести із сучасними суспільно-політичними реаліями.

Оскільки в курсі історії України немає окремих тем з історії ромів на теренах України, пропонуємо фрагменти уроків, які сприятимуть, на думку авторів, засвоєнню тези, що роми є складовою українського суспільства в історичному розрізі.

5 клас

«Мова як джерело знань про минуле. Фольклор»

Покажіть ілюстрації із життя ромів та прочитайте українські прислів'я, записані на Волині:

- *«Я дав би дві зими за одне літо», – казав циган.*
- *Лоша ще в кобилі, а циган вже довбню рихтує.*
- *Орудує язиком, як циган пужалном.*
- *Крутить, як циган сонцем.*

Обговоріть:

- Про свідчать ці прислів'я?
- Що ці прислів'я можуть нам розповісти про ромів як частину українського народу?
- Які назви у вашому рідному селі (селищі, місті) нагадують про минуле?
- З-посеред місцевих мікротопонімів назвіть хутір Циганка (*стосується Волинської області, але подібні топоніми можна знайти в інших областях*).

Запитання для обговорення:

- Як ви гадаєте, чому цей хутір мав таку назву?
Вчитель наголошує, що цей хутір постраждав у роки Другої світової війни. Нацисти розстріляли весь циганський табір, який там перебував. Розкажіть, що окупанти хотіли знищити євреїв і ромів тільки за те, що вони були представниками народів, яких нацисти вважали «расово неповноцінними».

Запропонуйте дітям поділитися власними думками про те, що вони почули.

«Українське село і місто у XVIII – на початку XX ст.»

Розкажіть учням про ромів – мандрівний народ, який не мав постійного місця проживання, про їхню появу в Україні. Роми кочували і часто відвідували села й міста. У когось була взимку тепла хата, вдосталь їжі, роми ж не завжди мали достатньо засобів для безбідного існування, проте вміли швидко орієнтуватися і знаходити вихід зі складних ситуацій. Труднощі їх не лякали. Цей народ завжди був загадковим для українців. Доповніть свою розповідь ілюстраціями, короткими нарисами про життя, традиції, побут та ремесла, що характерні для ромів цього періоду.

Проведіть дидактичну гру «Плюс і мінус».

- Запропонуйте учням подумати і визначитися, як вони ставляться до наданої інформації. Попросіть позначити знаком плюс те, що здається привабливим у житті і культурі ромів, а мінусом – те, що є незвичним, викликає здивування чи навіть насторожує.
- Зробіть відповідні записи на дошці та обговоріть їх з учнями.

«Україна в роки Другої світової війни»

Розповідаючи про війну та окупацію, згадайте про трагедію у селі Видерга Камінь-Каширського району Волинської області. Мати йшла на розстріл і несла люльку з маленькою дитинкою. А вже після розстрілу люди побачили, що люльку з дитятком вбивці закинули на вербу. Врятований хлопчик жив у баби Федори,

а коли підріс, приєднався до одного із ромських кочових таборів. Після смерті своєї рятівниці він щороку приходив на її могилу.

Продемонструйте відеозапис спогадів очевидиці подій А. К. Гученко і фото пам'ятника на місці масового розстрілу.

Запропонуйте учням наприкінці уроку завершити речення «Ми пам'ятаємо...».

Саме у 5 класі, формуючи початкове уявлення про загальний перебіг української історії, слід вводити у зміст навчального матеріалу інформацію про міжкультурну взаємодію і тим самим готувати школярів до сприйняття історичних подій із багатоперспективного підходу, націлювати учнів на об'єктивну оцінку історичних явищ. Таким чином створюються передумови до толерантності і запобігання ксенофобії та крайнощів у негативних судженнях.

Таке саме виховне завдання реалізується і під час викладання курсу історії в 6 класі.

6 клас

Розглядаючи питання про зародження цивілізації, розселення народів і міграції, варто фрагментарно згадати про ромів як один із давніх народів. У подальшому, коли йтиметься про геноцид часів Другої світової війни, учні краще зрозумітимуть тезу нацистів, які звинувачували ромів у тому, що, кочуючи по світу, вони «розгубили своє арійське походження».

«Особливості цивілізації Стародавньої Індії»

Під час розповіді наголосіть на тому, що історія давніх індійців становить інтерес і українців, позаяк цікавим моментом є співжиття нашого народу із мандрівними ромами. Нині вже переконливо доведено, що роми – це вихідці із Індії. Вперше цю гіпотезу висунув у середині XVIII століття студент Лейденського університету угорець Іштван Вайя. Він помітив, що ромська схожа на індійську мову, якою розмовляли студенти із Малабарського берега, які на-

вчалися разом із ним. Пізніше цю теорію розвинули й довели інші вчені.

Об'єднайте учнів у групи та запропонуйте скласти уявний діалог між представниками різних культур «Зустріч на дорогах життя». Учням мають показати, як упродовж століть перепліталися долі, життєві ситуації представників різних націй і народностей.

7 клас

У 7 класі, коли учні вивчають соціально-економічні питання в курсі історії України, варто розповісти про традиційні заняття, ремесла та промисли ромів. Одними із найважливіших ремесел були ковальська справа та робота з металом. Саме через ковальство українські селяни найчастіше контактували з ромами, давали можливість спинятися на довгий час у селі, вели з ромами продуктивний обмін. Відтак в 11 класі можна провести міжкурсову паралель, підтверджуючи важливість таких зв'язків, адже саме ковальство дало можливість багатьом ромам у роки Другої світової війни уникнути розстрілів та знайти захист у місцевого населення.

«Господарське життя в Україні XIV–XV ст.»

Під час вивчення підтеми «Народні ремесла» учням пропонують виконати дидактичну гру «Розмісти відповідно до...».

Потрібно роздати учням картинки із зображенням українців, євреїв, угорців, чехів, поляків, ромів і перелічити назви основних занять (ковальство, гончарство, роздрібна торгівля, садівництво, виноградарство, землеробство). Учні мають поміркувати, з яким із народів яке заняття найчастіше пов'язують, та розставити їх відповідно до картинок.

8 клас

«Економічне життя українських земель упродовж XVI ст.»

Приділіть більше уваги такому виду ремесел, як ковальство. При цьому зауважте, що ковальство є традиційним заняттям ромів, які, безумовно, робили свій внесок у його розвиток в Україні.

Продемонструйте ілюстрації з виробами сучасних ромів-ковалів, які від своїх предків переймали тонкощі цього ремесла. Наведіть приклад із книги «Лицарі сонця» волинського краєзнавця Олександра Середюка. Автор велику увагу приділяє козацькому характерництву, з повагою зауважує: «Зброя, виготовлена циганом чи угорцем, – магічна, щаслива: відвертає нечисту силу, приборкує жорстокість ворога. Вважалося, що жінка, умита водою, в якій охолоджувалася циганська шабля, уникне татарського полону, невільничого ринку».

Виконайте дидактичну вправу «Машина часу».

Запропонуйте учням в уяві перенестися із XV у XX століття, у роки Другої світової війни. Розкажіть коротко про геноцид ромів і зауважте, що для багатьох ромів ковальство у ті часи стало ремеслом, яке рятувало життя. Запитайте в учнів, чому окупанти погоджувалися зберегти життя саме ромам-ковалям?

Культура ромів не розчинилася безслідно в українській національно-культурній спадщині. Поведінкові лінії українців у ставленні до розстрілів ромів під час Другої світової війни визначалися традиційними способами спілкування українців і ромів та відповідним стереотипним і індивідуальним баченням місця ромів в українському соціальному середовищі. Сформувався образ рома – цікавого, загадкового і по-своєму незрозумілого, але такого, що знається на особливих ремеслах.

«Українська культура XVI ст.»

Виконайте дидактичну вправу «Взаємодія».

Запропонуйте учням схематично зобразити взаємовпливи культур різних народів, які проживали на території України. Зважте, що учні часто забувають вказати про ромів. У такому випадку підготуйте матеріал, що демонструє яскраві прояви ромської культури (відео, малюнки, фото тощо).

Обговоріть, що учні вважають привабливим у культурі ромського народу, і попросіть пояснити свою думку. Це завдання можна вирішити методичним прийомом «Снігова куля» (два – чотири – всі разом).

«Господарські та соціальні відносини в Україні в першій половині XVII ст.»

Розглядаючи становище народу в містах і селах, проведіть дидактичну вправу «Відгадай. Поясни».

Запропонуйте учням відгадати: представників якої народності можна було помітити як у селі, так і в місті, однак їх не можна було віднести ні до міських, ні до сільських жителів?

Обговоріть запитання: Чому, коли вже всі інші народи вели осілий спосіб життя, роми й надалі кочували?

Вивчаючи **особливості українського фольклору**, виконайте дидактичну гру «Пори року».

Клас потрібно поділити на групи: Зима, Весна, Літо й Осінь. Кожна група опрацьовує уривок із усної народної творчості:

1. Зима. Уривок з новорічного вертепу (обряд «Коза»).

Ходила циганка

По горах, по долинах,

Носила пісочок

На вилах.

2. Літо. Із приповідок на жнива:

«Ой, у чужого господаря обідать пора, а в нашого господаря обіду нема»; «Нашої пані борода сріблом-шовком обвита, ой, чуй, пані, чуй, вечеряти нам готуй, а в чужої пані борода мочалкою обвита».

3. Весна. Народний переказ «Чому цигани не мають пристановища?»

«Коли Христа засудили до розп'яття, треба було викувати чотири гвіздки. Прийшла стража до цигана-коваля та й каже:

– Викуй чотири гвіздки, бо треба Христа розпинати. Скуєш – дамо гроші. Не скуєш, то смерть тобі заподіємо.

Викував циган чотири гвіздки, та й три відразу вистигли, а з четвертим що не робив, не застигає. Перепуджена сторожа вхопила три гвіздки і втекла, а циган лишив свою кузню і пішов ходити по світу. Тому й Христос був прибитий до стовпа лише трьома гвіздками, а цигани з того часу не можуть довго затримуватися на місці, бо як лиш циган-коваль кує чотири однакові речі, то четверта річ не застигає. Се знак, що треба їм із місця рушати.

4. Осінь. Із обрядової весільної пісні:

Добрий вечір, матусенько моя!

А чи мила дружинонька моя?

– Нехай тобі, синочку, мила,

Аби мені діло робила,

Аби мені плаття попраля,

Аби мене матір'ю звала.

Поставте запитання та обговоріть: Про що можна дізнатися, вивчаючи усну народну творчість українців? Про які якості українців знаходимо свідчення у фольклорі?

9 клас

*«Архітектура, образотворче мистецтво, музика,
народний побут у першій половині XIX ст.»*

Проведіть дидактичну вправу «Погляд вченого і твій погляд на явище культури в історії».

Розкажіть про дослідження вченого-угорця Міклоша Томки, який пише, що цигани впродовж багатьох століть були шанованими майстрами-ремісниками, їх поважали у країнах Центральної та Східної Європи, які стали їхньою батьківщиною, і лише Промислова революція зробила їх ізгоями. Хоча селяни у своєму господарстві не могли обійтися без цвяхів, свердл, чайників, бочок, ночов, тарілок і ложок, плетених кошиків і возів, циновок і віників, чимало малих сіл не мали своїх ковалів, бондарів і кошикарів. Крім того, кріпаки та вільні селяни могли платити за ремісничі вироби лише натуральними продуктами, а не грошима, і тому міських ремісників вони цікавили мало. Аж до середини XIX ст. циган-ремісників вважали незамінними майстрами у виготовленні цегли, деревного вугілля для сільських кузень і дзвоників для худоби.

Поставте запитання: Яке значення мало ромське ковальство для розвитку господарства на селі? Як воно впливало на розвиток ковальського мистецтва взагалі? Який це могло мати вплив на народну побутову культуру?

«Українське мистецтво та архітектура в другій половині XIX ст.»

Розглядаючи підтему «Драматургія», виконайте дидактичну вправу «Займи позицію».

Зверніть увагу учнів на те, що у багатьох творах українських драматургів зображено історичні реалії повсякденного життя людей у відповідний етап суспільного розвитку. Тоді в Україні проживали представники багатьох націй і народностей. Це наповнювало українську культуру новими барвами і водночас, на жаль, іноді призводило до ворожнечі.

Яскравим прикладом зіткнення двох культур – ромської та української – є події, описані польським письменником Юзефом Крашевським у повісті «Хата за селом» (1854) та українським драматургом Михайлом Старицьким у драмі «Циганка Аза» (1888). Г. Ю. Савчук (Урсу), порівнюючи ці два написані у XIX ст. твори, зазначає: *«Зіткнення циганської стихії, романтичних дітей природи з селянським середовищем призводить до фатальних наслідків».*

Герой твору Ю. Крашевського Тумрій намагається влитися у сільський побут, щоб догодити українському селу, проте громада все одно вважає його ізгоєм через прокляття батьків дівчини Мотрі, в яку Тумрій був закоханий. Фінал і у Крашевського, і у Старицького невтішний. Тумрій із «Хати за селом» вкорочує собі віку, Василь із «Циганки Ази» перебуває у невизначеності. Обидва твори показують неприйняття представниками ромського та українського народів способу життя один одного. Прикро, що тут прослідковується явна зневага до ромів, навіть жорстокість. Згадані письменники написали свої твори на основі подій, які відбувалися на Волині у XIX ст.

Запропонуйте учням поміркувати у малих групах щодо проблеми співжиття представників різних народів та культур у малій громаді. Надайте час для презентації міркувань.

«Наш край у XIX ст.»

Даючи характеристику населення краю, вчитель вказує на його багатонаціональний склад. Зауважує, що серед представників інших народів була і маловивчена етнічна меншина – роми.

Запропонуйте учням розглянути дані із метричних книг.

У метричних книгах Волинського краю XIX ст. роми зазначені як «вільнопроживаючі». Зокрема, у 1887 р. у метричних записах про хрещення дітей Годомицької церкви вказано про народження і хрещення Хіонії 19 березня у селі Лище у селянина Ровенського повіту Ігнатія Олексійовича Юзепчука та його жінки Лукії Гнатівни. У 1888 р. у цій самій сім'ї народився Домнікій (Державний архів Волинської області (ДАВО), ф. 35, оп. 9, спр. 571, арк. 47).

Потрібно зазначити, що дотепер прізвище Юзепчук серед ромів Волині є дуже поширеним. Одним із характерних для волинських ромів прізвищ є Гученко. Приміром, у 1907 р. священник Суської церкви зареєстрував хрещення Серафими, дочки Григорія Васильовича Гученка і його дружини Пелагеї Савицької (ДАВО, ф. 35, оп. 9, спр. 571, арк. 47).

Згідно з документальними даними, на початку XIX ст. у Волинській губернії налічувалося 304 цигана-селянина, які стали кріпаками вже за російської влади (*Бєліков О.* Державна політика щодо циган України: історія і сучасність // *Роми України. Із минулого в майбутнє / НАН України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського; редкол. В. Наулко (відп. ред.) та ін. – К., 2008. – С. 62).*

Виконайте дидактичну вправу.

Запропонуйте учням уявити себе дослідниками історії XIX ст. У малих групах попросіть учнів розповісти, що нового вони дізналися про склад населення Волині? Які висновки можна зробити на основі даних, наведених у цих документах?

10 клас

«Україна в роки Другої світової війни»

Не варто оминати теми ромів і у 10 класі, позаяк важливо якнайповніше розкрити становище національних меншин. Потрібно зосередити увагу учнів на передвоєнному періоді, а саме, на історії повсякденності. Тут важливим аспектом має стати тема міжкультурної взаємодії. Мирне життя, що передувало війні, містить багато прикладів добросусідських відносин, взаємодопомоги. Явища ворожнечі, настороженого ставлення, упереджень були підігри-

ті тоталітарними політичними режимами – як нацизмом, так і сталінізмом.

«Наш край у 1900–1930-ті роки»

Наголосіть, що радянська і сучасна українська історіографія по-різному оцінюють явища передвоєнного життя. Наприклад, раніше в підручниках з історії націоналістів трактували як ворогів та злочинців, комуністів – як «ідеальних» громадян, а тепер навпаки – вважають такими, що знищували «національне».

Проведіть дидактичну вправу «Розвінчуємо міфи».

Запропонуйте учням ознайомитися із усними джерелами інформації.

Покажіть відеозапис свідчень ромів із села Веселого Луцького району Волинської області. Роми розповідають про те, що вони жили тоді у покинутих хатах і навіть перед Другою світовою війною реєструвалися у місцевих сільських радах. Аналогічні свідчення звучать з вуст українців, зокрема, місцевого краєзнавця Марії Євчук із села Видерта Камінь-Каширського району Волинської області.

Запропонуйте учням обговорити запитання: Чи можна вважати ромів лише кочівним народом? Про що свідчать наведені дані? Як інформація, що прозвучала від свідків, впливає на знання про ромів, які проживали на Волині?

11 клас

«Голокост. Українці – Праведники світу»

Існує кілька варіантів введення теми геноциду ромів у практику викладання історії Другої світової війни.

Перегляд та обговорення фільму «Танець пам'яті» (Волинська ОДТРК, 2008 р., автор сценарію – М. Генсецький, режисер – С. Хижук).

Пропоновані запитання для обговорення:

- Які нові сторінки Другої світової війни відкрив для вас цей фільм?

- Які почуття і міркування виникли у вас під час перегляду фільму?
- Які висновки ми маємо зробити, отримавши таку інформацію?

Робота із документальними джерелами

Запропонуйте учням прокоментувати матеріали архівів і записи усних спогадів, вміщені у збірнику «Переслідування та вбивства ромів на теренах України в роки Другої світової війни» (Київ: Укр. центр вивч. істор. Голокосту, 2013). Зробіть власні коментарі та дайте пояснення у разі потреби.

Покажіть учням відеосвідчення людей про події часів війни. На основі цих матеріалів учні мають виконати дидактичну вправу «Доповни розповідь про війну».

Така робота може бути як самодостатньою для розкриття теми, так і вступною до уроку-проекту «Пам'ять про війну».

Запропонуйте учням у малих групах підготувати невеликі проекти на теми:

- Людський вимір трагедії;
- Звичайна людина в умовах війни;
- Увічнення пам'яті жертв.

Виконуючи проекти, учні мають висвітлити теми Голокосту, геноциду ромів у роки Другої світової війни, проблеми міжнаціональних відносин, різні поведінкові лінії людей в умовах воєнного часу.

Допоможіть учням сконцентруватися на питаннях збереження історичної пам'яті про події того часу.

Окремим аспектом під час розгляду питання ромського геноциду є проблема перецінювання у національній пам'яті.

Старшокласникам варто наголосити на тому, що в умовах воєнних подій, що нині тривають на Сході України, децю по-іншому сприймається та оцінюється історичне минуле та зокрема історія Другої світової війни. Події на Сході торкнулися кожного із нас і позначилися на позиції кожного у ставленні до війни як історичного явища.

На інтегрованому уроці з історії України та всесвітньої історії в 11 класі старшокласникам можна запропонувати дискусійне заняття на тему «Уроки минулих і сучасних воєн». Під час уроку розгляньте проблему «Локальна війна: проблема національна чи глобальна?». Спрямуйте дискусію в бік аналізу становища звичайних людей в умовах війни. Обговоріть, яким чином належність до національних меншин може вплинути на таке становище.

НАВЧАЛЬНИЙ КОНСТРУКТОР «РОМИ УКРАЇНИ»

Традиційно нетерпимо українці ставляться до афганців, циган, чеченців. Зважаючи на те, що в повсякденному житті більшість громадян не стикаються з представниками цих національностей (за винятком ромів), це є результатом певних сталих негативних стереотипів масової свідомості, пов'язаних з негативною інформацією щодо ситуації у етнічних батьківщинах цих етнічних груп чи регіонах їхнього масового проживання.

Щодо ромів, то причина полягає в тому, що численні попередні спроби органів влади врегулювати проблеми, пов'язані з інтеграцією цієї національності в соціальну структуру сучасної України, відбувалися без врахування об'єктивних умов існування ромів та особливостей їхніх взаємостосунків з громадянами України з інших етнічних груп.

Оцінка стану толерантності українського суспільства: ризики і можливості для формування національної єдності. Аналітична записка Національного інституту стратегічних досліджень при Президенті України¹

Запропонований матеріал являє собою своєрідний конструктор, який можна використовувати під час уроків історії, суспільствознавства та позаурочних заходів у старших класах. Вчитель може на свій розсуд обрати потрібний блок або розділ та сформулювати необхідну структуру заняття.

¹ Див.: <http://www.niss.gov.ua/articles/500/>.

Поради та зауваження:

- Щодо назви «роми» та «цигани» – в Україні традиційно була поширена назва «цигани», саме це позначення використовується у відеофрагментах², та й самі роми також часто вживають назву «цигани». Проте останніми десятиліттями на прохання представників ромських організацій дедалі більше використовують назву «роми».
- Під час вивчення запропонованої тематики потрібно бути готовим до посиленого негативного ставлення до ромів.
- У деяких блоках запропоновано додатковий матеріал, який можна використати для поглибленої роботи із обраною темою.

Мета: змінити ставлення до ромів в Україні.

Завдання уроку:

- ознайомити учнів із життям ромів на теренах Європи та України;
- розповісти про трагічні сторінки в житті ромів на українських землях під час Голодомору та нацистського панування в Європі;
- сприяти усвідомленню учнями багатоманітності та багатокультурності історії народів України на прикладі ромського життя в 1930–1950-х рр.;
- сформувати в учнів розуміння культури та життя ромів на українських землях в середині ХХ ст.;
- удосконалити навички роботи з історичними джерелами та фрагментами фільму як з навчальним матеріалом;
- формувати навички історичної емпатії та особистісного ставлення до історичних подій і явищ.

Ключові слова: роми, цигани, кочовий та осілий спосіб життя, геноцид, Голодомор, окупація.

Обладнання: мультимедійне забезпечення (DVD-програвач із телевізором або проєктор із комп'ютером), презентації, файли з

² Цю методичну розробку створено з використанням фрагментів відеосвідчень ромів, які пережили геноцид, з архіву Інституту візуальної історії та освіти «Ті, хто пережили Шоа» Університету Південної Каліфорнії (див. <http://vhaonline.usc.edu>). Ці фрагменти свідчень, а також текстові додатки (addition-01 та інші) та Power-Point презентації, що використані у даній розробці, можна завантажити з вебсайту «Геноцид ромів (циган) в добу окупації України (1941–1944): дослідження, викладання, увічнення пам'яті» (адреса – www.romagenocide.com.ua) у розділі «Викладання історії геноциду ромів».

фрагментами на флеш-накопичувачі або DVD-диску, роздавальні матеріали для учнів.

Методичні прийоми і техніки: робота в групах, дискусія, аналіз документів.

Час: залежно від варіантів, які обере вчитель.

План матеріалів

- I. Вступ.
- II. Роми на теренах Європи.
- III. Роми в Україні.
 1. Роми в Україні.
 2. Спосіб життя ромів у 1930-х рр.
- IV. Життя ромів:
 1. Мова.
 2. Релігія.
 3. Освіта.
 4. Культура.
 5. Сім'я.
 6. Дружба.
- V. Трагічні сторінки.
 1. Голодомори.
 2. Війна.
- VI. Підсумки.

Хід заняття

I. Вступ

Запитання до класу: Що означають терміни «народ України» та «український народ», чи однакові ці значення?

Після декількох відповідей вчитель пропонує прочитати джерело № 1 та джерело № 2 (можна зробити плакати, або написати на дошці, або роздрукувати по одному примірнику на парту).

Джерело № 1

Громадяни Республіки всіх національностей становлять народ України.

(Декларація про державний суверенітет України // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1990. – № 31. – Ст. 429)

Джерело № 2

...Від імені Українського народу – громадян України всіх національностей...

(Конституція України // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141)

Після ознайомлення з джерелами вчитель ще раз повертається до попередніх запитань і, отримавши чітку відповідь, ставить таке запитання: Хто складає народ України, які нації? (можливий варіант – вправа «Мозковий штурм»).

Вчитель записує на дошці (проекує на дошку або прочитує вголос) відповіді учнів і пропонує ознайомитися з джерелом № 3 (можна зробити плакати, або написати на дошці, або роздрукувати по одному примірнику на парту).

Джерело № 3

Дані Всеукраїнського перепису 2001 р.

	2001	(%)
українці	37 541,7	77,82
росіяни	8334,1	17,28
білоруси	275,8	0,57
кримські татари	258,6	0,54
молдавани	248,2	0,51
болгари	204,6	0,42
угорці	156,6	0,32
румун	151,0	0,31
поляки	144,1	0,30
євреї	103,6	0,21
греки	91,548	0,19
вірмени	99,894	0,21
татари	73,304	0,15
цигани	47,587	0,10
азербайджанці	45,176	0,09
грузини	34,199	0,07
німці	33,302	0,07
інші	31,923	0,07
Всього	48 240,9	100,0

<http://2001.ukrcensus.gov.ua/>

Обговоривши дані перепису, вчитель ознайомлює учнів із темою, метою та завданнями уроку.

II. Роми на теренах Європи

Коротке повідомлення вчителя або учнів, які отримали випереджальне завдання. Під час виступу можливо користуватися матеріалом (addition-01.doc) та презентаціями (addition-rus.ppt або addition-ukr.ppt).

III. Роми в Україні

1. Роми в Україні

Коротке повідомлення вчителя або учнів, які отримали випереджальне завдання. Під час виступу можливо користуватися матеріалом (addition-02.doc).

2. Спосіб життя ромів у 1930-х рр.

Вчитель ставить запитання класу: Чим відрізнялися роми на українських землях від іншого населення у 1930-ті рр.? (Учитель має бути готовим до негативних відповідей, нав'язаних певними стереотипами, і спростувати їх аргументованими відповідями або запитаннями. Наприклад, якщо учень каже: «Всі роми – крадії», можна запитати: «А хіба всі крадії в Україні – це роми?» та навести інформацію, що при тому, що якщо в кримінальних репортажах ЗМІ скоєні ромами шахрайства на першому місці, в статистиці за даними МВС вони на останньому). Після відповідей учнів варто зупинитися на способі життя ромів і запропонувати подивитися відеофрагменти «Бакро-01» і «Максимова-01».

Запитання для обговорення:

- Чи всі роми кочували?
- Як здебільшого відбувалося кочівництво циган?
- Як, на вашу думку, держава ставилася до кочівлі ромів? Чому?

Інформація до роздумів

№ 1. Кочівництво

Всупереч поширеним уявленням, більшість циган не кочують. Так, у циган є традиція кочівлі, а їхні традиційні ремесла – ковальство, лудження посуду, торгівля кінями, ворожіння – сприяли перездам із місця на місце в пошуках клієнтів. Однак насправді біль-

шість циган живуть осіло, а кочівники становлять лише невелику частину. В Румунії у XVIII–XIX століттях кочували дещо менше половини циган. Міф про кочових циган має два підґрунтя. По-перше, оскільки цигани становили лише невеличку частку населення, більшість людей ніколи не бачили циганських поселень, але майже всі бачили кочових циган. По-друге, є регіон, де цигани переважно кочували і де досі саме так живе більшість із них – це Західна й частково Центральна Європа. У часи пізнього Середньовіччя в Німеччині, Франції та Англії було ухвалено закони, що забороняли циганам оселятися будь-де постійно та володіти нерухомістю, тож вести інший спосіб життя, окрім кочівлі, цигани просто не могли. Саме тому в західноєвропейській традиції цигани є суто кочівниками.

(<http://uk.wikipedia.org/wiki/Цигани>)

№ 2

- Указ імператора Російської імперії від 1836 р. про затвердження положення «Про оселення корінних циган у Бессарабії на колишній основі»;
- Наказ імператора Російської імперії від 1839 р. «Про оселення циган на вільних казенних землях»;
- Постанова ВУЦВК УРСР від 23 лютого 1927 р. «Про заходи допомоги для переходу кочових циган до трудового осілого населення»;
- Указ Президії Верховної Ради СРСР від 5 жовтня 1956 р. «Про залучення до праці циган й заборону бродяжництва».

Запитання для обговорення: Чому тільки радянська влада в 1950-х рр. змогла «посадити на землю» практично всіх ромів?

IV. Життя ромів

Вчитель пояснює, що важливою особливістю в житті ромів є їхня висока спроможність до інтеграції з довколишнім суспільством, за збереження водночас власної ідентичності.

«Мозковий штурм»

Вчитель пропонує учням визначити, що уособлює певне суспільство, його основні риси. Із відповідей учнів учитель складає

список, який записує на дошці. Бажано, щоб серед списку були визначення таких понять:

- мова;
- релігія;
- освіта;
- шлюб;
- культура;
- дружба.

Відповідно до мети та цілей, які вчитель ставить перед собою, можливо обрати блоки для розкриття певних чинників.

1. Мова

Запитання: Що таке мова?

Роздайте учням визначення.

Джерело № 1

Мова – система звукових і графічних знаків, що виникла на певному рівні розвитку людства, розвивається і має соціальне призначення; правила мови нормалізують використання знаків та їхнє функціонування як засобів людського спілкування.

(<http://uk.wikipedia.org/wiki/Мова>)

Джерело № 2

Мова – система знаків, що забезпечує процес комунікації і, як правило, складається зі словника та правил.

(ДСТУ 2392-94. Інформація та документація.
Базові поняття. Терміни та визначення)

Запитання для обговорення:

- Наскільки мова впливає на формування суспільства?
- Мова об'єднує чи роз'єднує народи?

Запропонуйте учням подивитися відеофрагменти: «Бакро-02», «Максимова-02» і «Лебедев-02».

Запитання для обговорення:

- Як вплинуло знання української/російської мови на інтеграцію ромів в українське суспільство?

- Як ви розумієте ромське прислів'я: «Кажнонэстэ народостэ екх чиб, ромэндэ бут чиб» («У кожного народу одна мова, а у ромів багато мов»)?
- До чого може привести «незнання» рідної мови?

Додаткова інформація:

- Знати багато мов – означає мати багато ключів до одного замка (Вольтер).
- Межі моєї мови означають межі мого світу (Людвіг Вітгенштайн).
- Найбільша розкіш на світі – це розкіш людського спілкування (Антуан де Сент-Екзюпері).
- Не знаючи інших мов, ніколи не зрозумієш мовчання іноземців (Станіслав Єжи Лец).
- Хто не знає іноземних мов, той нічого не тямить і в своїй рідній мові (Йоганн Гете).
- Якщо ви розмовляєте з людиною мовою, яку вона розуміє, – слова досягають її голови. Якщо ви розмовляєте з людиною її мовою, то слова досягають серця (Нельсон Мандела).
- Чужою мовою розмовляє у державі або гість, або найманець, або окупант, який нав'язує їй свою мову (Карл Маркс).

2. Релігія

Запитання для обговорення: Як релігія впливала на формування та існування українського суспільства?

(Можливо проілюструвати обговорення діаграмою «Релігія в Україні», файл «Diagrama-religion.docx».)

Запропонуйте учням подивитися відеофрагменти: «Романс-03», «Кириченко-03» і «Ибрагимова-03».

Запитання для обговорення:

- Чому роми сповідують різну віру?
- Чи допомагала релігійність ромів інтегруватися їм у суспільство?
- Як сприймали мешканці релігійність ромів?

3. Освіта

Поставте перед класом запитання: Чому в Стародавній Греції переможці закривали школи у переможених містах? Вислухавши

відповіді, запропонуйте поміркувати над таким запитанням: Як освіта впливає на рівень розвитку суспільства?

Запропонуйте учням передивитися відеофрагменти «Романс-04» і «Бакро-04-02».

Запитання для обговорення:

- Чи всі роми здобували освіту? Чому?
- Чи змінювався статус ромів, які здобували освіту?

Передивіться відеофрагменти «Ганзенко-04» і «Бакро-04-01».

Запитання для обговорення:

- Чим вони відрізняються від попередніх відеофрагментів про освіту?
- Що змінилося у ставленні ромів до освіти?
- Чи допомагала освіта ромам інтегруватися в українське суспільство?

Додаткова інформація:

- У 1928–1932 рр. виходили циганською мовою журнали «Романи», «Зоря», «Нево дром», букварі, підручники, науково-популярна і художня література. В 1931 р. було створено єдиний у світі циганський театр «Ромен».
- У 1937 р. радянський уряд визнав циганську мову і викладання нею «...соціально вредным, отгораживающим цыганскую молодежь от воспитания в духе идей социализма...», в СРСР не вийшло більше жодної книги, ані художньої, ані наукової, циганською мовою. Викладачі циганської мови, які закінчили педагогічний технікум, у своїх листах скаржилися, що їм ніколи не вдавалося викладати рідну мову дітям циган. Циганські школи і класи було закрито тому, що їх відвідували мало циганських дітей. Доводиться тільки дивуватися, адже в царській Росії цигани вчилися в школі, здобували середню і навіть вищу освіту, здебільшого в столицях. Чому ж із 1937 р. здобуття освіти циганською мовою вже не було престижним? Відповідь на це вельми непросте питання, мабуть, слід шукати в тому, що до 1937 р. радянська влада знищила стару, що склалася ще в імперську епоху, циганську еліту, що і призвело в кінцевому підсумку до дуже плачевних наслідків.

(Торопов В., Калинин В. Феномен обычного права цыган России. – Иваново; Лондон, 2002–2005;

<http://liga-ivanovo.narod.ru/fenomen.htm>

4. Культура

Метод «Відкритий мікрофон» (результати можна записувати на дошці).

Запитання: З чим у вас асоціюється поняття «культура»? Після обговорення результатів запропонуйте учням висловитися щодо ромської культури.

Запропонуйте учням передивитися відеофрагменти «Максимова-05» і «Романс-05».

Запитання для обговорення:

- Представником якої культури можна вважати Марію Максимову?
- Які наслідки культурної інтеграції ромів?

Додаткова інформація:

«Циганський джаз» (також відомий як «циганський свінг», «джаз-мануш») – це музичний стиль, різновид джазу, що зародився у Парижі у 1920–1930-х рр. Найвідоміші паризькі циганські музиканти в той час – гітарист Джанго Рейнхардт і брати Ферреу 1930-х рр. Джанго Рейнхардт разом із французьким джазовим скрипалем Стефаном Граппеллі заснували гурт «Quintette du Hot Club de France».

(http://uk.wikipedia.org/wiki/Циганський_джаз)

У 1985 р. помер видатний циганський скрипаль-віртуоз Шандор Ярок. На його похороні зібралися найкращі музиканти Угорщини. Щоб висловити повагу і скорботу, вони почали грати – всі разом. Музика розлилася по окрузі стрімко – скрипки плакали і сміялися, неначе згадуючи яскраве життя циганського маестро. На цьому імпровізованому концерті утворився незвичайний, унікальний оркестр – «100 скрипок», якому незабаром аплодувала в захваті вся Європа, а потім і весь світ. Оркестр грає без нот і не має диригента в звичайному розумінні цього слова. Кожним номером диригує соліст, один із провідних музикантів. Особливий колорит виступу надають барвисті національні угорські костюми, в яких музиканти виходять на сцену. У складі оркестру – 50 скрипок, а також 10 альтів, 10 віолончелей, 8 контрабасів, 4 цимбали та 10 кларнетів.

(<http://afisha.tochka.net/ua/events/34097-budapeshtskiy-tsyganskiy-simfonicheskiy-orkestr/>)

5. Шлюб

Запитання до класу: Що таке сім'я?

Роздайте визначення:

Джерело № 1

Стаття 3. Сім'я

1. Сім'я є первинним та основним осередком суспільства.

4. Сім'я створюється на підставі шлюбу...

Стаття 21. Поняття шлюбу

1. Шлюбом є сімейний союз жінки та чоловіка, зареєстрований у органі державної реєстрації актів цивільного стану.

(Сімейний кодекс України // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 21–22. – Ст. 135)

Джерело № 2

Сім'я – соціальна група, яка складається з чоловіка та жінки, які зазвичай перебувають у шлюбі, їхніх дітей (власних або прийомних) та інших осіб, поєднаних родинними зв'язками з подружжям, кровних родичів, і здійснює свою життєдіяльність на основі спільного економічного, побутового, морально-психологічного укладу, взаємної відповідальності, виховання дітей.

(<http://uk.wikipedia.org/wiki/Сім'я>)

Обговоріть у класі запитання: Як сім'я впливає на формування та розвиток суспільства?

Запропонуйте учням передивитися відеофрагменти: «Максимова-06», «Романс-06», «Лебедева-06» і «Степаненко-06».

Зазначте, що навколо ромської сім'ї існує багато міфів, пов'язаних насамперед із кочівництвом ромів, і запропонуйте для обговорення запитання:

- Як багатонаціональні сім'ї (ромсько-українські, ромсько-російські та інші) впливають на інтеграцію ромів в українське суспільство?

6. Дружба

Запропонуйте учням записати п'ять слів, які асоціюються у них із словом «дружба», а потім обрати одне, найточніше. Запишіть визначення на дошці або зачитайте вголос.

Роздайте учням визначення.

Джерело № 1

Дружба – особистісні відносини між людьми, зумовлені духовною близькістю, спільністю інтересів. У силу того, що в дружбі дуже велику роль відіграють емоційні переживання, її формування і розвиток залежить від частоти контактів, належності.

(Психологічний словник (<http://psychology.net.ru/dictionaries/psy.html?word=277>))

Джерело № 2

Дружба – різновид вибірково-особистісних відносин між людьми, що характеризуються взаємним визнанням, довірливістю, доброзичливістю, піклуванням.

(Философия: Энциклопедический словарь. – М.: Гардарики / Под ред. А.А. Ивина. – М.: 2004)

Після ознайомлення учнів з визначеннями запропонуйте переглянути відеофрагменти: «Максимова-07», «Кузменко-07-01» і «Кузменко-07-02».

Запитання для обговорення:

- Наскільки важливе значення має в дружбі стать, національність та інші риси, які відрізняють людину?
- Як дружба впливає на формування суспільства?
- Про що вам розповіли відеофрагменти?

Додаткова інформація:

Дружба подвоює радощі і скорочує навпіл горе (Френсіс Бекон).

Кажуть, що друзі пізнаються в біді, а як на мене, і в радощах вони теж пізнаються (Чингіз Айтматов).

Дружба, яку проносять крізь життя, не тільки додає втіхи й чарівності світлим його сторонам, а й зменшує страждання (Плутарх).

Ніщо не може так надихати людей і допомагати їм, як дружба (Ба Цзінь).

Ні водою, ні вогнем ми не користуємося так часто, як дружною (Марк Тулій Цицерон).

Дружба є рівність (Піфагор Самоський).

Дружба досягає того самого результату, що і хоробрість, але тільки приємнішим шляхом (Френсіс Бекон).

Дружба – це вміння мовчати вдвох (Василь Аксьонов).

Дружба – це насамперед щирість, це критика помилок товариша (Микола Островський).

Щирість відносин, правда в спілкуванні – це дружба (Олександр Суворов).

Без справжньої дружби життя – ніщо (Марк Тулій Цицерон).

Без дружби жодне спілкування між людьми не має цінності (Сократ).

Кохання може існувати без взаємності. Дружба – ніколи (Януш Леон Вишневський).

Дружба – не послуга, за неї не дякують (Гаврило Державін).

Нашій дружбі – наша сила (прислів'я).

З ким товаришуєш, таким і сам станеш (прислів'я).

Служба службою, а дружба дружбою (прислів'я).

Довіра – перша умова дружби (Жан де Лабрюйєр).

Дружба – найнеобхідніше для життя, оскільки ніхто не побажає собі життя без друзів, навіть якщо б він мав решту всіх благ (Аристотель).

V. Трагічні сторінки

Життя ромів на теренах України не завжди було мирним і спокійним. Разом з іншими вони переживали трагічні сторінки життя українського народу.

1. Голодомори

Проведіть бесіду на тему «Голодомори в Україні (1932–1933 і 1946–1947 рр.)».

Об'єднайте учнів у групи і роздайте джерела № 1 і № 2. Запитання для обговорення: Люди яких національностей постраждали під час Голодомору?

Джерело № 1

В Сталиндорфском районе³ положение колхозников по Ворошиловскому сельсовету отчаянное, люди перестали просить по-

³ Сталиндорфський єврейський національний район – національний район у складі Дніпропетровської області УРСР. Існував у 1930–1939 рр.

мощь, лежат в холодных, нетопленных домах и ждут смерти. По сельсовету отмечено 14 случаев смерти от голода.

(Документ № 206 «Сводка информационного сектора оргинструкторского отдела ЦК КП(б)У о фактах голода и недоедания в отдельных областях республики» от 1 апреля 1933 г.

Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990)

Джерело № 2

Президент України В. Ющенко передав федеральному канцлеру Німеччини А. Меркель списки німців, які померли в Україні під час Голодомору в 1932–1933 роках. Про це він заявив на спільній прес-конференції з Меркель, повідомила прес-служба Президента.

(Укрінформ; www.president.gov.ua/ 2008-07-21)

Роздайте джерела № 3 і № 4.

Запитання для обговорення:

Чи погоджуєтесь ви із висновками поданих джерел? Чому?

Перегляньте відеофрагменти «Матасаи-08» і «Бакро-08-01».

Запитання для обговорення:

- Чи стали роми, які проживали в районах, де був голод, жертвами Голодомору?
- Чому свідчень про те, як роми пережили Голодомор, практично немає?
- Чи допомагала кочівля ромів під час Голодомору їм вижити?

Джерело № 3

Стаття 1. Голодомор 1932–1933 років в Україні є геноцидом Українського народу.

(Закон України № 376-V від 28 листопада 2006 р.
«Про Голодомор 1932–1933 років в Україні»)

Джерело № 4

...Голодомор, який охопив у 1930-ті рр. всю Україну, і південь зокрема, не обирав собі жертв за національною ознакою. Постраждали як українці, так і ті народи, які проживали в той час на території України: німці, євреї, поляки, молдавани, болгари та ін.

(Котляр Ю. В., Міронова І. С. Голодомори 1921–1923 рр. та 1932–1933 рр. на Півдні України: етнічний та міжнародний аспекти: Монографія. – К.; Миколаїв: Вид-во МДГУ імені Петра Могили, 2008. – Кн. 2. – С. 99)

Роздайте джерела № 5 і № 6, поставте запитання: Хто голодував у 1946–1947 рр. на теренах України?

Джерело № 5

Весна і літо 1946 року були надзвичайно посушливими. Врожаю майже не було. Кури, свині, коні були вирізані і через відсутність кормів, і через нестачу їжі для людей. Недивлячись на такі складні умови, держава почала примусове вилучення залишків зерна та інших продуктів харчування. Вже перед Новим 1947 роком розпочалося масове голодування селян. Пік голоду припав на весну–літо 1947 року. В цей час люди масово їли буряки, котів та собак. Кожен раз ці спогади я згадую зі сльозами на очах, згадуючи ті страхіття, які пережили люди.

(Спогади Дєдової Євгенії Василівни, 1936 р. н., с. Ленківці, Кельменецький район, Чернівецька область;
http://golodomor.hmarka.net/ochevidets_46-47.htm)

Джерело № 6

1946 рік був засушливим і неврожайним. До того ж держзакупки «вимели» з хати все. Навіть декілька кілограмів квасолі, які мама сховала, знайшли і забрали. Односельчани рушили в так звану «западну», де можна було поміняти одяг, різні речі на продукти...

(Спогади Ляшок Ольги Василівни, 1933 р.н., с. Комарів, Кельменецький район, Чернівецька область;
http://golodomor.hmarka.net/ochevidets_46-47.htm)

Передивіться відеофрагменти «Бакро-08-02» і «Максимова-07».

Обговоріть відеофрагменти за запитаннями: Як роми пережили голод 1946–1947 рр.?

Підбийте підсумки, поставивши запитання: Чи обирають трагедії національності людей?

2. Війна

Увага! Відеофрагменти можуть викликати складну емоційну реакцію в учнів.

Друга світова війна не обминула ромів. Вони вповні зазнали нацистських переслідувань.

Запропонуйте учням переглянути відеофрагменти: «Урланд-09», «Екселер-09» і «Семенова-09».

Запитання для обговорення:

- Що об'єднує ці відеосвідчення?
- Що вас вразило в цих розповідях?

Об'єднайте учнів в групи та запропонуйте їм ознайомитися з джерелами № 1–4.

Джерело № 1

З березня 1936 р. на циган у Німеччині були поширені положення «Нюрнберзьких законів», які раніше стосувалися лише євреїв: їм також було заборонено вступати в шлюби з німцями і брати участь у виборах, а також з циган було знято громадянство Третього райху. При цьому «расово чисті цигани» (обрані з числа циган-сінті за ознакою поєднання зовнішності і поведінки, визнаного позитивним) мали ті самі права, що й німці, за винятком права вступати в шлюб з німцями, а «цигани-полукровки» (всі цигани-рома і більшість циган-сінті) прирівнювалися до євреїв як «руйнівники культури».

(https://www.newikis.com/uk/wiki/Нюрнберзькі_закони)

Джерело № 2

«Це так, як і з євреями [...]. Ми не робили ніякої різниці між циганами та євреями», – так відповідав колишній командир айнзацгрупи D O. Олендорф на запитання обвинувачів, чому його підлеглі знищували також і «циган».

(Вітперманн В. «Як і з євреями?» Пораймось у німецькій політиці та науці // *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі.* – 2009. – № 2 (6))

Джерело № 3

...Як повідомлялося у звіті айнзацгрупи «Д» від 8 квітня 1942 р., «за винятком невеликих груп, все ще з'являються на півночі Криму, на цій території більше немає євреїв, кримчаків і циган».

(Тяглий М. Окупаційна політика та доля ромів України // *Україна в Другій світовій війні: Погляд з XXI століття.* – К.: Наукова думка, 2011. – Кн. 2. – С. 864–897)

Джерело № 4

Представитель СССР на Нюрнбергском процессе Кузнецов писал: «Известно, что на Украине цыгане, как и евреи, стали жертвами массовых расправ. Все зависело от паспорта. Паспорта проверяли на улицах и в домах, во время обысков. Внешность была не так важна. Но те, у кого были темные глаза и волосы или длинный нос, старались не появляться на улице. Цыган вели в Бабий Яр целыми таборами, и они, вероятно, до последней минуты не понимали, что их ждет».

(Кенрик Д., Паксон Г. Цыгане под свастикой. – М., 2001)

Після ознайомлення учнів з джерелами обговоріть питання щодо знищення ромів під час Другої світової війни. (Для надання певної інформації вчитель може зробити невеликий виступ, скориставшись матеріалами «addition-03.doc» та «addition-04.doc»).

Запропонуйте учням переглянути відеофрагмент «Максимова-09» (спроба розстрілу діда).

Запитання для обговорення:

- Як відреагували мешканці на спробу розстрілу ромів? Чому?
 - Як ставилося населення до ромів під час окупації?
- (Підсумовуючи відповіді учнів, зверніть увагу на те, що ставлення було різним і залежало від кожної конкретної людини).

Ознайомте учнів із постановою Верховної Ради України від 8 жовтня 2004 р. № 2085-IV «Про відзначення Міжнародного дня голокосту ромів».

!!! Зверніть увагу на використання терміна «голокост». Наведіть одне з визначень (Голокост – геноцид єврейського народу в часи Другої світової війни). Якщо необхідно – обговоріть доречність використання цього терміна.

Додаткова інформація:

За роки Другої світової війни фашисти разом із своїми прислужниками, здійснюючи расистську політику етноциду, вивезли з окупованих країн і спалили у концтаборах близько 500 тисяч ро-

мів. Чимало їх було знищено у таборах примусової праці, місцях кочування, під час каральних операцій. Найбільших жертв зазнали роми, які проживали у місті Києві, на території нинішньої Автономної Республіки Крим і Закарпатської області, у Вінницькій, Одеській, Сумській, Черкаській та інших областях України.

(Постанова Верховної Ради України
«Про відзначення Міжнародного дня голокосту ромів»
(Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 2. – Ст. 65);
повний текст постанови див. «Постанова Ради_2004.docx»)

IV. Підсумки

Підбиваючи підсумки, зазначимо, що залежно від обсягу матеріалу, мети і поставлених завдань, вчитель має звернути увагу на наявність негативних стереотипів щодо ромів та їхні наслідки в сучасній Україні.

Для актуалізації цього питання запропонуйте учням переглянути фрагмент художнього фільму Марка Захарова «Вбити дракона» («Вбити-дракона.avi»).

РОЗДІЛ III. КОМЕМОРАЦІЯ

АЛЬОНА КАЗАНСЬКА

РОЛЬ РОМСЬКИХ МОЛОДИХ АКТИВІСТІВ У ФОРМУВАННІ ТА ЗБЕРЕЖЕННІ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ

Історична пам'ять у ромських громадах. Контакт поколінь

Пам'ять про трагічні події Другої світової війни є недостатньо дослідженою не лише в науковому середовищі, вона замовчується і в ромських громадах. Старше покоління, яке пережило ці страшні події, несе свій тягар усе життя. З кожним днем втрачається можливість закріпити історію у житті та пам'яті наступних поколінь. Працювати тут і зараз над формуванням і збереженням історичної пам'яті ромського народу є одним із найважливіших завдань для подальшого становлення ромської громади як спільноти, як частини суспільства, що може збагатити його своєю самобутністю. Ці страшні події не мають замовчуватися. Вони мають знайти своє місце на сторінках підручників з історії – і це тільки один із кроків. Вони мають знайти відгук в серцях молодого покоління України. Ось тоді ми зможемо говорити про становлення самобутньої ромської спільноти.

На мою думку, контакт поколінь слід розглядати у **трьох аспектах**.

1. Зв'язок старшого покоління з нащадками в ромських громадах. Зв'язок поколінь є однією з найважливіших цінностей у ромській сім'ї. Ми ідентифікуємо себе залежно від того, до якого роду належимо. Історія роду передається з покоління в покоління, з вуст у уста. Однак історична пам'ять про трагічні події Другої світової замовчується навіть на рівні сім'ї. Це боляче, страшно і тяжко. І пам'ять про те, що пережили наші прабабусі та прадіди, стає дедалі розмитішою й абстрактнішою. Про це вже майже не говорять. Та це все ще горить гірким вогнищем у наших серцях. Молоде покоління ще має можливість і доступ до історії свого роду, до розповідей про те, що відбувалось у тих давніх реаліях і що відчуває нині старше покоління. Ромські молоді активісти можуть стати місточком між ромськими громадами та науковим простором, суспільством зокрема й у питанні формування та збереження історичної пам'яті.

2. Зв'язок молодого покоління ромів і євреїв. За часів панування нацистів на теренах України відбулися масові розстріли за етнічною ознакою представників двох спільнот: єврейської та ромської. Одним із місць масових убивств невинних людей в Україні є Бабин Яр, де загинули понад 30 тисяч євреїв та, за деякими даними, п'ять ромських таборів. Історична пам'ять про ці трагічні події є одним із чинників формування ідентичності молодого покоління. Контакт між двома поколіннями нащадків народів, що пережили ці трагічні події, може бути великою перевагою у подальшому розвитку спільнот як частин українського суспільства, формуванні історичної пам'яті про Голокост та Калі Траш (геноцид ромів)¹ у контексті історії розвитку українського суспільства як трагедію, що стосується всього українського суспільства.

На одному з тренінгів за участю ромської та єврейської молоді в Угорщині ромський хлопчик Бенджамін сказав: «Коли ми дізналися більше про єврейство, це додало мені нового погляду на відчуття “меншини” – такого собі позитивного відчуття та навіть упевненості, що ми не є єдиною меншиною. ...Я усвідомлюю, що коли дійде до пошуку роботи, то щось може стати на заваді. Але я готовий до цього. Мені тепер байдуже, тому що я пишаюся, що я – ром».

3. Зв'язок молодих ромів із суспільством в контексті історичної пам'яті. Ромські громади є досить соціально замкнутими

¹ Одночасно з цим терміном існують спроби увести до обігу інші терміни для позначення цього періоду ромської історії, наприклад «Самударіпен», «Пораймос» (прим. ред).

та дисперсно розташованими. Та все ж будь-якого молодого ромського хлопця або дівчину за дверима його/її будинку очікує суспільство. Розглядаючи відносини між ромською меншиною та суспільством у контексті формування та збереження історичної пам'яті, можна виокремити такі простори:

- освітній (школа, університет, неформальна освіта тощо);
- громадський і науковий (активізм, неурядові організації, дослідження);
- простір вшанування пам'яті невинних загиблих людей у певний період часу кожного року.

Це основні аспекти буденного життя, кожний з яких містить «білі плями», якщо йдеться про геноцид етнічних меншин, у тому числі ромів. І тут важливим є знання молодою ромки чи рома про те, що пережили його предки, і формування ним/нею свого бачення історичних подій та власної ідентичності. Осмислення себе як частини самобутньої меншини і важливості своєї ідентифікації з ромською громадою. Ось тоді ми можемо казати про поступове заповнення «білих плям» у відносинах ромів із суспільством.

Досвід

Розповім про свій досвід, про те, чому я опинилась тут. Усе почалося з історії моєї сім'ї. Моя прабабуся збирала навколо себе молоде покоління і розповідала про нашу історію, про те, як ми жили, коли ще були вільними, як роми кочували в лісах, як тікали та ховались від нацистів. Вже з моїх спогадів – це знайомство з ромським поетом та перекладачем Міхою Казимиренком, потім і з краєзнавцем Герардом Кузнецовим, що спонукало мене взяти участь у встановленні пам'ятного знаку ромам, які стали жертвами нацистського режиму в Чернігові. Відновлення історичної пам'яті як цінності в ромській громаді – це те, що я хочу зробити насамперед для своєї сім'ї. Хочу, щоб мої діти пам'ятали про те, що пережили роми свого часу.

Одним із наступних кроків у цьому напрямі став мій досвід участі у створенні творчої роботи (відеоролика) у пам'ять про жертв геноциду ромського народу. Ініціативна група ромських молодих активістів, які брали участь у конкурсі творчих робіт «Країна пам'яті» (що був організований Посольством Угорщини в Україні в рамках головування в Міжнародному альянсі пам'яті Голокосту (International Holocaust Remembrance Alliance, IHRA) у партнерстві з Ромською

програмою ініціативою Міжнародного фонду «Відродження» та Інститутом візуальної історії та освіти Фонду «Шоа»), створила короткий ролик, який має на меті привернути увагу суспільства до проблеми вивчення, дослідження і висвітлення геноциду ромів.

Також із гордістю можу розповісти про свою участь у церемонії відкриття 23 вересня 2016 р. пам'ятника «Ромський віз» загиблим ромам у Бабиному Яру, що був привезений з Кам'янця-Подільського і встановлений через кілька місяців у місці, де він мав стояти спочатку. Встановлення історичної справедливості, відновлення національної пам'яті та вшанування ромен – жертв нацизму, стало можливим завдяки зусиллям Всеукраїнської спілки громадських організацій «Конгрес ромен України», ГО «Романо дром», Ради національних спільнот України, Асамблеї національностей України за сприяння Міністерства культури України, Міжнародного фонду «Відродження» та Київської мерії.

Ромська молодь й історична пам'ять

Збереження історичної пам'яті – важливий напрям діяльності молодих ромських активістів. Процес формування культури пам'яті у суспільстві є важливою складовою його розвитку. Трагедії минулого треба пам'ятати, досліджувати і висвітлювати в нашому суспільстві. Що для нас означають церемонії з ушанування пам'яті невинних ромів, що загинули у часи панування Третього райху? Вони дають можливість згадати та розповісти про це всьому світу. Коли 2 серпня по всій Україні в різних місцях відбуваються заходи із вшанування пам'яті ромських жертв геноциду, молоде покоління дістає можливість переосмислити історію свого народу. Та це лише один день на рік. Чи цього достатньо? Я гадаю, що ні. Що може запропонувати молоде покоління ромських активістів для збереження, дослідження і висвітлення історичної пам'яті ромського народу? Зараз ми можемо налагодити контакт між істориками, дослідниками та ромськими громадами, донести своє бачення висвітлення геноциду ромів серед сучасної молоді. Немає жодного роду в ромських громадах, члени якого б не загинули у роки Другої світової війни (як під час розстрілів, так і у складі радянської армії, захищаючи Вітчизну). Що знає про це більшість? Ось що може запропонувати молоде покоління ромів – допомогти виринути трагічним історіям сімей із глибин забуття.

ДЕПОРТАЦІЯ РУМУНСЬКИХ РОМІВ ДО
ТРАНСНІСТРІЇ (1942–1944 рр.): РЕКОНСТРУКЦІЯ ПОДІЙ,
УВІЧНЕННЯ ПАМ'ЯТІ, ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Упродовж багатьох років тему депортації румунських ромів до Трансністрії висвітлювали лише в художній літературі та фольклорі. До 1990-х рр. у самій Румунії про депортацію ромів ніхто не говорив. Беззаперечним є також те, що румунський уряд взагалі не визнавав своєї причетності до геноциду ромського населення, а всіляко перекладав провину на Німеччину та Угорщину. Зі зміною політичного режиму змінилося ставлення до питання Голокосту єврейського населення та геноциду ромів. Дослідники провели масштабну роботу зі збирання джерел щодо питання депортації румунських ромів до Трансністрії в роки війни. Результатом стала публікація архівних джерел румунських архівів за редакцією В. Акіма¹. Більша частина документів – це звіти інспекторату жандармерії, який проводив перепис та слідкував за депортацією.

¹ *Achim V. Atitudinea contemporanilor față de deportarea țiganilor în Transnistria // România și Transnistria: problema Holocaustului / Coordonatori V. Achim, C. Iordachi. – București : Cartea veche, 2004. – P. 201–233; Idem. Țigani din România în timpul celui de-al doilea război mondial // Revista istorică. – 1997. – Т. 8. – № 1–2. – P. 53–59; Transformări sociale în cadrul populației țigănești în epoca dezrobirii / Modernizare socială și instituțională în Principatele Române, 1831–1859 / Coordonatori: Viorel Achim, Venera Achim. – București: Editura Academiei Române, 2014: <http://www.iini-minorities.ro/ro/membri/viorel-achim/publicatii> (23.06.2014).*

Упродовж останніх десяти років також було зібрано багато усних джерел щодо політики румунського уряду стосовно ромів.

Окрім праць В. Акіма, варто також назвати роботи Д. Шандру², який детально зупиняється на питанні етапів депортації, дослідження Р. Іоніда³, П. Матея⁴.

Дані про ромів на території Трансїстрії містяться у фонді «Префектура Балтського повіту» Державного архіву Одеської області⁵, зокрема, про розташування громади на території повіту, про заняття, ромів, проблеми, які виникали у них із місцевим населенням. Фонд «Дирекція праці губернаторства Трансїстрії» відкриває нам також сторінки життя ромської громади, яку уряд Антонеску виселив у зону між Дністром та Бугом⁶. Тут подано й ілюстративний матеріал.

Основною причиною переселення румунських ромів було виведення за межі країни небезпечних елементів та бідного населення. Депортацію румунських ромів проводили за наказом уряду І. Антонеску. Критерієм для виселення ромів став кочовий спосіб життя, а у випадку осілих ромів – крадіжки або брак засобів для існування. Депортували здебільшого ромів із південних повітів. Ті ж роми, які залишились у Румунії, а це більша частина румунських ромів, не зазнавали дискримінації, не втратили свої громадянські права в суспільстві. Як і інше населення, вони були мобілізовані та воювали на фронтах⁷.

² *Şandru D. Mişcări de populație în România (1940–1948)*. – Bucureşti: Editura Enciclopedică, 2003. – 430 p.

³ *Ionid R. Istoria Holocaustului în România. Distrugerea evreilor și romilor sub regimul Antonescu 1940–1944*. – Ediția a 2a revăzută și adăugită. – Bucureşti: Hasefer, 2006. – 340 p.

⁴ *Matei P. Dificultati intampinate in derularea proiectului adresat supravietuitoilor romi ai deportarilor in Transnistria*: <http://crc-cluj.org/category/projects/supravietuitoiri-romi-ai-deportarilor-in-transnistria/> (12.04.2014).

⁵ Державний архів Одеської області (далі – ДАОО), ф. Р-2358 (Префектура Балтського повіту), оп. 1, спр. 672 (Листування з Дирекцією праці та жандармами про використання циган на роботах, 1943–1944), 31 арк.

⁶ ДАОО, ф. Р-2264 (Дирекція Праці губернаторства Трансїстрії), оп. 1, спр. 9 (Доповідні записки інспектора жандармерії про умови життя циган. Прохання осіб про їх переселення в Трансїстрію. 1943–1944), 135 арк.

⁷ *Achim V. Țiganiile din România în timpul celui de-al doilea război mondial // Revista istorică*. – 1997. – Т. 8. – № 1–2. – P. 55; *Şandru D. Mişcări de populație în România...* – P. 166–167.

За загальним переписом населення Румунії, який проводили у 1930 р., ромами назвали себе 262 501 особа, що становило 1,5% від населення країни. З них 208 700 осіб перебували на територіях, залишених у компетенції румунської держави після втрат 1940 р., а саме на кордоні з Болгарією та Угорщиною. Однак деякі румунські фахівці Інституту статистики стверджували, що в Румунії проживали на той час 400 тис. представників цього етносу, а подекуди навіть 600 тис. осіб. Також ромів поділяли на кочових та осілих, але кількісні дані за переписом уніфіковано⁸.

Найбільше представників цього етносу проживало в Трансільванії, де їхня частка становила 2,3% мешканців провінції, розселених більше в селах, де вони досягали 2,5% кількості сільського населення. В містах найбільше ромів проживало в провінціях Олтенія (2,2%) і Добруджі (2,1%). Однак, як зізнавався директор Інституту статистики Сабін Мануїле, за винятком Трансільванії, в інших провінціях мало ромів називалися представниками інших національностей⁹.

Під час нового перепису населення, проведеного 6 квітня 1941 р., до листів опитування внесли тільки такі національності, як румуни, угорці та німці, решта ввійшли до категорії «інші і незафіксовані». Дослідження, які проводили науковці румунського Інституту статистики у міжвоєнний період, констатували, що велика ромська громада, яка проживала в селах, ставала часткою усієї спільноти та виконувала традиційні соціально-економічні функції. Багато з ромів були ремісниками або хліборобами. Вони мали соціально-економічні зв'язки з румунським населенням та виглядали більше як соціальна категорія, що інтегрувалася до навколишнього населення та лінгвістично й етнічно асимілювалася¹⁰.

Задуми реалізовували послідовно. Спочатку активізували нагляд за кочовими ромами та їхнім переміщенням з метою запобігти злочинам, які вони могли скоїти. Але уряд не зміг обмежити грабунки і вирішив у травні 1942 р. використовувати ромів на примусових роботах. Цей проект так і не було втілено в життя. Але вже

⁸ *Achim V. Țiganiii din România în timpul celui de-al doilea război mondial // Revista istorică. – 1997. – Т. 8. – № 1–2. – P. 54.*

⁹ *Șandru D. Mișcări de populație în România... – P. 166.*

¹⁰ *Achim V. Țiganiii din România în timpul celui de-al doilea război mondial // Revista istorică. – 1997. – Т. 8. – № 1–2. – P. 55.*

наприкінці травня 1942 р. жандармерія та поліція за наказом Ради міністрів зробили перепис кочових ромів по країні. Їх зареєстрували, разом із сім'ями. Також фіксували осілих ромів, які вчиняли злочини, у тому числі тих, що були визнані «рецидивістами» і такими, що не мали засобів до існування або постійної роботи, яка могла би їх прогодувати¹¹. Отже, до списків офіційно увійшли дві категорії ромів, але фактично – три, а саме кочові, осілі-«злочинці» та осілі-«безробітні». Саме вони були основною масою депортованого населення.

Джерело: ДАОО, ф. Р-2242 (Головна реєстратура губернаторства Трансністрії), оп. 1, спр. 1912 (Листування Дирекції праці з установами в Румунії, з відомствами губернаторства про евакуацію циган з Румунії в табори Трансністрії, 1944 р.)

Вже 28 травня 1942 р., одразу після закінчення перепису, вийшов наказ міністерства національної оборони № 6324 з резолюцією маршала І. Антонеску про вивезення ромів із міст і переселення їх до трудових таборів у Трансністрії.

Перший етап депортації розпочався з кочових ромів. З 1 червня 1942 р. жандармські органи збирали ромів у центрах повітів для відвезення до Трансністрії. Розпорядження на евакуацію всіх кочових ромів без винятку вийшло 25 червня 1942 р., а операція з

¹¹ Ibid.

депортації завершилася вже 15 серпня 1942 р. Румунський дослідник Віорел Акім пише про 11 441 кочових ромів, евакуйованих до Трансністрії. Разом із родинами на нове місце приїхала також частина ромів, які були демобілізовані з фронту¹². Можна навести приклад вивезення ромського населення зі столиці Румунії. Згідно з наказом № 108/195 префектури поліції Бухареста, роми з усіх секторів міста були підняті на ноги о 4-й ранку 16 червня 1942 р. Операцію треба було проводити якомога таємніше¹³.

Джерело: ДАОО, ф. Р-2242 (Головна реєстратура губернаторства Трансністрії), оп. 1, спр. 1912 (Листування Дирекції праці з установами в Румунії, з відомствами губернаторства про евакуацію циган з Румунії в табори Трансністрії, 1944 р.)

Під час другого етапу депортації – 12–30 вересня 1942 р. – було депортовано 13 176 осілих ромів. З-поміж них виділяли три категорії: мобілізованих на фронт і на підприємства, інвалідів війни та їхніх родичів. Щодо механізму виконання чітка інформація надходила від префектури поліції м. Бухареста. Зокрема, у таємному наказі від 8 вересня 1942 р. йшлося про те, що в усіх секторах столиці наступного дня о 3-й годині ранку розпочнеться операція зі збирання ромів. Треба було доводити до відома людей, що потрібно із

¹² *Achim V.* Atitudinea contemporanilor față de deportarea Țiganilor în Transnistria // *România și Transnistria: problema Holocaustului.* – P. 204.

¹³ *Șandru D.* Mișcări de populație în România... – P. 167.

собою брати їжу на три дні, а також все необхідне у вигнанні. Вийзд розпочався 12 вересня 1942 р.¹⁴

Подальше виселення було зупинено, позаяк 13 жовтня 1942 р. Рада міністрів прийняла рішення відмовитися від нових депортацій ромів. Уже після цієї дати депортували невелику кількість ромів, які unikли виселення влітку¹⁵. Здебільшого ромів вивозили саме з Молдови та з Яс, Бессарабії, Трансильванії, Олтенії.

У Трансністрії роми були розташовані на кордоні окупаційної зони в селах на березі Бугу в Балтському, Березівському (Одеська область), Очаківському та Голтському (Миколаївська область) повітах. 29 вересня 1942 р. вийшов наказ № 69026 губернатора Трансністрії Г. Алексяну про розселення депортованих на цих територіях. Роми проживали в будинках, які префектура звільнила від місцевого населення, або в землянках. У деяких селах було повністю евакуйоване місцеве населення, переважно українці. Режим перебування евакуйованих ромів було регламентовано постановою губернаторства Трансністрія від 18 грудня 1942 р.

У фондах Державного архіву Одеської області зберігаються свідчення про жахливі умови життя ромської громади в Трансністрії. Зокрема, в Балтському повіті багато людей почали вмирати від тифу, не вистачало роботи ані місцевому населенню (українцям), ані ромам, були смертельні випадки на ґрунті голоду. Тому жандарми просили префектуру Балтського повіту допомогти ромам¹⁶. Така сама ситуація склалася і в інших повітах. Наприклад, 28 травня 1943 р. начальник сигуранци та громадського порядку Генерального інспекторату жандармерії повідомив, що має перевірену інформацію, згідно з якою євреям і 40 ромам із Голтського повіту не надавали їжу впродовж місяців. Вони працювали і «падали з ніг від голоду»¹⁷.

¹⁴ *Achim V. Țiganiii din România în timpul celui de-al doilea război mondial // Revista istorică.* – 1997. – Т. 8. – № 1–2. – Р. 56.

¹⁵ *Idem. Atitudinea contemporanilor față de deportarea țiganilor în Transnistria / România și Transnistria: problema Holocaustului.* – Р. 204.

¹⁶ ДАОО, ф. Р-2358 (Префектура Балтського повіту), оп. 1, спр. 672 (Листування з Дирекцією праці та жандармами про використання циган на роботах, 1943–1944), арк. 28–29.

¹⁷ Там само, ф. Р-2242, оп. 1, спр. 1912 (Листування Дирекції праці з установами в Румунії, з відомствами губернаторства про евакуацію циган з Румунії в табори в Трансністрії, 1944), арк. 40.

Схожа ситуація спостерігалася в Очаківському повіті. Тут розпочалася епідемія тифу, готували доповідні записки про нестачу їжі для депортованих. На 12 січня 1943 р. з-поміж ромів, які проживали на території повіту, від голоду кожного дня помирали до 20 осіб. З 26 грудня 1942 р. по 10 січня 1943 р. померли 293 особи, з яких 76 чоловіків, 90 жінок та 127 дітей. Роми використовували для приготування їжі та обігріву соломку і траву, а згодом почали рубати дерева біля будинків і самі хати. Вже на березень 1943 р. ці села перетворилися на руїни, від хат залишилися лише стіни, а роми проживали вкупі в одній будівлі¹⁸ (рис. 1–5).

Про це пише і румунський історик Л. Настасе, спираючись на документи Інспекції жандармерії, однак він зазначає про 309 ромів, загиблих від голоду, а також про те, що серед ромів перебували 62 родини румунів і 6 родин турків¹⁹. Цей факт може свідчити про те, що румунський уряд проводив політику популяризації виїзду до Трансністрії за кращою долею, яка привертала увагу не лише частини ромів, а й інших етнічних груп. Можна зробити і такий висновок: це могло бути те населення, яке соціально асимілювало з ромами.

Аналізуючи архівні документи, можна говорити про те, що роми поставила в такі умови саме румунська влада, причому на всіх рівнях. Вони були змушені тікати, грабувати або спалювати дерева, для того, щоб обігріти свої помешкання. Тієї кількості їжі, яку почали видавати за роботу лише через декілька місяців, було недостатньо, щоб нормально працювати.

Залишилися спогади людей, які пережили депортацію до Трансністрії. Вони відкривають не лише біль людської трагедії, а й ставлення уряду до депортованих. Наприклад, депортований ром Михайл Істратов згадує: «Ми там (у Молдовці, сучасне с. Молдовка Голованівського району Кіровоградської області. – *І. М.*) перебували вже близько місяця. Нам робили в цей час бараки, трошки далі, приблизно за 100 км від Долини плачу. Нас засунули в бараки. Ті, що залишилися на вулиці, померли. Померли від холоду, голоду... Навесні їх знайшли мертвими... їх викинули в поле, як гнилі овочі. Такими були їхні кінцівки, кості. Їх їли. Були цигани, наші, які бра-

¹⁸ Там само, арк. 149.

¹⁹ Minorități etnoculturale. Mărturile documentare. Țigani din România (1919–1944) / L. Nastasă, A. Vargă. – Clug-Napoca, 2001. – P. 22.

ли м'ясо звідси і їли. М'ясо померлих...»²⁰. Ще один випадок канібалізму підтверджує Марія Акім із Долж: «Були віддані смерті. Якщо і було нас близько тисячі-дві в одному місці... ні їжі... ні вогню... нічого... як ми повинні були жити? Помер середній брат, та ми його з'їли. Від голоду. Ми були всі на купі, роздягнуті, голодні...»²¹. Марчел Думітраш розповів про ставлення до них місцевого населення: «Нічого ми не робили, тому що не мали, що робити. Сиділи в домі, якщо виходили на вулицю, росіяни нас вбивали»²².

Досі не встановлено остаточно кількість депортованого румунського населення. Радянський історик І. Е. Левіт пише про те, що було депортовано до кінця 1942 р. більш ніж 12 тис. кочових та 13 100 осілих ромів, у тому числі 7856 чоловіків, 7266 жінок та 10 161 дітей²³. Діаспорний дослідник А. Жуковський писав про те, що румунський уряд переселив усіх ромів з Румунії до Надбужжя у липні 1943 р. Спираючись на дані губернатора, він наводить таку кількість депортованих – 5856 чоловіків, 7266 жінок та 10 161 дітей (тобто усього 23 283 осіб)²⁴. Сучасні румунські дослідники В. Акім та Д. Шандру пишуть про те, що чисельність депортованих у Трансністрію остаточно не можна назвати, позаяк багато ромів почали у 1943 р. повертатися назад у Румунію. Називають лише приблизну кількість у 25 тис. осіб. Інший дослідник, Раду Іоанід, пише, що кількість депортованих була 25 673 осіб. Головний прокурор Румунії Стойкан на допиті маршала І. Антонеску у травні 1946 р. назвав цифру 26 тис. депортованих ромів²⁵.

²⁰ *Panek I., Steigerwald J.* «Fie zi, fie noapte, afară tot întunerica era. Asta era Transnistria, unde-am trăit iadul pe pamânt». Deportarea romilor în Transnistria: <http://artapolitica.ro/?lang=en> (22.04.2014).

²¹ *Ibid.*

²² *Ibid.*

²³ *Левит И. Э.* Участие фашистской Румынии в агрессии против СССР: истоки, планы, реализация (1.IX.1939 – 19.IX.1942). – Кишинев: Штиинца, 1981. – С. 270–271.

²⁴ *Жуковський А.* Українські землі під румунською окупацією в часи Другої Світової Війни: Північна Буковина, частина Бессарабії і Трансністрії // *Український історик*. – 1987. – № 1–4. – С. 94.

²⁵ *Achim V.* Țiganiii din România în timpul celui de-al doilea război mondial // *Revisita istorică*. – 1997. – Т. 8. – № 1–2. – П. 56; *Șandru D.* Mișcări de populație în România... – П. 168–169; *Ioanid R.* Istoria Holocaustului în România. Distrugerea evreilor și romilor sub regimul Antonescu 1940–1944. – Ediția a 2a revăzută și adăugită. – București: Hasefer, 2006. – П. 285.

За офіційними даними Генерального інспекторату жандармерії, загальна кількість депортованих із території Румунії до Трансністрії до 16 вересня 1942 р., тобто коли закінчилася операція, становила 24 617 осіб, з яких 11 441 осіб кочових ромів і 13 176 осілих. Однак за переписом від 24 травня 1942 р. до депортації були готові 31 438 осілих ромів. Треба зазначити, що цифри можуть бути завищені, оскільки органи, які організовували перепис на рівні повітів, іноді надавали неточні дані. Зокрема, у жовтні 1942 р. обласні легіони регіонального інспекторату жандармерії в м. Крайові доповіли, що на підставі наказу № 40 160/1942 Генерального інспекторату були депортовані 570 осілих ромів із повіту Романаць, 52 із повіту Вилча, 93 із повіту Олц, 531 із Мехедінць, 62 із Корж та 137 із повіту Долж. Однак, згідно з доповіддю легіону Долж, до Трансністрії відправили другим етапом 614 ромів²⁶.

Джерело: ДАОО, ф. Р-2242 (Головна реєстратура губернаторства Трансністрії), оп. 1, спр. 1912 (Листування Дирекції праці з установами в Румунії, з відомствами губернаторства про евакуацію циган з Румунії в табори Трансністрії, 1944 р.)

З іншого боку, треба говорити про те, що частина ромів, які були депортовані другим етапом, приїхала до Трансністрії через незнання про міністерські накази, які дозволяли деяким особам

²⁶ Șandru D. Mișcări de populație în România... – P. 172.

звільнитися від депортації. Упродовж останніх місяців 1942 р. і на початку 1943 р. багато ромів повернулися до Румунії (для цього треба було подати письмову заяву та підписати її в жандармерії)²⁷.

До того ж велика кількість ромів, які не потрапили до категорії депортованих осіб, приховали свій юридичний стан для того, щоб відправитися зі своїми родичами до Трансністрії. Вони сподівалися, що там буде краще, ніж удома. Зокрема, з повіту Долж 14 вересня 1942 р. виїхали 537 осіб замість 498, тобто на 39 осіб більше. Зіткнувшись зі стражданнями у Трансністрії, більшість із тих, хто мав право на звільнення від депортації, попросились назад до Румунії. Так, Георгій Тудораке з Бухареста добровільно виїхав разом із дружиною і чотирма дітьми до Очаківського повіту. Тудораке тоді працював на фабриці в столиці, яка виконувала замовлення для армії, але він приховав цей факт, вважаючи, що в Трансністрії матиме кращу роботу, ніж на фабриці. Він просив звільнення, яке отримав від Очаківського легіону жандармів. Багато ромів все ж таки намагалися повернутися назад нелегально. Тому 22 вересня 1942 р. вийшов декрет, який забороняв повернення до Румунії ромів з окупованої зони та передбачав смертний вирок для тих, хто зміг повернутися, або засудження до тяжких робіт від 5 до 25 років. Деякі з них не зважали на закон, але таких було небагато. В архівних документах зафіксовано окремі випадки повернення обманним шляхом, але смертний вирок до цих ромів не було застосовано. Зокрема, щодо Г. Туки, з комуни Делень, повіту Фелчіу, якого поліція знайшла після втечі та повернула назад до Трансністрії²⁸.

Розглядаючи сучасні актуальні аспекти вивчення історії депортованих ромів, треба акцентувати на такому. По-перше, важливо зібрати усні свідчення у тих, хто пережив депортацію. Основною проблемою залишається те, що не всі роми хочуть говорити про події, що відбулися з ними.

По-друге, колишні депортовані роми в Румунії сьогодні перебувають у дуже тяжкому соціальному становищі. Ігнорування деяких аспектів історії ромів, як-от депортації до Трансністрії, має негативні рефлексії в сучасних етнічних відносинах у Румунії. З огляду на це було розпочато проект, який передбачав упродовж 2014–2015 рр. допомогу жертвам, у тому числі і надання пенсій від

²⁷ Ibid. – P. 168–169.

²⁸ Ibid. – P. 169.

Німеччини за роботу в гетто Трансністрії, згідно із законом 189/2000 «Щодо узгодження деяких прав потерпілих від режимів, установлених в Румунії з 6 вересня 1940 р. по 6 березня 1945 р. за етнічними мотивами». З ініціативи факультету політичних наук Національної школи політичних і адміністративних студій у м. Бухаресті, Асоціації румунських євреїв – жертв Голокосту та громадської організації «Порожан» (Республіка Молдова) група дослідників на чолі з П. Матеем розпочала пошук документів про депортованих в архівних установах Румунії, збирання усних джерел та запис інтерв'ю, створення документальних проєктів.

Джерело: ДАОО, ф. Р-2242 (Головна реєстратура губернаторства Трансністрії), оп. 1, спр. 1912 (Листування Дирекції праці з установами в Румунії, з відомствами губернаторства про евакуацію циган з Румунії в табори Трансністрії, 1944 р.)

Варто зазначити, що певні чинники в родинній ситуації ромів призвели до створення неточних списків депортованих. За традицією, особливо серед кочових ромів, шлюби не реєстрували. Цей феномен має місце і нині. Є приклади, коли родину виселяли за прізвиськом батька – глави родини, про інших членів взагалі не було зазначено. Приміром, коли нині деякі роми намагаються знайти документи про колишню депортацію та отримати компенсацію, позивач, стара людина (що в роки війни була дитиною), розповідає

свою історію та вимагає в архівах документи. При цьому він вказує, як звали його батька. Архів видає довідку про те, що батько з п'ятьма членами родини був знайдений в табелях, але у свідочстві про народження позивача вказана лише мати і немає батька, чиє ім'я стоїть у табелі. Це відбувалося тому, що під час реєстрації народження дитини, якщо батьки не перебували у зареєстрованому шлюбі, записували лише матір, а напроти батька ставили прочерк²⁹.

Масовість депортації в 1942 р. призвела до того, що жандарми, які складали на місцях списки осіб на висилання, детальних даних не фіксували. Наприклад, велика кількість переселених ромів не знають місце свого народження. Деякі архіви було сформовано в комуністичний час, тож не збереглися відповідні фонди, все було спалено в 1950-ті рр. Для вирішення цього питання було запропоновано таку схему: щодо кожної людини робити запити до якомога більшої кількості архівів. Наприклад, громада переїжджала на гужовому транспорті з одного місця на інше, рухаючись на схід: якщо людина з Яломіци їхала через Бузеу – Вранча – Галац до Транснїстрїї, то треба шукати документи не лише в Яломіцах або в Бухаресті, а складати запити до всіх повітових архівів (Бузеу, Вранча, Галац)³⁰.

Нині актуальним залишається не лише вивчення питання депортації ромів і встановлення списків депортованих. Найголовніше – це питання пам'яті, встановлення факту геноциду щодо румунських ромів на території України. Дуже часто фіксують випадки, коли немає спадкового зв'язку між жертвами масових поховань та сучасною місцевою ромською громадою. Через це сучасні роми не завжди зацікавлені в меморіалізації жертв³¹.

Замовчування упродовж десятиліть жакливної трагедії ромів Румунії призвело до того, що на території України між Дністром та Південним Бугом немає пам'ятника, який би фіксував винуватців трагедії, а саме румунський уряд І. Антонеску. (Хоча встановлення

²⁹ *Matei P. Dificultati intampinate in derularea proiectului adresat supravietuitorilor romi ai deportarilor in Transnistria: <http://crc-cluj.org/category/projects/supravietuitori-romi-ai-deportarilor-in-transnistria/> (12.04.2014).*

³⁰ *Ibid.*

³¹ *Котлярчук А. Нацистский геноцид цыган на территории оккупированной Украины: роль советского прошлого в современной политике памяти // Голокост і сучасність. Студії в Україні і в світі. – 2014. – № 1 (12). – С. 39.*

пам'ятника ромським жертвам у роки війни в Прохорівському сквері в м. Одесі є великим кроком у висвітленні цієї проблеми. Пам'ятник є частиною композиції меморіалу жертвам Голокосту в роки окупації). Це саме те, про що треба говорити не лише на місцевому, а й на міждержавному рівні.

Джерело: ДАОО, ф. Р-2242 (Головна реєстратура губернаторства Трансністрії), оп. 1, спр. 1912 (Листування Дирекції праці з установами в Румунії, з відомствами губернаторства про евакуацію циган з Румунії в табори Трансністрії, 1944 р.)

З жовтня 2016 р. в м. Бухаресті розпочалася магістерська програма «Ромські студії» на базі Національної школи політичних і адміністративних студій факультету політичних наук, які дадуть змогу не лише вивчати історію, мову та культуру ромів, а й розробляти соціальні та політичні програми для цієї етнічної групи³². Відкриття «Ромських студій» на півдні України, коли окрім історії, етнології та культури ромів вивчатимуть питання депортації румунських ромів до Трансністрії, стане нових поштовхом до збирання усних джерел, до донесення інформації більшій кількості людей, не лише науковців та студентів. Вивчення історії одного з

³² Facultatea de Stiinte Politice. Studii Rome: <http://admitere-masterat.politice.ro/?q=masterat%2Fstudii-rome> (02.09.2016).

маргінальних народів України є одним зі шляхів подолання ізоляції ромів та їхньої інтеграції в сучасне українське суспільство.

Підбиваючи підсумки, зазначимо, що депортація ромів до Трансністрії була однією з найжорстокіших складових національної політики уряду І. Антонеску. Були депортовані здебільшого роми з південних повітів, які жили в бідності. Щодо основних причин переселення ромів, то насамперед ішлося про виведення за межі країни «небезпечних елементів» і бідного населення. На окупованій території вони злидарювали, що призвело до масових смертей від голоду та холоду. Складна ситуація, в якій опинилися роми на території між Дністром і Бугом, спричинилася до великої кількості жертв, і в цьому винна влада усіх рівнів.

У призмі сучасних глобальних процесів вивчення мікроісторичних подій на основі усних джерел дає поштовх до детального дослідження трагедії ромського народу в роки Другої світової війни. Збирання усних свідчень, відео-, фотоматеріалів і пошуки фактів депортації в архівах України та Румунії стають нагальними проблемами. Активна політика пам'яті є найоптимальнішим шляхом подолання ізоляції ромів та їхньої інтеграції в сучасне суспільство. В умовах, коли немає своєї держави, єдиної мови та релігії, загальна пам'ять про геноцид може об'єднувати різні групи ромів.

Подані міркування не відображають усі наявні сучасні тенденції вивчення питання депортації ромів до Трансністрії, радше створюють ґрунт для подальшого дослідження трагедії народу.

ГЕНОЦИД РОМІВ: ФОНДОВО-ДЖЕРЕЛЬНИЙ
КОНТЕНТ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЕКСПОЗИЦІЙНОЇ
ПРЕЗЕНТАЦІЇ В НАЦІОНАЛЬНОМУ МУЗЕЇ ІСТОРІЇ
УКРАЇНИ У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ

Історія Другої світової війни є настільки багатогранною й невичерпною, що постійно потребує дослідження, особливо її важких і трагічних сторінок. Сьогодні у світі видано чимало праць про долю ромів у роки війни, однак тема геноциду ромського населення в Україні й досі перебуває на маргінесі наукової дискусії. Адже інтерес до малочисельної етнічної спільноти, яку в період воєнної доби переслідували і винищували, виник занадто пізно. Лише в 1970-х рр. з'явилися перші публікації з цієї теми. У 1972 р. було опубліковано дослідження про долю європейських циган американських науковців Д. Кенріка та Г. Паксона¹.

В Україні на початку 1990-х рр. вперше привернули увагу громадськості та науковців до проблем ромського населення Закарпаття, де мешкали близько третини всіх українських циган, історики Л. Малик, М. Пітюлич, О. Передрій і В. Шинкар². Згодом з'явилися роботи Г. Ємця і Б. Дяченка³.

¹ Kenrick D., Paxon G. The Destiny of Europe's Gypsies. – London; Chatto: Heinemann Educational for Sussex University Press, 1972. – 256 p.

² Цигани Закарпаття: проблеми, шляхи вирішення / Л. Малик, М. Пітюлич, О. Передрій, В. Шинкар. – Ужгород: УДУ, 1991. – 44 с.

³ Ємець Г., Дяченко Б. Циганське населення Закарпаття. – Ужгород: Карпати, 1993. – 86 с.

На темі геноциду ромів у роки Другої світової війни першим акцентував увагу доцент Донецького національного університету, кандидат історичних наук О. Беліков⁴. Праці науковця спонукали до виділення окремого напрямку дослідження ромського населення України.

Значну кількість ґрунтовних досліджень із цієї теми має у своєму доробку історик, співробітник Українського центру вивчення історії Голокосту М. Тяглий. Дослідження долі українських ромів у період Другої світової війни науковець розпочав із Криму. У 2005 р. побачила світ його стаття за назвою «“Расовые враги” и “асоциальные элементы”»: политика нацистских оккупантов в Крыму в отношении евреев и цыган»⁵, в якій автор розглядає основні елементи нацистської окупаційної політики на території Криму, невідривно пов’язує геноцид кримських ромів із геноцидом євреїв, указує на схожі методи їхнього винищення. Подальші дослідження М. Тяглого присвячені долі ромського населення всієї України.

Коло науковців, які вивчають цю тему впродовж останніх десятиліть, значно розширилося. Досліджують історію ромів О. Круглов, Є. Навроцька, М. Панчук, І. Моторна та інші. Серед знаних ромознавців України – кандидат історичних наук Н. Зіневич, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. У 2009 р. світ побачила її стаття «До питання про специфіку геноциду ромів на українських землях у роки Другої світової війни»⁶, в якій автор на основі досліджень іноземних і вітчизняних науковців та власних напрацювань окреслила відмінності антиромської політики нацистів у різних регіонах України і стосовно різних етнічних ромських груп. Н. Зіневич є одним із небагатьох істориків, які залучають до конструктивного діалогу представників ромських громад та ефективно використовують у своїх дослідженнях усний наратив.

⁴ Беліков О. Цигани України під час Другої світової війни // *Наука. Релігія. Суспільство*. – 2002. – № 4. – С. 64–73.

⁵ Тяглий М. «Расовые враги» и «асоциальные элементы»: политика нацистских оккупантов в Крыму в отношении евреев и цыган // *Историческое наследие Крыма*. – 2005. – № 10. – С. 9–22.

⁶ Зіневич Н. До питання про специфіку геноциду ромів на українських землях у роки Другої світової війни // *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі*. – 2009. – № 2 (6). – С. 148–163.

Проте антиромську політику нацистів на території окупованої України вивчено недостатньо. У багатьох наукових дослідженнях переважають описові методи подання матеріалу, що не дають змоги зануритись у сутність проблеми, потребують уточнення термінів проведення геноциду, його регіональні особливості. Катастрофічний брак джерел і свідчень безпосередніх учасників подій також не сприяє активному дослідженню та висвітленню цієї теми.

Попри обмеженість джерельної бази, Національний музей історії України у Другій світовій війні (далі – Музей) репрезентує цю тему в головній експозиції. Шлях до цього був нелегким, оскільки час згаяно й одержати потрібну інформацію можна лише від дітей і онуків тих, хто став жертвою нацистської політики геноциду. Але й тут виникають певні труднощі, пов'язані з тим, що до ромів завжди було зверхне, зневажливе й навіть підозріле ставлення, що змусило народ дистанціюватися. Тому, щоб викликати довіру й спонукати осіб ромської спільноти йти на контакт, потрібно толерантно ставитися до них. Розуміння цієї проблеми має нині важливе значення для суспільства, яке прагне позбутися білих плям у власній історії, зберегти пам'ять про події Другої світової війни й залучити своїх громадян до надбань історичної спадщини.

За даними загального перепису населення, 1926 р. в Україні мешкали 13 578 ромів, у 1959 р. – 22 515; у 1970 р. – 30 091; у 1989 р. – 47 919 осіб⁷. Всеукраїнський перепис населення 2001 р. засвідчив, що кількість ромського населення в Україні становить 47 587 осіб⁸. Беручи до уваги соціально-економічні проблеми, значне зuboжіння українського населення впродовж останніх десятиріч, анексію Криму та неоголошену війну на сході України, що безпосередньо впливає на демографічну ситуацію в країні загалом, де кількість населення порівняно з попереднім переписом катастрофічно зменшилася від 48 млн 457 тис. у 2001 р. до 42 млн 929 тис. у 2015 р.⁹, нині підрахувати кількість ромів на території України

⁷ Етнонаціональна структура українського суспільства: Довідник / В. Б. Свух, В. П. Трошинський, К. Ю. Галушко, К. О. Чернова. – К.: Наукова думка, 2004. – С. 170.

⁸ Там само. – С. 169.

⁹ Чисельність наявного населення України на 1 січня 2015 р. (без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим і Севастополя та частини зони проведення антитерористичної операції) // Державна служба статистики України. – К., 2015. – С. 6: http://ukrstat.org/uk/operativ/operativ2014/ds/kn/kn_u/kn2014_u.html.

фактично неможливо, а у воєнний період і поготів. Однак дехто із дослідників вдався до спроб виявити чисельність ромів, які мешкали в Україні на початок німецько-радянської війни. Зокрема, О. Круглов вважає, що на середину 1941 р. загальна кількість циган в Україні (беручи до уваги територію Криму, але без урахування Закарпатської області, що входила на той час до складу Угорщини) не перевищувала 20 тис. осіб¹⁰.

Головним чинником, що призвів до геноциду ромів, була расова теорія нацистів. У Третьюму райху ромів традиційно класифікували як «неповноцінних», «недолюдей», вважали асоціальними елементами, схильними до скоєння злочинів, жебракування, бродяжництва, що загрожує безпеці суспільства. Тому їх зараховували до категорії осіб, яких потрібно знешкодити, часто стерилізувати, але це не означало повсюдного тотального знищення. Еволюцію расової ідеології щодо ромів наразі досліджують зарубіжні вчені, і ця тема залишається однією із дискусійних проблем в історіографії. 2 серпня 1944 р. приблизно три тисячі депортованих німецьких ромів були вбиті за одну ніч в Аушвіці-Біркенау. З 2015 року 2 серпня затверджено в офіційному календарі як Загальноєвропейський День пам'яті жертв нацистського геноциду ромів. Від 2004 р. цей день долучила до державного переліку пам'ятних дат і Україна¹¹.

Про стерилізацію ромів у Європі свідчать документи, подані на Нюрнберзькому процесі. У фондозбірні Музею зберігаються багатотомні видання «Нюрнберзький процес» 1952 та 1955 рр. – збірники документів, розглянутих під час судових засідань у Нюрнберзі. Документ СРСР-400 містить повідомлення начальника відділення поліції безпеки в Лібаві лейтенанта Франка від 10 грудня 1941 р., в якому зазначено, що циганка Люція Страдинш має право мешкати в місті лише за умови її стерилізації, та відповідь префектури міста: «...згадана особа 9 січня 1942 р. стерилізована в місцевій лікарні»¹². Жодного документа про винищення ромів на

¹⁰ Круглов А. Геноцид цыган в Украине в 1941–1944 гг.: статистико-региональный аспект // *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі*. – 2009. – № 2 (6). – С. 86.

¹¹ Постанова Верховної Ради України від 8 жовтня 2004 р. № 2085-IV Про відзначення Міжнародного дня голокосту ромів: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2085-15>.

¹² Нюрнберзький процес: Сборник материалов. Том I. – М.: Государственное издательство юридической литературы, 1955. – С. 888.

території України на Нюрнберзькому процесі розглянуто не було. Усі докази нацистських злочинів проти народів колишнього СРСР, за винятком євреїв, зводилися до загального формулювання – «радянські громадяни».

Фото сюжетне. Командир Чернігівсько-Волинського партизанського з'єднання О.Ф. Федоров розмовляє з циганками. 1943 р. Автор Яків Давидзон. Фонди Національного музею історії України у Другій світовій війні

Політика нацистів щодо ромського населення в Україні була непослідовною і суперечливою, вона залежала від багатьох чинників, що й призвело в кінцевому підсумку до масового винищення ромів. У каральних акціях окупаційного режиму в Україні в 1941–1944 рр. від рук гітлерівських айнзацгруп, підрозділів Вермахту, польової жандармерії та їхніх посіпак загинули близько 19–20 тис. представників ромських громад¹³, – і це не враховуючи загиблих на примусових роботах, у таборах-гетто тощо.

У фондозбірні Музею зберігається фото, що фіксує розмову командира Чернігівсько-Волинського партизанського з'єднання

¹³ *Круглов А.* Геноцид цыган в Украине в 1941–1944 гг.: статистико-региональный аспект // *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі.* – 2009. – № 2 (6). – С.112.

О. Ф. Федорова з ромськими жінками¹⁴. Фотодокумент надійшов у 1944 р. на виставку «Партизани України у боротьбі проти німецько-фашистських загарбників», матеріали якої лягли в основу фондowego зібрання музею, і став одним із перших експонатів, що розповідає про винищення ромів.

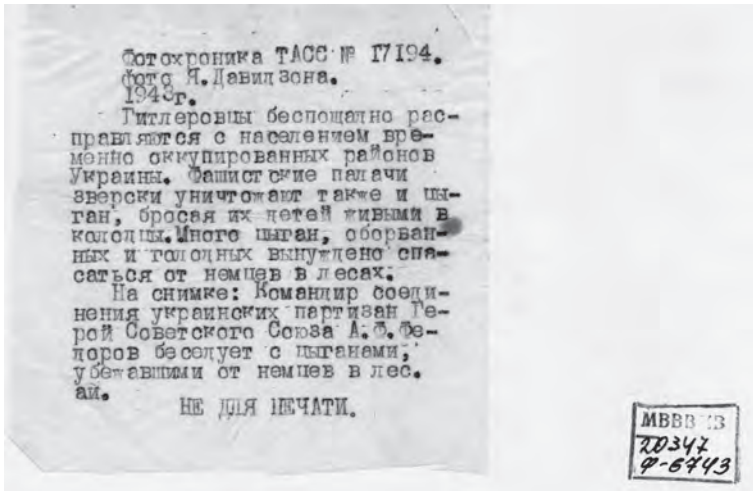

Фото сюжетне. Командир Чернігівсько-Волинського партизанського з'єднання О.Ф. Федоров розмовляє з циганками. 1943 р. Автор Яків Давидзон. Зворот із написом щодо винищення нацистами ромів на території окупованої України. Фонди Національного музею історії України у Другій світовій війні

Цей унікальний знімок зробив відомий фронтовий кореспондент Яків Давидзон у лісах Чернігівщини в 1943 р. У підконтрольній нацистській владі прифронтовій зоні – Чернігівській, Сумській, Харківській областях і на Донбасі – вдавалися до найжорстокіших методів розправи над євреями і ромами. Тут точилися бої, керувала військова адміністрація, і часто самі солдати брали на себе каральні функції, зустрічаючи на шляху кочових ромів і знищуючи їх. Доволі часто виконавці навіть не завдавали собі клопоту відзвітувати про акції винищення¹⁵.

¹⁴ Фонди Національного музею історії України у Другій світовій війні (далі – Фонди (Генеральний каталог, експозиція) НМІУДСВ). – Інвентарні номери (далі – Інв. №) *КН-20347, Ф-6743*.

¹⁵ *Беркгоф К. Життя і смерть в Україні під нацистською владою.* – К.: Критика, 2011. – С. 69.

Сама світлина мало про що говорить, інша річ – напис на звороті, де зазначено: «Фотохроніка ТАРС. Гітлерівці безжалюбно розправляються з населенням тимчасово окупованих районів України. Фашистські палачі по-звірячому знищують також і циган, кидаючи їхніх дітей живими в колодязі. Багато циганів, обірваних і голодних, змушені рятуватися від німців у лісах...»¹⁶. У тексті привертає увагу примітка: «Не для друку»¹⁷. Влада намагалася не акцентувати увагу на злочинах, які донедавна коїли її представники, оскільки в СРСР також відбувалося гоніння на представників ромських громад, влаштовувалися облави й етапування ромів у Сибір та на Соловки, особливо тих, які прибували до Радянського Союзу від початку Другої світової війни з окупованих Румунії, Угорщини та Польщі.

Це фото впродовж багатьох років залишалось єдиним музейним експонатом, що відображав трагедію українських ромів воєнної доби.

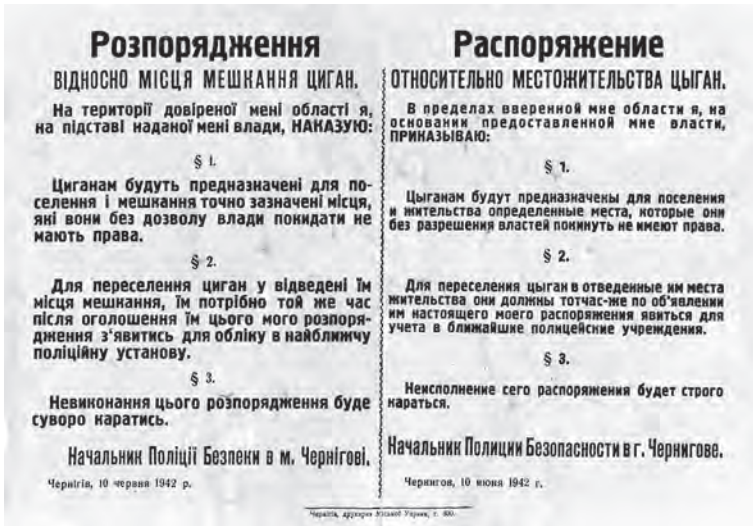
Наприкінці 1990-х рр., коли було здійснено цілковиту реекспозицію музею й основне місце в головній експозиції відводилося історії українців та українських земель у роки Другої світової війни, наукові співробітники музею вдалися до спроб знайти матеріали і в ромських родинах. Тоді історію українських ромів мало вивчали у наукових колах, і доводилося виходити безпосередньо на їхні громади. На жаль, матеріалів зібрати не вдалося, оскільки ставлення радянської влади до ромів у важкі повоєнні роки майже не відрізнялося від того, яким було до війни. У 1944 р. частину кримських циганів війська НКВС депортували разом із кримськими татарами, інші – відчували на собі всі випробування повоєнної відбудови країни, радянізацію та колективізацію західноукраїнських земель, голод 1946–1947 рр. Тому, зрозуміло, що головне завдання в повоєнні роки роми вбачали в тому, щоб вижити. Не кращим було їхнє становище і на початку 1990-х рр., коли розвалився СРСР.

Утім, тема геноциду ромів не залишилася поза експозиційним показом. На початку 2000-х рр. до музею надійшло кілька документів, які висвітлюють політику нацистів щодо ромського населення. Один із музейних експонатів – наказ начальника поліції без-

¹⁶ Фонди НМІУДСВ. – Інв. № КН-20347, Ф-6743.

¹⁷ Там само.

пеки і СД міста Чернігова від 10 червня 1942 р. про «місце мешкання циган». Згідно з цим розпорядженням, роми під загрозою сурової кари мали з'являтися для обліку до найближчої поліційної установи для подальшого переселення їх у спеціально відведені місця, які вони без дозволу влади не мали права залишати¹⁸. Таким чином окупантам було легше вести облік і знешкоджувати неугодних. Після впровадження цього наказу у вересні 1942 р. було знищено не одну сотню ромів.

Оголошення начальника поліції безпеки Чернігова з розпорядженням стосовно місця мешкання циган. 10.06.1942 р.

Фонди Національного музею історії України у Другій світовій війні

Цей документ і складений окупаційною владою у 1942 р. реєстр населення м. Києва за національністю та статтю¹⁹, що надійшов від Державного архіву Київської області в 2001 р., одразу були презентовані в головній експозиції Музею. Реєстр є доказом нацистських злочинів у столиці України, позаяк у ньому зазначено, що у першому кварталі 1942 р. в окупованому Києві мешкали лише 30 осіб єврейської національності та 40 ромів (із них – 12 чоловіків і 28 жінок).

¹⁸ Експозиція НМІУДСВ. – Інв. № КН-220924, Л-8318.

¹⁹ Там само. – НД-26122.

Про знищення ромів свідчить ще один документ – довідка 1944 р. про зlodіяння нацистів на території м. Обухова та Обухівського району, складена в період визволення території України від окупантів²⁰. Її передав до музею в серпні 2000 р. син Ніни Буриченко – відповідального секретаря міської та обласної комісії сприяння Надзвичайній державній комісії зі встановлення і розслідування зlodіянь німецько-фашистських загарбників на території України. Комісію було створено ще в листопаді 1942 р., а припинила свою діяльність вона лише в 1951 р. Її матеріали склали основу обвинувальних документів СРСР на Нюрнберзькому процесі, судових процесах над військовими злочинцями в Харкові 1943 р., Києві, Львові та інших містах. У документі, підписаному відповідальним секретарем, зазначено: «Знищено радянських громадян – 1000 чол. У тому числі циган – 250, євреїв – 398. Вивезено на примусові роботи до Німеччини – 3 000 осіб»²¹.

С п р а в а			
о зlodіяннях, совершених немецко-фашистскими захватчиками на территории м.Обухова и Обуховского района.			
1. Уничтожено советских граждан	1000 чел.	
В том числе:			
циган	250 "	
евреев	398 "	
2. Угнано в Германию сынов	3000 "	

Одоголовний
Секретарь Обласної Комісії

/Буриченко/.

Довідка про зlodіяння окупантів на території м. Обухова та Обухівського району. 1944 р. Фонди Національного музею історії України у Другій світовій війні

У 2001 р. у Центральному державному архіві громадських об'єднань України науковці музею виявили документ, що підтвердив факти, зафіксовані в довідці. Це Акт про масовий розстріл нацистами циганських родин у серпні 1942 р. та спроби приховуван-

²⁰ Там само. – КН-212826, Д-35051.

²¹ Там само.

ня слідів злочину в Обухівському районі Київської області, складений головою колгоспу «9 січня», головою Обухівської сільської ради та представником військової частини 1-го Українського фронту²². У документі зазначено, що в урочищі Забара окупанти розстріляли 250 ромів. Намагаючись приховати масштаби вбивств, нацисти скинули тіла у величезну силосну яму колгоспу «9 січня» й загорнули тракторами, заборонивши місцевим мешканцям навіть наблизитися до місця страти.

Обидва документи свідчать, що на початковому етапі роботи Надзвичайної комісії нацистські злочини проти ромів було задокументовано, але у звітах, адресованих вищому керівництву, уже йшлося про безлике «радянське населення», що підтверджують матеріали Нюрнберзького процесу.

Музейна колекція формувалася із перемінним успіхом упродовж багатьох років. У 2008 р. фондозбірня поповнилася «легендарним» музейним предметом – монетою номіналом 2 пенге 1942 р. випуску Королівства Угорщина²³. У результаті дослідження з'ясувалося, що це другий військовий випуск угорських монет, які карбували в 1941–1943 рр. у м. Будапешті й перебували в обігу до жовтня 1944 р. Монету знайшли на околиці м. Остер – місці розстрілу кочових ромів. За свідченням очевидця цигана Івана Данилкина, якому вдалося вціліти завдяки нетиповому для ромів світлому кольору волосся, розстріли здійснювали угорські солдати. Цей артефакт вкотре демонструє вбивства циганів на Чернігівщині та є беззаперечним доказом злодіянь угорських військ на території України.

До подальших пошуків матеріалів з означеної тематики спонукала лекція Наталії Зіневич, що відбулася в рамках «Музейної платформи історика» в листопаді 2015 р. Дослідниця докладно розповіла студентам та науковцям музею про долю ромів на українських землях та про наукові дослідження з цієї теми. Відтоді знову розпочалися активні пошуки артефактів. Проте цього разу музейники цілеспрямовано намагалися знайти ромську родину, яка постраждала від рук нацистів. Історія родини – це історія громади, народу, тому важливо було добути непересічну родинну історію.

²² Там само. – НД-26114.

²³ Фонди НМІУДСВ. – Інв. № КН-238996, РМ-1741.

Незабаром пошук увінчався успіхом. Етнограф Олексій Данілін передав до фондозбірні матеріали про родину Підгурських²⁴, які посіли гідне місце в експозиції залу, присвяченого окупації України. Важливо зазначити, що Олексій Данілін є збирачем унікальної ромської музейної колекції, що зберігається в Білоцерківському краєзнавчому музеї. Там він працював у 1990-х – середині 2000-х років.

Теслярські інструменти (рубанки та кутоміри) Костянтина Підгурського, які використовувалися родиною при будівництві хати у с. Мотовилівська Слобідка Фастівського району Київської області. 1946 р.
Фонди Національного музею історії України у Другій світовій війні

Велика родина Підгурських (глава сім'ї Костянтин Васильович, його дружина, син, дві сестри та батьки) мешкала до війни в селі Трилісі, що на Фастівщині, в Київській області. Від 1942 р. Костянтин Підгурський у званні старшини – на фронті. Служив бортовим механіком, ремонтував літаки. Був нагороджений медаллю «За бойові заслуги». Війну закінчив у Східній Пруссії, звідки привіз на батьківщину для своєї коханої дружини подарунок – статуетку «Циганка-купальниця» (нині є частиною музейної колекції)²⁵, а вона зустріла чоловіка-фронтовика невтішними новинами. Його батьків і сестер розстріляли нацисти, хату спалили. На

²⁴ Генеральний каталог НМІУДСВ.

²⁵ Фонди НМІУДСВ. – Інв. № КН-266487, РР-2525.

щастя, дружина та син уціліли. Вони знайшли притулок у селі Мотовилівська Слобідка Фастівського району, де сім'я й оселилася по війні.

Дуже тяжко Підгурські пережили голод 1946–1947 рр.: Костянтин Васильович працював у колгоспі, за трудовень отримував 1 склянку зерна та 1–2 картоплини. Та не полишав надії на краще життя. Він власноруч будував нове житло у Мотовилівській Слобідці. Теслярські інструменти родини Підгурських (рубанки та кутоміри) поповнили фондову колекцію й стали експонатами музею²⁶. А ще додалася світлина з ромського весілля, сватом на якому був і Костянтин Васильович²⁷, та дерев'яний елемент оздоблення будинку: циганський оберіг у вигляді квітки²⁸. За словами історика О. Данілкина, саме в такі обереги вірять і роми Закарпаття, вивішуючи різьблені квіти над входом у хату.

На сьогодні з родини Підгурських нікого немає серед живих. Костянтин Васильович помер у 1978 р., невдовзі не стало дружини та сина. Нині Музей не лише зберігає пам'ять про сім'ю Підгурських, а кризь призму мікроісторії однієї циганської родини музейними засобами відтворює колективну долю ромського народу в роки воєнного лихоліття.

Майже рік тому музей змінив свою назву, поступово змінює і концепцію. Ми стоїмо на порозі реекспозиції, і певні теми будуть розкриті ширше й глибше. Зокрема, теми геноциду та окупаційного режиму будуть подані в іншому ракурсі, більш рельєфно. Музейники й надалі докладають максимум зусиль, щоб скомплектувати гідну колекцію, варту презентації широкому колу аудиторії.

У вересні 2016 р. до 75-ї річниці трагедії Бабиного Яру в стінах Меморіалу було створено та презентовано виставковий проект «Смертельний шлях». Під час роботи над виставкою науковці музею познайомилися з ромською сім'єю Старцевих-Сандуленків²⁹, які люб'язно погодилися надати матеріали зі свого родинного архіву: сімейні портретне³⁰ й групове фото³¹ та колоритні ромські

²⁶ Експозиція НМІУДСВ. – Інв. № КН-266482-266485, РД-267-271.

²⁷ Фонди НМІУДСВ. – Інв. № НД-29765.

²⁸ Експозиція НМІУДСВ. – Інв. № КН-266 484, РД-269.

²⁹ Генеральний каталог НМІУДСВ.

³⁰ Експозиція НМІУДСВ. – Інв. № ТФ-5693.

³¹ Там само. – ТФ-5694.

хустини³², створені на замовлення родини монахинями київських монастирів. Унікальні експонати дали можливість реконструювати ромську кибитку та відтворити трагедію ромів окупованого Києва, адже відомо, що серед перших жертв нацистів у Бабиному Яру були цигани п'яти таборів. За свідченням очевидців, на страту вони їхали з піснями, у традиційному яскравому вбранні.

Фото портретне. Борис Старцев. 1945 р.
Фонди Національного музею історії України у Другій світовій війні

Історія шанованої та заможної ромської родини Старцевих-Сандуленків, яка ще на початку ХХ ст. переїхала до міста й вела осілий спосіб життя, мешкаючи на вулиці Глибочицькій, віддзеркалює водночас трагічну й героїчну долю київських ромів, які не з чуток знали, що таке поневіряння, голод, Бабин Яр, справжня звияга на полі бою.

У 1918 р. у подружжя Старцевих-Сандуленків, Миколи та Павлини, народився син Борис. З підліткового віку, як і вся родина,

³² Там само. – ТФ-5691-5692.

займався перукарською справою, не притаманним ромам ремеслом. Проте майстерність перукарів Старцевих-Сандуленків була відомою по всьому місту.

У 1938 р. Борис одружився з Паранею Казимиренко. Надзвичайно зворушливу історію їхнього знайомства повідала донька Раїса: «...У довоєнні роки влітку на Оболонь приїжджали кочові цигани, де влаштовували ярмарки, під час яких київські юнаки часто шукали собі наречених. Саме там батько вподобав найкрасивішу циганку – мою маму Параню. Вона була дуже гарною – схожою на актрису Лялю Чорну. Тато зробив мамі пропозицію, але вона відмовилася, не повірила, що він циган. Мовляв, “ти русак – не піду за тебе”. Тоді батько домовився з маминим старшим братом, який після смерті батьків був її опікуном, і, згідно з традиціями, вже за кілька днів привіз наречену в свою родину... У тому ж році у них народився первісток Михайло, а в 1940 р. другий син Леонід».

З початком німецько-радянської війни Борис Старцев – на фронті. Був санітаром медико-санітарного батальйону. У вересні 1941 р. у ході оборони Києва потрапив в оточення, згодом у полон. Під час етапування військовополонених на кордоні з Білорусією зумів утекти.

Повернувшись на батьківщину, Борис Старцев дізнався про важкі випробування, які випали на долю рідних. Його мати Павлина Сандуленко та дружина з дітьми переховувалися від переслідування нацистами в підземних тунелях Подолу. Старший син тяжко захворів і помер. Матір розстріляли в Бабиному Яру. Дружині з меншим сином удалося втекти до рідні на Житомирщину.

Упродовж усього періоду нацистської окупації України Старцеви жили в різних кочових таборах на території Житомирської, Чернігівської та Одеської областей. У 1943 р. у подружжя народилася донька Раїса, нині перша ромська поетеса України – Рані Романі, авторка збірки «Народе мій, до тебе я звертаюсь».

У квітні 1944 р. Борис Старцев повторно був мобілізований на фронт. Воював у складі 1-го Українського фронту. Обіймав посаду телефоніста. Був учасником визволення Польщі та боїв на території Німеччини. Відзначився 16 квітня 1945 р. під час Берлінської наступальної операції, одним із перших проклав телефонну лінію через р. Нейсе та забезпечив безперебійний зв'язок. Був нагороджений медаллю «За відвагу». Війну Борис закінчив у Празі,

де дістав легке поранення, потрапив до шпиталю. У жовтні 1945 р. після демобілізації повернувся до Києва. У повоєнний час у подружжя Старцевих, які присвятили повоєнне життя розвитку перукарської справи, народилося ще четверо дівчат. Помер голова родини в 1995 р.³³

Циганська кибитка прикрашена хустинами родини Старцевих-Сандуленків.
Виставка «Смертельний шлях» до 75-х роковин трагедії Бабиного Яру
в Національному музеї історії України у Другій світовій війні

Матеріали Старцевих-Сандуленків родичі передали на зберігання до музею тимчасово на час експонування виставки, але сподіваємося, що родина ухвалить правильне рішення й передасть їх на довічне зберігання до музею.

Нині на базі представлених у музеї матеріалів відбуваються заходи, цьогоріч запроваджено уроки толерантності для школярів із теми, присвяченої Голокосту. Співробітники пройшли стажування з викладання цієї теми, адже вона доволі специфічна й потребує особливого підходу та подання відвідувачам.

Швидкий розвиток науки і техніки, глобалізаційні процеси в сучасному світі потребують від музейників запровадження іннова-

³³ Генеральний каталог НМІУДСВ.

ційних методів і шляхів розвитку багатотисячного музейного зібрання. Збагачуючи фондозбірню музею новими матеріалами, науковці своє першочергове завдання вбачають у комплектуванні скарбниці автентичними предметами, здатними стати джерелом об'єктивної інформації про події найкривавішого протистояння ХХ століття. Це можна реалізувати лише за умови подальшого пошуку контактів із родинами, які мають свої унікальні історії. Інколи в сім'ї зберігається річ, що, на перший погляд, не має історичної цінності. Однак у музеї вона розповідатиме про весь народ, пережиті ним страждання і трагедії.

Вирішення цієї проблеми музейники пов'язують із розширенням співпраці з провідними істориками та науковими установами країни, зокрема, Українським центром вивчення історії Голокосту, Українським інститутом національної пам'яті, Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАНУ та ін., які займаються дослідженням геноцидів в Україні й мають налагоджені зв'язки з ромськими громадами. Уже не раз перевірено, що позитивні результати дає також робота зі ЗМІ та відвідувачами музею, які часто після ознайомлення з експозицією, виставками, музейними заходами передають матеріали з власних сімейних архівів. Спільно реалізовані проекти, проведені заходи, конференції, лекторії – це крок до нових знань та наукових досліджень з цієї теми.

Національний музей відіграє важливу роль у пізнанні, конструюванні та збереженні історичної пам'яті. Презентовані в музеї артефакти розкривають антилюдську сутність нацизму, вшановують пам'ять загиблих та спонукають до нових досліджень історії геноцидів, застерігаючи людство від повторення трагедії. Усвідомлення історичних уроків геноцидів, пам'ять про них має бути позбавлена будь-яких політичних спекуляцій, ґрунтуватися на шанобливому ставленні до всіх жертв нацизму. Ці постулати слугують основою науково-фондової, науково-експозиційної та науково-просвітньої роботи Національного музею історії України у Другій світовій війні.

ПРО АВТОРІВ

- *Олександр Беліков* – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Донецького національного університету (*Вінниця-Донецьк, Україна*).
- *Сара Грандке* – магістр з історії, науковий співробітник Центру документації історії націонал-соціалізму (*Мюнхен, Німеччина*).
- *Ніколай Бессонов* – дослідник ромської історії та культури, художник, автор сайту «Цыгане России» (*сmt Биково, Московська обл., Російська Федерація*).
- *Альона Казанська* – студентка, молодіжна громадська активістка, Чернігівська міська громадська організація «Романо дром» (*Чернігів-Київ, Україна*).
- *Інна Калинюк* – вчитель історії ЗОШ І-ІІІ ст. (*с. Жидичин Волинської обл., Україна*).
- *Олена Козакова* – здобувач кафедри джерелознавства, історіографії та спеціальних дисциплін Запорізького національного університету (*Запоріжжя, Україна*).
- *Іраїда Майданець* – заступник голови Волинської організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури (*Луцьк, Україна*).
- *Ірина Моторна* – кандидат історичних наук, вчитель історії та правознавства, ЗОШ І-ІІІ ст. Біляївського району (*Одеська обл., Україна*).

- *Олег Охредько* – вчитель вищої категорії, вчитель-методист, експерт і аналітик Центру громадянської освіти «Альменда» (Бердянськ, Україна).
- *Тетяна Сторожко* – аспірантка Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України (Київ, Україна).
- *Михайло Тяглий* – науковий співробітник Українського центру вивчення історії Голокосту, відповідальний редактор наукового часопису «Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі» (Київ, Україна).
- *Оксана Янковенко* – головний зберігач фондів, Національний музей історії України у Другій світовій війні (Київ, Україна).

національний музей
ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНИ
меморіальний комплекс

УКРАЇНСЬКИЙ
ІНСТИТУТ
НАЦІОНАЛЬНОЇ
ПАМ'ЯТІ

РЕЗОЛЮЦІЯ
науково-практичної конференції
«ГЕНОЦИД РОМІВ УКРАЇНИ
В ПЕРІОД ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ:
ВИВЧЕННЯ, ВИКЛАДАННЯ, КОМЕМОРАЦІЯ»
Національний музей історії України у Другій світовій війні
Меморіальний комплекс
4 жовтня 2016 р., м. Київ

Верховній Раді України:

- *Комітету Верховної Ради України з питань свободи слова та інформаційної політики;*
- *Комітету Верховної Ради України з питань прав людини, національних меншин і міжнаціональних відносин;*
- *Комітету Верховної Ради України з питань науки і освіти;*
- *Комітету Верховної Ради України з питань культури і духовності.*

Кабінету міністрів України:

- *Міністерству освіти і науки України;*
- *Міністерству культури України;*
- *Міністерству закордонних справ України;*
- *Міністерству інформаційної політики України.*

Ми, учасники науково-практичної конференції «Геноцид ромів України в період Другої світової війни: вивчення, викладання, комеморація», підсумовуючи результати обговорень й напрацювань заходу, звертаємося до органів влади України з такими пропозиціями:

1. Постановою Верховної Ради України № 2085-IV від 8 жовтня 2004 року «Про відзначення Міжнародного дня голокосту ромів» в Україні було встановлено так званий «Міжнародний день голокосту ромів» (щорічно 2 серпня). На переконання учасників конференції, така назва є некоректною та не сприяє гідному увічненню пам'яті жертв нацистського геноциду. Звертаємося до Верховної Ради України із закликом розглянути питання про перейменування цієї дати державного меморіального календаря. Пропонуємо замість вказаної назви використовувати назву «Міжнародний день пам'яті жертв геноциду ромів»

2. Вищезазначена постанова Верховної Ради України містить доручення «Кабінету Міністрів України разом з відповідними місцевими органами виконавчої влади визначити і здійснити заходи, спрямовані на вивчення масштабів, місць та кількості жертв гітлерівського етноциду ромів [...], на увічнення пам'яті депортованих і страчених представників цієї національної меншини, надання допомоги сім'ям постраждалих [...]». Однак, про здійснення цих заходів органами державної влади на сьогодні, за поодинокими винятками, невідомо. Просимо звернути увагу на необхідність виконання таких заходів та сприяти їх втіленню.

3. Прискорити, відповідно до п. 7 протокольного рішення Організаційного комітету з підготовки та проведення заходів у зв'язку з 75-ми роковинами трагедії Бабиного Яру від 17 березня 2016 р., процес вступу України до міжнародної організації International Holocaust Remembrance Alliance (IHRA, Міжнародний альянс у справі збереження пам'яті про історію Голокосту шляхом дослідження та викладання цієї теми, <https://www.holocaustremembrance.com/>). Членство в IHRA зробить можливим отримання українськими освітянами найсучасніших матеріалів, методик викладання теми Голокосту та геноциду ромів, а також їх участь в навчально-методичних семінарах, конференціях, стажуваннях в найвідоміших центрах з цієї проблематики, обмін досвідом з колегами з інших країн.

4. Створити реальну можливість для навчання цій темі в шкільних курсах з історії України, всесвітньої історії та інших курсах суспільно-гуманітарного блоку, а також у вищих навчальних закладах. Сприяти розробці та поширенню факультативних та інших курсів з цієї проблематики. Сприяти відображенню цієї теми в

експозиціях та освітньо-комунікативних проектах музейних інституцій. Долучати до цього процесу фахівців, академічні та освітянські організації, що мають досвід та професійно займаються цією проблематикою.

За дорученням учасників конференції,

ОРГКОМІТЕТ КОНФЕРЕНЦІЇ:

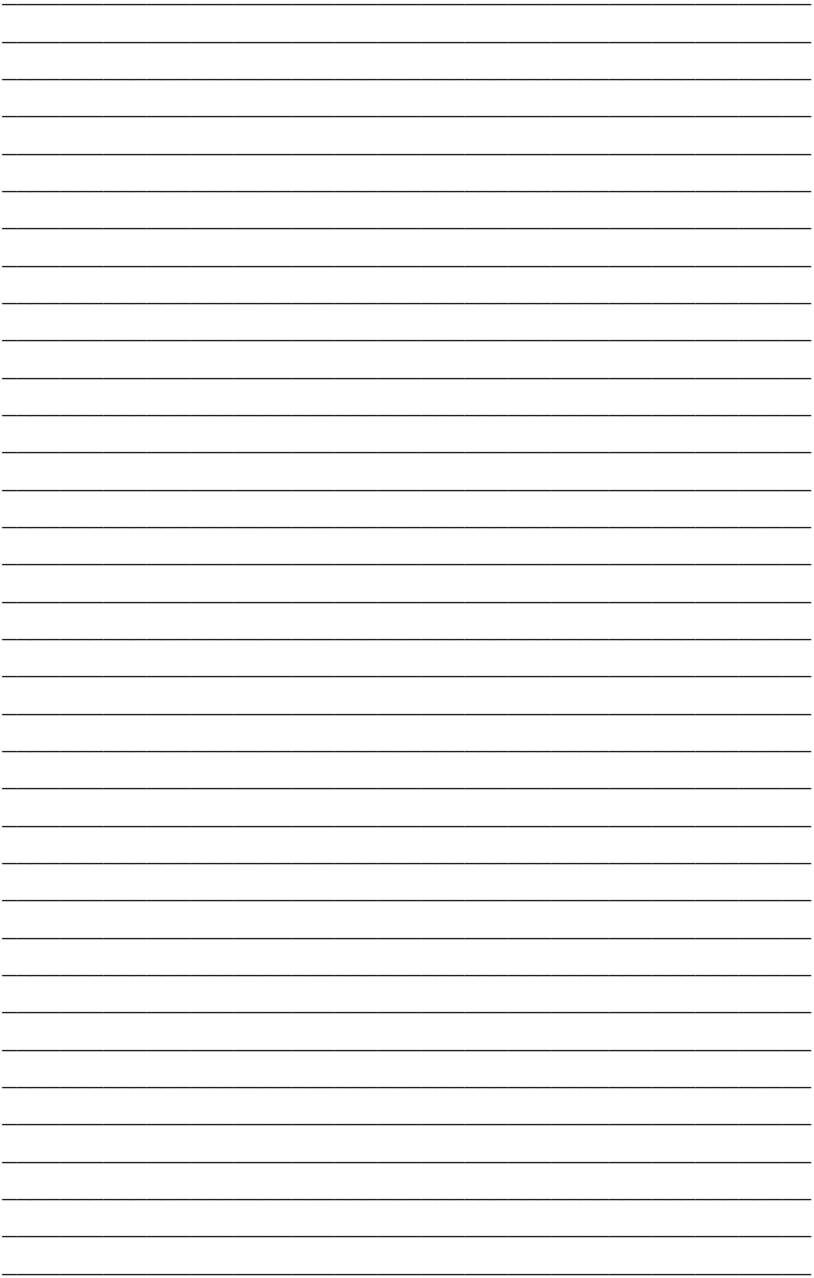
Михайло Тяглий, голова оргкомітету, науковий співробітник Українського центру вивчення історії Голокосту, відповідальний редактор наукового часопису «Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі» (Київ, Україна)

Наталія Зіневич, к.і.н., с.н.с., Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України (Київ, Україна)

Володимир Сімперович, к.і.н., вчений секретар Національного музею історії України у Другій світовій війні (Київ, Україна)

Володимир Тиліщак, к.і.н., заступник Голови Українського інституту національної пам'яті (Київ, Україна)

Ольга Жмурко, керівник Ромської програмної ініціативи, Міжнародний фонд «Відродження» (Київ, Україна)

Наукове видання

ГЕНОЦИД РОМІВ УКРАЇНИ
В ПЕРІОД ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ:
ВИВЧЕННЯ, ВИКЛАДАННЯ, КОМЕМОРАЦІЯ

Матеріали
науково-практичної конференції
м. Київ, 4 жовтня 2016 р.

Науковий редактор *Михайло Тяглий*
Літературний редактор *Олена Пазюк*
Коректор *Наталія Анікєєнко*
Комп'ютерна верстка *Марина Кулікова*
Дизайн *Олександр Остапов*

Український центр вивчення історії Голокосту
01011, Київ, вул. Кутузова, 8, оф. 109
Тел. (044) 2859030
Email: holocaust_studies@ukr.net
uhcenter@holocaust.kiev.ua

Наклад: 1000 прим. Замовлення №20_12_16.
Видруковано: Видавництво ТОВ "Спринт-Сервіс".
Свідцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців:
Серія ДК №4365 від 17.07.2012 р.
Адреса: Україна, м. Київ-70, вул. Почайнинська, 28-б.